BRIEVEN

VAN

MR. ISAAC DA COSTA

MEDEGEDEELD DOOR

MR. GROEN VAN PRINSTERER

DERDE AFLEVERING

(1849—1854.)

UITGEGEVEN DOOR DE VEREENIGING
TER BEVORDERING VAN CHRISTELIJKE LECTUUR

AMSTERDAM, HÖVEKER & ZOON
1872

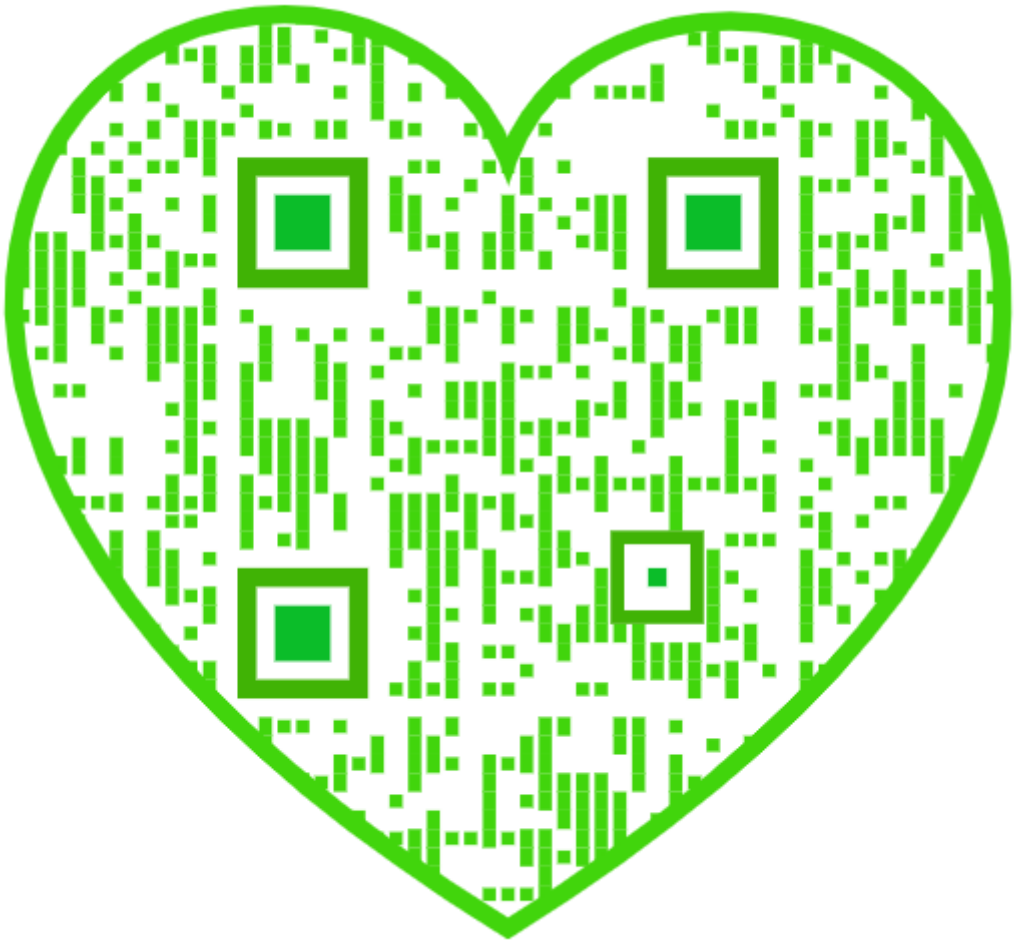

BRIEVEN VAN Mr. ISAAC DA COSTA

BRIEVEN

VAN

MR. ISAAC DA COSTA

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. GROEN VAN PRINSTERER

DERDE AFLEVERING

(1849–1854.)

Uitgegeven door de Vereeniging ter Bevordering van Christelijke Lectuur

AMSTERDAM
HÖVEKER & ZOON
1872

1850.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Hage, 16 Jan. 1850.

*** Zie over de Gevangenpoort en het Prinsenhof Adviezen, II, 580.

Geliefde Vriend! U te melden met hoeveel deelneming wij het berigt ontvingen van uwe ziekte, en hoe aangenaam ons de gelijktijdige mededeeling van uwe beterschap was, reken ik overtollig; maar spoedig wensch ik te vernemen dat gij weêr geheel en al tot welstand zijt terug gekeerd. Ik dank u voor uwe hartelijke woorden. Gij weet hoeveel prijs ik op uwe goedkeuring stel.

Het is ook daarom alleen dat ik mij op uwe aanmerking ten aanzien der Gevangenpoort regtvaardigen wil. Ik meen inderdaad dat, althans in overdragtigen zin, het bloed van de Witt kan gezegd worden te kleven aan dat gebouw.

Ik meen dat, ook bij al hetgeen omtrent het verderfelijke zijner politiek en het verachtelijke van sommige zijner handelingen kan worden gezegd, de moord en de wijs waarop die gepleegd werd, een gruwel is, waarvan niet te zeer, bij elke gelegenheid, afgrijzen kan worden betoond. Doch vooral wensch ik u te doen letten op hetgeen u welligt niet bekend is, dat ik de slooping niet de but en blanc, zonder eenige aanleiding, verzocht heb, maar toen het artikel der nationale gedenkteekenen in deliberatie gebragt werd, en dat toen mijne aanvraag vereenigd geweest is met een anderen wensch, eerbiediging van het Prinsenhof te Delft, dat,

sedert jaren, tot eene Caserne misbruikt wordt. Het was mij aangenaam, en het kwam mij gepast voor, door het dubbel verzoek, te kunnen toonen wat ik, ook in het Handboek en elders aan den dag gelegd heb; de opregte begeerte om, zonder aanneming des persoons, en met terzijdestelling van allen partijdigen zin, hulde te brengen aan begaafdheden en verdiensten die tot den roem van Nederland hebben medegewerkt. [1]) Ik geloof dat ik hiermede ook uw eigen gevoelen uitgedrukt heb.

Verblijd mij spoedig weder door eenig berigt en geloof mij van harte, als altijd,

Uw Vr. en Br.

CXXX.

Amsterdam, 21 Jan. 1850.

Geliefde Vrienden! Ik heb voor mij twee uwer brieven, vol woorden en blijken van belangstelling, zoo in den huisselijken feestdag van den 14^{den} [2]) als in mijne ongesteldheid en aanvankelijke herstelling.

Heb dank voor beiden. Mijne gezondheid is weder zoo ver hersteld dat ik mijnen Vrijdag- en Zondag-avond heb kunnen hervatten. Ik voel evenwel nog eenig malaise, misschien wel van wege deze koude, die voor convalescenten niet gunstig is, en mij wel wat doet opzien tegen de reis naar Rotterdam, alwaar ik mij sints lang verbonden heb te lezen in de Holl. Maatschappij. Zonder gebiedende noodzakelijkheid blijf ik daar niet gaarne in gebreke.

Waardste Vr. en Br.! daar was geene opheldering noodig, om mij van de zuiverheid van uw standpunt en het wel doordachte van uw advies omtrent de Gevangen-Poort en wat daarmede in onmid-

---

1) Met verzet ook tegen de lasterlijke verdachtmaking van Willem III, als of hij niet ongaarne van de Witt bevrijd ware geweest. — Zie Archives, 2e Série, IV. p. XCIV—CII.

2) Da Costa's geboortedag.

delijk verband stond te overtuigen. Ik wilde u alleenlijk geen mijner indrukken van uw voortreflijke speeches onthouden. Thands kom ik er nog even op terug, om u mede te deelen, dat ook J. van Lennep (zonder dat ik iets van hem of hij van mij wist) in de klasse eenige bedenkingen voorgedragen heeft over die quaestie van sloping. Ik was ongesteld en dus daarbij niet tegenwoordig; maar vernam van Koenen het een en ander daaromtrent, dat gij ook zelve in de Staats-Courant zult vinden. — Men verzekert dat wij eindelijk een Burgemeester hebben, van Reenen, tot hiertoe Wethouder, en tevens twee nieuwe Wethouders.... — Schwartz [1]) heeft gunstig appointement op zijn adres van het ministerie, en spoedig daarop van de Stedelijke Regeering ontfangen, en begint D. V. zijne prediking voor de Joden Zaturdag aanstaande, en voor de Gemeente Zondag, in het Hoogduitsch.

Hiernevens voor uwe verzameling mijner poëzy (namque tu solebas meos esse aliquid putare versus) een portefeuille met de vier Grafschriften niet in den handel, maar mij door den uitgever dezer dagen ter beschikking gezonden.

Weest innig gegroet van

uw liefh. Vr. en Br.

2) P.S. Nog een woord, eer ik dezen sluit en opzend. Doch houd het voor niet meer dan een droombeeld uit de koorts, waarvan ik convalescent ben. Ik dacht dezer dagen aan den nieuwen kampvechter, die weder optreden gaat in de Kamer.... Neem u toch in acht met hem. Zoo gaarne zou hij, bij wege van prouesse of forfanterie, de kampplaats wel eens willen overbrengen van het Binnenhof naar den Maliebaan of 't Haagsche Bosch. Ik weet uwe denkbeelden niet over duel, over parlementaire duels. Doch men zou in zoo iets kunnen komen, door een scherp woord, dat later even

---

1) Zie p. 17.

2) Behoort, naar ik acht, bij een anderen brief, in het midden van Januarij geschreven.

kwalijk kan terug genomen worden als op de punt van den degen juist behoeft gehandhaafd te worden. Gij zult zeggen dat ik ietwat droom. Nu het zij zoo! beter dan dat ik een woord uit den droom, dat zijn kleinste nut, zijn miniemste beteekenis zoude kunnen hebben, had terug gehouden. En nu voorts! de Heer zij met u en ga voort in deze uwe kracht.

*** Als blijk van teerhartigheid jegens mij, deel ik dit P.S. niet ongaarne meê. — Met den heer v. Dam v. Isselt ben ik dikwerf in scherp debat geweest; maar steeds met een wederzijdsche persoonlijke welwillendheid, die tegen beleediging vrijwaart.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Hage, 1 April 1850.

Een enkel woord, Geliefde Vriend! om u te berigten dat ik wel gaarne de meeting [1]) zal bijwonen, ofschoon het mij moeilijk valt om met eenige zekerheid mij daaromtrent te verbinden. Zoo ik kom, volgens mijn wensch en voornemen, dan maak ik zeer gaarne van uwe uitnoodiging gebruik.

Nogmaals moet ik u danken voor het groot genoegen dat mij de lezing van uw merkwaardig gedicht gaf. [2]) — Aan vele waarheden wordt door de poezy toegang gebaand, voor welke, wanneer zij in onrijm worden gezegd, verstand en hart zich, met onverwinbaren tegenzin, sluit. Ik ben blij dat gij de aanmerking van S. juist vindt. Ook mij kwam ze, voor de volledigheid uwer voorstelling, van gewigt voor. De verwijzing naar Rusland [3]) zal door weinigen geschieden, of, wanneer ze door reactionairen plaats heeft, kan ze, in hun systema, niet anders dan bijzaak en anomalie

---

1) Zie p. 6.

2) De Chaos en het Licht. — Een halve-eeuws-lied.

3) Zie daar u 't ideaal, Euroop! van volksbeheering,
De haven des behouds, het eind der Staatsomkeering!...
Dat de aarde, zoo zij hijgt naar vrede en heil en orde,
Of Ruslands evenbeeld óf Ruslands erfdeel worde!

zijn. De eigenlijke revolutionaire of napoleontische reactie, die de geheele machinerie der anarchieke vrijheid, ten behoeve van een tot herstel van orde onmisbaar despotisme, neutralizeert en utilizeert, heeft toch in den grond der zaak, niets met het quasi-vaderlijk en doorgaans vrij autocratisch gezag van een' Oosterschen alleenheerscher gemeen.

Als altijd, zeer verblijd u gezien te hebben en zeer wenschende u te zien,

uw Vr. en Br.

Aan Mr. I. da Costa.

's Hage, 3 April 1850.

Waarde Vriend en Broeder! Hiernevens zend ik u de merkwaardige plaats van Niebuhr. [1])

Het jaar 1848 heeft ons weder een belangrijke schrede nader aan de vervulling van het krachtige woord gebragt. Uw vers is, in de eerste Stem [2]), eene treffende uitbreiding van den vlugtigen wenk dien de schrandere Duitscher aan den rijkdom zijner historie-

---

1) In de Voorrede van het tweede deel zijner *Römische Geschichte* (1830):

„Der erste Theil war in der heitersten Gegenwart und ihrem dankbaren innigsten Genusz, in der vollkommensten Sorglosigkeit über die Zukunft, geschrieben: jezt blicken wir vor uns in eine, wenn Gott nicht wunderbar hilft, bevorstehende Zerstörung, wie die römische Welt sie um die Mitte des dritten Jahrhunderts unsrer Zeitrechnung erfuhr: auf Vernichtung des Wohlstands, der Freyheit, der Bildung, der Wissenschaft."

2) De Stem die Anarchisme profeteert.

Zaagt gij den vinger niet bij 't feestbanket, die aan
Den vier en twintigsten der Februarijmaan
Het sein tot oopning gaf der sluizen?....
'T moet al geëffend tot één barre woestenij,
Eén bouwval, waar geen kunst, geen wetenschap meer zij,
Geen licht, geen geest, geen God, — maar roode Communisten
Elkaâr de laatste buit, de laatste beet betwisten.

kennis, vereenigd met diepe inzigten in den geest van zijn eigen leeftijd, ontleend heeft.

Dat Z. M. juist te gelijk met de Christelijke vrienden Amsterdam wil bezoeken, is voor ons een zeer lastige zaak. Hierom, en ook om andere redenen, inclineer ik nog al om aanst. Woensdag per eersten trein te komen. Dan zou ik nog van 11 tot 4 uur tegenwoordig kunnen zijn. Ik zou, als altijd, zeer gaarne de broeders ontmoeten, hunne mededeelingen althans gedeeltelijk vernemen, en 's middags van uwe uitnoodiging gebruik maken. Ook zou ik wel gaarne (dit voor als nog onder ons) de gelegenheid te baat nemen om aan onze vrienden nog iets mede te deelen omtrent de hoofdpunten mijner beschouwingen in de Kamer over de quaestiën welke ons, als Christenen, meer bijzonder ter harte gaan: ten einde hun tevens te doen gevoelen dat degene die (in een goeden zin) eene partij vertegenwoordigt, haar regten verdedigt, haar belangen voorspreekt, haar gevoelens ontwikkelt, op den duur, en vooral bij gewigtige aangelegenheden, moet gevoelen en ondervinden dat hij, in degenen waarvan hij het orgaan is, een actieven steun heeft. Ook de Christenen zijn nog te weinig overtuigd van de verantwoordelijkheid die hun, ook in verband met de behartiging van al wat de Godsdienst betreft, door de inrigting van den Constitutionelen Staat en door het Staatsburgerschap opgelegd wordt. — Doch gij zijt thans te zeer in de beslommeringen van het Instituut verzonken om niet ongeduldig te worden over een zoo langen brief.

*** De Bijeenkomst voor Christelijke vrienden van 10 April heb ik bijgewoond.

De vraag was gesteld: Wat is er voor Nederland te denken van het gevoelen van Prof. STAHL, dat de Christenen eene staatkundige partij moeten vormen?

Voor mij persoonlijk kon dit geene vraag zijn. Waar eensgezindheid is, moet zamenwerking zijn. Dit vond geen weerspraak.

Onder de middelen werd de oprigting van een Dagblad te berde gebragt. Mij scheen dit, voor als nog, ondoenlijk. Niet lang daarna (1 Julij) kwam het tot stand. De Hr. v. Hall c. s. liet de Nederlander vallen. Op aanwijzing van Beets, wendde de uitgever Dr. Kemink zich tot mij.

CXXXI.

Amsterdam, den 1 Junij 1850.

Zeer waarde Vrienden! Dagelijks stel ik mij voor u te schrijven, doch bij nog al bezetten tijd is de overvloed van stof soms een oorzaak te meer van uitstel. Intusschen komt mij uw lieve brief, ten geleide van de missive aan de Hollandsche boeren van de Kaap [1]) een nieuwen prikkel brengen tot opvatting van de pen.

Ons huis, alwaar dank zij de goede zorgen mijner vrouw, alles bijzonder spoedig in orde kwam, bevalt ons uitnemend. De studeerkamer, waar gij de vriendelijkheid hadt, zoo belangstellend [naar] te informeeren, zou u, even als ons, nog meer dan die in ons vorige huis bevallen. In één woord, alles viel ons, bij eene aanmerkelijke vermindering in huurprijs en belasting, ten aanzien van gemak en ruimte hier wonderbaar mede. Ik mogt zeggen: De Heer heeft ons ruimte gemaakt! En toch! is het mij dezer dagen wel eens bang geweest om het hart; ziende zoo veel sombers, en lijdends om mij heen. — Daar is onze Koenen van wien ik reeds zeide, daar is Beets, die zijn jongste kind, na dertien dagen krankte, zag ontslapen, daar is de ziekte van den lieven Prins Maurits [2]), die ons, gelijk u allen (hoe kan het anders?) diep van alle zijden treft. Mogen wij inderdaad nog op herstel hopen, volgens de berichten van iets of wat meer gunstigen aart, die ik zoo even

---

1) Door mij met anderen verzonden, naar aanleiding van de klachten der Fransche zendelingen: „Nos missionnaires ont toujours conçu des inquiétudes du voisinage dangereux des *Boers*." — Zie over dit ergerlijk gedrag *Het Parijsche Zendelinggenootschap werkzaam in Z. Afrika, vooral ook in Nederland aanprijzenswaard* (1847.)

2) Gij, slechts een oogenblik voor onze hoop verschenen, —
Een vriendelijke ster aan Neêrlands horizon, —
Toch met uw schoonen naam niet uit ons oog verdwenen,
Voor dat uw lief gelaat nog harten voor zich won.

in de dagbladen zie, en van enkele vrienden vernam? De Heer geve het genadig, geve aan koning en koningin bij dit krankbed het boven alle dingen noodige en begeerlijke, en hun kind aan hen en aan het Vaderland daartoe! Wat onze lieve vriendin van de koningin schrijft is aandoenlijk; ik had het mij niet anders voorgesteld.

Heb nog veel dank, geliefde broeder! voor uwe belangrijke brochure op nieuw. [1]) Gij hebt lijdzaamheid van noode. Wat Kamer, bij wie het van een paar stemmen [2]) afgehangen heeft, of men u over een punt van zoo innerlijk, diep en dadelijk belang het woord zou vergunnen. Het kon er niet door. Uwe uiteenzetting is wederom als altijd, d. i. meesterlijk. Omtrent art. 196 ben ik het of course geheel met u eens. Het blijkt wederom uit deze aangelegenheid aan wat zijde het wezenlijke liberale beginsel is. Maar op art. 41 zou ik nog al verschillen. Ik zie het noodzakelijke niet in dat de Regent van rechtswege de naaste meerderjarige agnaat zou moeten zijn. Zelfs in de tijden dat Holland een stellig zwaardleen was, heeft men de Gravinnen-moeders met voorspoed en zonder bezwaar tot Regentessen gehad; hetzelfde heeft onder de streng Salische wet in Frankrijk plaats gehad. Onze Staats-stadhouderlijke tijd kent eene waarneming van het bestier door vrouwen als Prinses Anna. — Ik zie niet, in het beginsel althands, waarom het ook nu niet aldus had mogen zijn, doch laat mij zoo gaarne door u inlichten. — Mijn papier waarschuwt mij. Ik moet besluiten.

Ik doe het met innige heilbede.

Uw Vr. en Br.

---

1) Over art. 196 der Grondwet (de herzienbaarheid der Grondwet) *gedurende het Regentschap.* Art. 198 zal, casu quo, het tegendeel te weeg brengen van hetgeen daarbij bedoeld is.

Onmogelijkheid van verligting maakt elken last dubbel zwaar. Juist omdat herziening niet vergund wordt, zal misnoegen, onrust, spanning, onvermijdelijk zijn. Het einde is dan te voorzien. Of het hinderlijk artikel zal, om der noodzakelijkheidswille, ter zijde worden gesteld, of, door den regelmatigen weg ook tot de minste verandering te sluiten, zal de weg tot geweldige omkeering worden gebaand.

2) Met 50 tegen 48 stemmen werd mij het woord verleend.

CXXXII.

Amsterdam, 6 Sept. 1850.

Geliefde Vriend en Broeder! Wij zijn hier in gespannen verwachting van den uitslag der herstemmingen, en blijven de hoop koesteren dat het den man die over geheel het land aan zoo vele plaatsen begeerd wordt, niet zal ontbreken aan een eenige wier meerderheid hem beslissend brenge in die Kamer, waar wij hem anders zoo noode zouden moeten missen. Ook Mackay schijnt in den Haag (en te Gouda?) nog goede kansen te hebben. En voorts! het blijft al in de hand van Hem, die ons reeds zoo treffende resultaten voor ons klein overblijfsel uit dezen nieuwen staat van zaken (daargelaten wat die overigens in zich zelve zij!) heeft doen zien. Waarlijk het oude Behoud zou ons niets dergelijks ooit hebben te weeg gebracht, zoo ik meen.

Intusschen blijft het meer dan ooit dunkt mij, zaak de hand aan eene goede journalistiek te houden. De Nederlander, [1]) de Handwijzer [2]) en andere dag- of weekbladen kunnen in deze dagen nog goede diensten doen.

Ik geloof dat een goed litterair en kritisch feuilleton voor de Nederlander meer dan ooit na den afloop der verkiezingsmousson zal noodig zijn. Beter dan bijdragen, vrijwillig en dus zonder verband ten aanzien van een geregelden tijd geleverd, zoude dunkt mij, een bekwaam man of jong mensch, bepaaldelijk daartoe gesalarieerd, te stade komen. Aan zoo iemand denkende, kwam mij reeds meer dan eens voor den geest een man van letteren,

---

1) Zie p. 6.

2) Onder redactie van den bij uitnemendheid begaafden Ds. DE LIEFDE. Te midden van veel strijd en leed, kloekmoedig en blijmoedig evangelie-belijder. Verscheidene zijner echt-evangelische en tevens van vernuft tintelende geschriften hebben blijvende waardij. Bijv. *de Diligence* (voortreffelijke *Bunyans reize* in het klein). De dialoog „Gij hebt het *om niet* ontvangen, geef het *om niet*." Vooral ook *Waarschijnlijkheid of zekerheid?* een *antidotum* tegen Pierson's *Rigting en Leven*.

wien ik mij verbeelde dat met eenig succès de redactie op dit gedeelte zou kunnen vertrouwd worden.

Ik bedoel N. N., dien ik vroeger wel eens bij mij ontfing, toen hij nog student bij de Doopsgezinden was, later in treurige omstandigheden.... Hij is, als man van letteren, bij uitnemendheid te huis in onze Nederl. litteratuur, Bilderdijk en Vondel bij name, — met uwe werken insgelijks zeer bijzonder bekend en ingenomen, in zijne godsdienstige belijdenis voorts zeer bepaald rechtgevoelend en levend.... Zoo gij immer den man zelven eens wenscht te zien en te spreken, hij zou ongetwijfeld het zich tot een groot voorrecht rekenen aan den wensch daaromtrent te voldoen....

Groet, lieve Vriend en Broeder! op het innigst van ons uwe waarde Egade en geloof mij steeds, uw verbonden vriend en broeder in den Heer.

Aan Mr. I. DA COSTA.

Geliefde Vriend! Ik dank u voor de toezending der opstellen van den Heer N. Het komt ook mij voor dat daarin allezins blijken zijn van aanleg en talent. Maar wat zal ik zeggen van uw denkbeeld om hem in eene vaste betrekking tot de Nederlander te plaatsen? Eilacy, eene zoo hooge vlugt te nemen is ons nog niet vergund. Ik moet juist dezer dagen met Kemink beraadslagen of de proef die wij voor drie maanden hebben genomen, wederom voor drie maanden zal worden verlengd. Ik had gemeend, op grond van hetgeen zoo dikwerf door onze vrienden omtrent de onmisbaarheid van een eigen orgaan gezegd was, aan Kemink eenig uitzicht te kunnen openen op vermeerdering van abonnementen, ten gevolge der aansluiting van onze partij; maar tot dusver heeft dit uitzicht schier ten eenemale gefaald. — Ik zou in deze omstandigheden niet gaarne bij den Heer N. het denkbeeld doen ontstaan dat ik in de gelegenheid ben, of spoedig komen zal, om mij van zijne hulp te bedienen. Intusschen zou ik toch gaarne, om het vele goede

dat door u van hem gemeld wordt, onder de hand, iets meer wenschen te vernemen omtrent zijne positie, werkzaamheden, uitzigten, enz. Misschien, als ik te Amsterdam kom, zoo ik hoop, in het begin van October, zou er gelegenheid zijn hem op ongezochte wijs ten uwent te ontmoeten. Misschien ook wel vroeger, want ik heb groot verlangen, en voel mij zelfs eenigermate verpligt om onze Zuidelijke lettervrienden een bezoek te komen brengen. [1]) Het zal evenwel, om de menigvuldigheid mijner tegenwoordige drukten, slechts zeer kort kunnen zijn....

De Handwijzer bevalt mij bij voortduring zeer. Van de uitkomst der verkiezingen, kan ik eigenlijk niets gissen. Het is, menschelijkerwijs gesproken, een hazardspel. Te Gorcum geloof ik dat mijne wederpartij veel kans heeft. Maar wij laten het gerust over aan Hem die alle onze lotgevallen bestuurt, en die ons nuttige werkzaamheid kan geven in elken kring.

Bij het doorbladeren van het dezer dagen uitgekomen werk van Kemper, [2]) komt het mij voor eene zeer nuttige strekking te hebben, om de onjuistheid te doen uitkomen van menige dwaalbegrippen omtrent onzen regeringsvorm, die, door gebrek aan tegenspraak, telkens meer veld winnen. — Wees met uwe lieve vrouw hartelijk gegroet van beide uwe u zeer liefh. vrienden.

Oud-Wassenaar,
11 Sept. 1850.

CXXXIII.

Amsterdam, 13 Sept. 1850.

Lieve Vriend en Broeder! Het bericht van den blijden uitslag der herstemming te Zwol, met een zoo overwichtige meer-

---

1) Bij het *Nederlandsch Letterkundig Congres.*

2) Handleiding tot het Staatsregt, waarvan in Augustus 1850 de eerste aflevering het licht zag.

derheid, werd mij gezonden, even na dat der kleine majoriteit waarmede het de wederpartij te Gorcum gewonnen heeft. Wij feliciteeren ons zelve en de natie met de zoo gewenschte uitkomst. De Heer vermenigvuldige u zijne sterkte, wijsheid en genade tot den haast te hervatten goeden strijd.

Ik moet van achter zeggen dat ik mij niet bedroog, toen ik in 1848 in de rechtstreeksche verkiezingen juist den weg zag, waardoor de stem van dat gedeelte des volks gehoord zou kunnen worden, dat zich door Christelijke mannen vertegenwoordigd wenscht. Het oude Behoud en de getrapte verkiezingen zouden ons daar niet gebracht hebben, waar wij, in weerwil van al het bedenklijke des tijds, ons op dit oogenblik van den Heer zien geplaatst. Ik had heden een brief van iemand uit de dagen van het ministerie van Hall die, zonder het wellicht in dezen zin in te zien, mij in dit denkbeeld sterk bevestigde. Daar bestaat werkelijk hier te lande onder 't volk een element van Godsdienst en trouw aan Oranje, dat elders zich der democratie van de eeuw prijs geeft. Misschien is u hetgeen ik in mijn Oogenblik daarvan zeide niet geheel ontgaan; ik begrijp nog niet hoe enkelen onzer vrienden zich zoo (meer of min althans!) hebben kunnen ergeren aan de strekking van dat stukje in der tijd. [1])

Ik hoop dat wij eerlang stelliger zullen mogen gerust gesteld worden aangaande het voortbestaan van den Nederlander.

Uw denkbeeld omtrent het geopperde aangaande N. begrijp ik. Ofschoon de tijd gedurende de Congresdagen nog al bezet zal zijn, zoo verbeeld ik mij dat er des avonds misschien nog wel gelegenheid zou kunnen gevonden worden om ons eene ontmoeting zoo als gij die aanduiddet, met den schrijver der stukjes te menageeren.

Hoogst aangenaam is ons hier het uitzicht u bij het Congres te zien.

Groet uwe lieve Egade onzentwege van harte. Wij woonden gister met aandoening de trouwplegtigheid bij en het afscheids-

---

1) Zie evenwel Deel I, p. 319 en hierna p. 14.

dejeuner bij de famielie Kruseman. Gerrit [1]) was wederom recht wel gestemd in de familiekring.

Mevrouw de Jonge schreef mij een brief en hartelijk woord in antwoord op de „Herinnering." — Ook de Heer van Ewijck, [2]) mede een oudvriend van onzen onvergetelijken.

CXXXIV.

Amsterdam, 4 Oct. 1850.

*** Slechts even kon ik een zitting bijwonen van het Nederlandsch Letterkundig Congres. Zoo gaarne had ik althans met sommige der Zuidelijke leden nadere kennis gemaakt.

Zeer waarde Vriend en Broeder! Het deed mij leed dat uwe verschijning op het Congres zoo kort was. Zoo gaarne had ik u nog eenige Belgische en andere leden gepresenteerd; doch de pause was, eer wij het wisten, verstreken, en na de tweede afdeeling zag ik u niet meer.

Sedert is er op nieuw veel merkwaardigs vooral in den gang der verkiezingen in ons land voorgevallen. Wie had te Arnhem (even als vroeger ten aanzien uwer verkiezing te Zwol) dien loop kunnen verwachten? Wij zien hier met gespannen en belangstellende attentie den beslissenden uitslag te gemoet. Veel zal er noodig zijn voor deze meer en meer gewichtige betrekking, waartoe wij u met zoo schitterend eene meerderheid, niet alleen locaal, maar nationaal beschouwd, zien geroepen. De Heer, die tot hiertoe gaf en leidde, zal het ook verder. — Voor de leading-articles van den Nederlander hebt gij ook, lieve Vriend en

---

1) de Clercq.

2) Vroeger Administrateur van het Onderwijs en laatstelijk Gouverneur van N. Holland. Bij toeneming billijk en welwillend, ook jegens hen die hij van overdrevenheid in het godsdienstige verdacht hield.

Broeder! vele hulp van Boven noodig. Het is, in den goeden zin der phrase, wel hier weder: „Uwe hand tegen allen en de hand van allen tegen u." Het is goed, dat gij u even rond en stellig tegen het (anders welmeenend) Goudsche Kronijkje [1]) en tegen die soms voortreffelijke Tijd herhaaldelijk verklaart, als tegen de heele en halve revolutionnairen. — Ook de Handwijzer zou wel eens een tikje verdienen; wanneer hij b. v. het programma der Legitimisten van Wiesbaden gaat in bescherming nemen. Misschien doet gij wel hem te sparen evenwel; want inderdaad doet het blad veel goed, en is de Liefde een belangrijke medestrijder. Doch hetgeen den Handwijzer wellicht van zijn getraceerden weg als Godsdienstig Volksblad soms afbrengt, is de invloed van X., waartegen men zich bij monde wel eens mag verklaren. Bij die goede familie moet het op zijn Radetzky's gaan, of het deugt niet recht in hunne oogen. Gij weet daaromtrent mijne besliste overtuigingen.

Zelfs de Nederlander is mij somtijds nog wat te veel conservatief en op de grenzen van reactie, wanneer hij dien rechtstreekschen Verkiezingen, waaraan wij juist de meest bemoedigende manifestatie dezer dagen hadden te danken, nog zoo

---

1) Even als de Schildwacht c. s. was het Goudsch Kronykske uitmuntend geredigeerd, edoch in contrarevolutionairen zin.

„Vrijzinnigheid, in den geest van onze meeste Staatslieden en publicisten is, ook volgens ons, met revolutionair synonym.

Maar het Goudsch Kronykske ziet in de Grondwet de voortzetting der Revolutie.

Wij niet. Geenszins in de Grondwet, maar in de beginsels met welke de revolutionaire partij de Grondwet gaarne in verband brengen zou.

De Grondwet heeft verbindende kracht; in haar voorschriften, bepalingen en vormen De wijzigingen van 1848 zijn aan den invloed der vrijzinnigen zeer bevorderlijk; maar brengen de Natie niet onder het juk der politieke zienswijze van ééne partij.

Het onderwerp is eener aandachtige overweging dubbel waard; want het betreft de geheele praktikale rigting van hetgeen onzerzijds verrigt en beproefd wordt." — De Nederlander 79.

telkens zijnen onwil toont. Waarom toch? [1]) Gij zelve lieve Vriend! even als ik, hebben ons van den beginne eer gunstig voor deze verandering verklaard; en ik geloof nog steeds zeer te recht. Van harte vereenig ik mij met uwe nog onlangs gegevene beschouwing op dat punt: Uitbreiding van 't kiesrecht hebben wij daarin te zien en te waardeeren, geenzins acheminement tot het suffrage universel. [2]) De rechtstreeksche verkiezingen zijn evenmin uit haren aart revolutionair, als de ministerieele verantwoordelijkheid, als geheel de constitutioneele monarchie. En wat had de goede zaak toch ooit of immer van de oude gefiltreerde verkiezingen te wachten gehad? Neen! blijven wij ook in dezen op het standpunt zoo juist en fiksch door u aangewezen en verdedigd! De hoogere beginsels toegepast, niet op verouderde vormen, maar op die van den tijd, zonder reactie of contrarevolutie, maar daardoor zelve zoo veel te krachtiger en wezenlijker antirevolutionnair.

In de Kamer zult gij insgelijks van uwen God, den God Daniels, nieuwe kracht en wijsheid noodig hebben, en gelijk tot hiertoe, en steeds vermeerderd, ontfangen. Mag ik u iets ten aanzien van deze uwe met zooveel lof en zegen betreden carrière in bedenking geven? Tracht toch in den rijkdom uwer denkbeelden en redenen u te matigen en te wederhouden, meer dan u al te zeer uit te storten. Fas est et ab hoste doceri. Men heeft u dien overvloed van wijze en welsprekende redenen meer dan eens tot een verwijt gemaakt! Ik geloof dat het goed kan zijn, indien gij de breede uiteenzetting van beginselen alleenlijk voor enkele groote gelegenheden reserveert: debatten b. v. over het Adres, onmiddelijke

---

1) De solutie der objectie geeft terstond da Costa zelf. *Qui bene distinguit, bene docet.*

2) De regtstreeksche verkiezingen behooren nu tot het jus constitutum.

Doch in welken zin?

Als wettelijke uitbreiding der kiesbevoegdheid. Dit beweeren wij.

Als aanvankelijke verwezenlijking van een algemeen stemregt. Dit wil de vrijzinnige partij. — De Nederlander 71.

aanranding van het beginsel als zoodanig, enz. enz. en voorts het overige voor de drukpers. U speciaal in zulke oogenblikken toonende, doet gij welligt goed bij andere gelegenheden u zooveel mogelijk te concentreeren, meer aphoristisch te spreken dan in uitgewerkte détails. Van u moet nooit gezegd worden, wat aan den anders (als parlementslid evenzeer en als schrijver) voortreffelijken Sir James Mac Intosh: „Even those who listened to Sir James with pleasure and admiration, could not but acknowledge that he rather lectured than debated." Nu! de Heer zij en zal zijn in alles met u, naar de behoeften van elken dag en van elk oogenblik. Gij weet dat vele gebeden voor u opgaan in den lande. Hij hoort het gebed, en doet boven ons bidden en denken!

Hoe verlangen wij u in ons midden te zien, zij het ook slechts eenige uren, zoo het geene dagen mogen zijn, bij onze aanstaande meeting Dingsdag avond en Woensdag. Wij rekenen, in dat geval op het genoegen u bij welzijn tot onzen gast te mogen hebben na afloop der meeting. Hoeveel valt er niet nog over allerlei onderwerp mondeling te spreken!

De schrijver van het Constitutioneele Volksfeest is mij vooral door zijn Openbare brief aan Thorbecke niet meêgevallen. Zulke dingen zetten kwaad bloed zonder eenig wezenlijk nut. Het spijt mij. Reeds het Volksfeest had ik anders gewenscht. Ik zag den schrijver in lang niet bij mij. Ik zoude hem mijn leedwezen over deze uiting anders reeds betuigd hebben. Intusschen ben ik hem en mij zelven nog schuldig de rectificatie van een misverstand in een brief onlangs aan u ten zijnen aanzien. Ik vernam door een geloofwaardig kanaal dat niet alleen tegenwoordig, maar ook vroeger op zijn moreel gedrag niets te zeggen is gevallen.... Hij is en blijft een man, dunkt mij, van veelbelovend talent.

Wij hadden hier gister een bezoek van den jongen Nonhebel, den oudste. Hij deed dezer dagen zijn propaedeutisch,... binnen een betreklijk kort tijdvak en met goede getuigenissen. Ik verneem aangaande zijn gedrag en christelijk bestaan overigens niets dan goed berigt.

Bosboom was zoo even bij ons en bracht ons tijdingen van jufvrouw Toussaint, met wie zijn huwelijk een niet meer ver af zijnde zaak schijnt.

Hoe maakt het toch onze waardste Singendonck? In lang vernam ik niets van hem. Mijn stukje over van Oosterzee's IIe Dl. zal u en hem geworden zijn. Beets zag ik nog een oogenblik bij gelegenheid dat hij hier de Predikanten-vereeniging bijwoonde. Doch claudite jam rivos pueri. Waar zoude mij de pen, eenmaal opgevat nog heenvoeren? — Groet waardste vriend en broeder! op het innigst van ons uwe lieve Egade en wees 't zelve als steeds met u bekende gevoelens

*** Het Ministerie THORBECKE, waartegen ook da Costa loyalen weerstand begeert (zie p. 16), was het Ministerie van revolutionairen vooruitgang; het Ministerie der organieke wetten in de richting van Maart 1848 en in democratischen zin. Ondersteund, more solito, uit vrees voor erger, door een groot deel der conservatieve partij.

Over onze stelselmatige oppositie in drijfveer, middelen, doel en houding zie de Nederlander n° 79.

CXXXV.

Amsterdam, 12 October 1850.

Geliefde Vriend en Broeder! Het was ons allen een groote teleurstelling u op de meeting niet te zien. [1]) Uwe afwezigheid, die van v. der Brugghen, Beets, anderen, hadden ons eerst eene niet bijzonder opgewekte meeting doen vreezen. Het liep ons evenwel boven verwachting mede. Mackay, bij ontstentenis van uwe tegen-

1) De bijeenkomst van 10 Oct. was merkwaardig door de tegenwoordigheid van Ds. Schwartz (onlangs uit Berlijn herwaarts gekomen) en de aankondiging der uitgaaf van de Heraut, eene Stem over Israël en tot Israël. Voorts door den christelijken ijver van onzen vriend Mr. Gefken voor de Emancipatie van de slaven.

woordigheid, werd bij acclamatie geroepen tot het praesidium en kweet zich uitnemend. Door hem zult gij wel reeds van al het voorgevallene en besprokene onderricht zijn. [1]) Met Brummelkamp benoemd om den brief van Broersma te beantwoorden, bespraken wij die zaak nog denzelfden dag. Brummelkamp wilde hem op een zijner kweekelingen, doch die thands in een soort van moedeloosheid tot zijn voormalig beroep alhier was terug gekeerd, wijzen, als op een zeer bekwaam en getrouw prediker. Ik zal niet uitstellen dit denkbeeld aan die goede vrienden in Friesland te schrijven, waarschijnlijk nog heden.

Denzelfden avond werden wij aangenaam verrast met het bericht van den uitslag der herkiezing te Arnhem. [2]) Wel is het gebed verhoord, dat de Heer zijne hand in dit werk mocht toonen! Des te meer zij en worde ook deze strijd een geestelijke strijd, met het oog op Hem en in diepe afhankelijkheid zoo van zijne wegen als van zijne geboden.

Ziedaar dan nu drie onzer geliefde broeders in de Kamer. Wie had het onder de heerschappij der filtratie en des quasi-behouds voor mogelijk gehouden? Zoo worden wij dagelijks meer bevestigd in het onderscheiden tusschen den loop der tijden, die van God is, en den geest des tijds die tegen Hem en zijn Gezalfde is. En nu! in den mond van twee en drie getuigen zal alle waarheid bestaan. [3]) Dit zij uwe ondervinding in de Kamer, die gij met vernieuwde kracht en opgewektheid weder betreden gaat.

Uw drievoudig snoer zij gezegend!

---

1) De politieke toestand kwam niet ter sprake.

2) Een uitnemend opvoedkundige, van Woelderen, toen nabij Arnhem woonachtig, schreef in die dagen dat hij de kracht der periodieke drukpers in den Nederlander ontwaarde, vermits de verkiezing van Mackay en v. Lynden, vóór weinige weken zijns inziens ondenkbaar, thans ontwijfelbaar scheen.

3) Mackay stond mij, ook vroeger reeds, met populair geschreven Staatkundige bijdragen ter zij. Zie ook p. 20. — De zeer merkwaardige Aphorismen over godsdienst en staatkunde van Ds. van Rhijn zagen in September 1850 het licht.

Heb veel dank voor de uitgave allereerst, vervolgens ook personeel voor het geschenk uwer Adviezen. [1])

Gij hebt ze nog te belangrijker gemaakt door de beknopte, maar kernachtige inleidingen. Die uitgave en de Nederlander zijn een goede commentarie op uwe verder te gemoet geziene werkzaamheid in de Kamer.

Rooseboom is voor eenige dagen hier. Hij heeft zich fiksch, gelijk hij is, gekweten bij het verkiezingswerk in zijn district. — Hebt ge er ook aan gedacht hem een exemplaar uwer Adviezen te zenden? Zij zijn alleszins wel aan hem besteed en zouden van uwe hand hem een blijk van broederlijke achting zijn, waarop ik weet dat hij prijs stelt. Wij hopen dat uwe lieve Gade in welstand en met een nieuwe bemoediging met betrekking tot hare lieve moeder zal zijn terug gekeerd, u met hare gewenschte tegenwoordigheid wederom verblijdende en ter zijde staande. In onzen Heer

uw liefh. Vr. en Br.

CXXXVI.

Amsterdam, 28 Oct. 1850.

Geliefde Vriend en Broeder! Uw artikel in den Nederlander over onze op J. J. Teding van Berkhout bij vernieuwing aan te kondigen keuze, [2]) was ons aangenaam. Gister zijn wij

1) Zitting van 1849. Amst. 1850. — Met een opdragt aan de Kiezers van het voormalig distrikt HARDERWIJK. „Gij hebt mij in de Tweede Kamer gebragt. Gij hebt aldus, ook in 1850, toen uw district uit één gescheurd werd, eene herkiezing die, zoo de vroegere ingenomenheid tegen mij nog had bestaan, ondenkbaar zou geweest zijn, mogelijk gemaakt."

2) In de Nederlander n° 102, waarop volgt: „Nu ten minste zal, hopen wij, bij de benoeming van 31 October, Mr. FREDERIK VAN HOGENDORP in de Provinciale Staten van Zuid-Holland worden gebragt. Het kan bij algemeen erkende geschiktheid en verdienstelijkheid, geen reden van uitsluiting zijn dat men de eenig overgebleven en waardige zoon is van een man, die onder de weldoeners der Nederlandsche Natie mag worden geteld."

nu bepaaldelijk over deze zaak, onder gebed tot den Heer, te zamen gekomen. B., met een zeer innig en tevens krachtig woord de candidatuur aangenomen hebbende, zoo is de ingeslotene korte Herinnering aan onze medekiezers ter perse, om, met dien spoed welken de tijd vereischt, aan hunne huizen bezorgd te worden, even als vroeger de Circulaire die in de Handwijzer destijds werd geplaatst. Heden avond verschijnt zij reeds in de Amsterdamsche Courant en misschien in het Handelsblad. Eene mededeeling in den Nederlander zal, in het belang der zaak, ook na het bewust artikel, niet overbodig zijn. De mannen van het Odéon zouden Portielje gestemd hebben, had hij niet even als Kemper zeer stellig bedankt. Nu is men daar met een candidaat verlegen, en heeft de onze wel kans om door onze Amst. Conservatieven te worden gegouteerd. Wat de vrijzinnigen betreft, die met hunnen Heemskerk niet meer durfden voor den dag te komen, ik ben nieuwsgierig wien zij zullen voorstellen. Niet onaartig is het wij ze waarschijnlijk met onze Herinnering voorkomen. Men zegt dat Provo Kluit, de Directeur van politie, zich zeer op den voorgrond plaatst, maar hij schijnt op verre na voor onzen T. v. Berkhout, zoo gevaarlijk een mededinger niet als Portielje zou zijn geweest. Ook Lichtenvelt niet, dien de Tijd aanbeveelt. Ik ben dezer dagen een bezoek van den Hoofdredacteur te wachten met Alberdingk Thijm, over littéraire zaken in verband met het afgeloopen Congres, maar waarbij, geloof ik, van wederzijds, wel niet is voorgenomen om over Godsdienst en politiek te zwijgen.

Met wat genoegen lazen wij, eerst mijn zoon Abraham (van wiens ijver en aanleg in de Rechtsgeleerdheid ik dezer dagen een aangenaam getuigenis van den jongen Professor van der Hoeven hoorde) daarna ik zelve de brochure van Mackay over het Armwezen. Zullen nu die Heeren nog zeggen dat er van dien vertegenwoordiger weinig voor de praktische quaestien te wachten is? Zoo het mij voorkomt, heeft hij, kort en krachtig zoo wel als geestvol, dood en leven voorgesteld aan zijne lezers over deze

hoog aangelegene zaak. Ook van andere zijden, als b. v. door een artikel van Boer in den Gids, is de firma Tydeman en Heemskerk nog al in de engte gebracht, zoo ik meen. — Ik heb het nog al druk dezer dagen met een Aanhangsel op mijnen Paulus, en voorbereiding voor mijne Lezingen. Anders schreef ik ook nog eens ampel aan onzen Mackay. Mag ik u thands verzoeken hem van den inhoud dezer letteren, met bijvoeging van mijnen warmen dank voor den inhoud zoowel als voor de toezending van het boekske, mededeeling te doen?

Groet uwe lieve Egade, en wees met haar van de mijne op het vriendelijkst gegroet. Word voorts bij voortduring gesterkt in uw voor ons allen zoo waard en gewichtig werk met mond en pen. Nog veel dank voor de schoone wedergeving, nu ook in druk door uw eigen pen van de Adviezen. Eén daarvan woonde ik tijdens de mondelinge voordracht nog bij. Doch ik moet eindigen. Wees nogmaals innigst gegroet in onzen Heer van

uw liefh. Vr. en Br.

Aan Mr. I. da Costa.

Zeer geliefde Vriend! Ik zou u wel dagelijks willen schrijven, indien ik elken dag wat meer beschikbaren tijd had. Thands kan ik slechts een zeer klein gedeelte verrigten van hetgeen ik wenschen zou te doen. Trouwens die strijd is aan niemand meer dan aan u zelven bij ervaring bekend. Wij worden hier met ontwerpen van wet, en toelichtende Memoriën, en uitgewerkte Staten, en Bijbladen en Bijlagen op de Bijbladen, als het ware bestormd. Vergaderingen en Sectie-Bijeenkomsten, waar iedereen spreekt over hetgeen hij weet, en vooral over hetgeen hij niet weet. En dan heb ik nog een briefwisseling te Utrecht, die mij vrij wat inspanning vergt. — Ik ben zeer begeerig naar de uitkomst der verkiezing te Amsterdam; ofschoon ik in elk geval

eene herstemming verwacht. Ik behoef u niet te zeggen hoe aangenaam de benoeming van Berkhout voor ons drietal wezen zou.

Wij hebben hier dezer dagen belangrijke ontmoetingen gehad. Maasdijk heb ik met uitstekend genoegen gehoord. De opkomst zijner gemeente is inderdaad zeer opmerkenswaard. Het was aandoenlijk hem te hooren spreken over de zegeningen, die hem, vooral ook in de laatste jaren, bij de verkondiging van het Evangelie te beurt gevallen zijn. De predikant Pradez uit Luik schijnt ook een eenvoudig en ijverig Christen, die met zegen arbeidt. Vereeniging met de Societé Evangelique wordt door de gevestigde Kerk zeer verlangd.

Talma is eenige dagen hier geweest, altijd even onvermoeid in zijn werkkring, hartelijk en blijmoedig. — Boucher zult gij waarschijnlijk gesproken hebben. Mij dunkt dat, in de tegenwoordige omstandigheden, zijne vestiging alhier door ons mag worden gewenscht. — Ik dacht wel dat de brochure van Mackay over het Armwezen u zeer welkom zou zijn. Het is een fiksch en practicaal opstel. — Zoo even ontvang ik eene brochure van v. d. Kemp over de onbestaanbaarheid der Grondwet. [1]) Bij het zien van den titel was ik eenigzins bezorgd; maar spoedig heb ik met groot genoegen ontwaard dat de hoofdstrekking met den Nederlander, en niet met het Goudsch Kronykske (een lastig en toch ook nuttig Courantje) overeenkomt. [2])

Met beider hartelijke groet.

's Hage, 1 Nov. 1850.

---

1) De onbestaanbaarheid der Grondwet van 1848 en de noodzakelijkheid harer verandering.

2) In den Aanhef leest men: „De geest van mijn betoog is de anti-revolutionaire richting, gegrond in Gods woord en wil." En aan het slot (p. 55) blijkt dat ook v. d. K. ijvert tegen den *revolutionairen geest*, die zich van de *grondwettige vormen* meester heeft gemaakt.

CXXXVII.

Amsterdam, 3 Nov. 1850.

Geliefde Vriend en Broeder! In langen tijd viel mij geen zoo aangename verrassing te beurt, als het dubbel welkom paket dat ik gister op mijn tafel vond geplaatst.

Wat sprekende gelijkenis, en (zoover ik op den indruk af bij allen de mijnen zoo wel als bij mij zelf mag oordeelen) wat gelukkige voorstelling en uitvoering! Het hartelijk gewaardeerde geschenk vond dadelijk zijne plaats in onze zijkamer, alwaar het reeds door meer dan eenen uwer vrienden en hoogschatters, onder eenparige tevredenheid met de gelijkenis, begroet en verwelkomd is. — En daarbij dan nog een regt aangenaam en gedetailleerd woord van de hand uwer lieve vrouw! Ja, hoe gaarne ook van mijne zijde ware ik in de gelegenheid u dagelijks over tal van zaken en gedachten en indrukken te spreken. Gaat het plan van Lezingen te Rotterdam door (dat zich in den loop dezer week beslissen zal), dan stel ik mij toch, zoo God wil, in den loop van dit wintersaisoen, voor, het zij op mijn retour van daar in den vroegen morgen, of wat later misschien in het reizen naar de Maasstad, u te komen zien.

Intusschen dank voor al het goede, ons dagelijks ook in den Nederlander medegedeeld. Het is wel een strijd als van éénen tegen velen. Maar ook alzoo zijn die met ons zijn de meerdere! door onze minderheid, door onze schijnbare desavantages, moet de zaak (God ze zegenende) behouden, of met eere (d. i. tot zijne eer en onze getrouwheid door zijne genade) verloren worden. Ik zie de dingen soms zeer donker, maar dan ook wel eens weder opgeruimder in: ik spreek met betrekking tot deze tijden en tot ons Vaderland! — Het is mij bij oogenblikken, alles zoo observeerende wat er in die onderscheidene werelden om ons henen omgaat, als of wij reeds midden in de apostasie leven. En toch! daar is nog een plaats hoe eng ook, om te staan,

en om ons te bewegen en (zeg ik 't te stout?) om zelfs nog op overwinningen te durven hopen!

Hoe wenschte ik u meer te kunnen bijstaan met de pen! ofschoon gij het wel van uwe zijde niet behoeft, toch om der broederschaps wille en als blijk van broederlijke trouw ook in politicis. Doch ik ben in het binnenste mijns gemoeds nog meer van gedachten en ik weet niet wat al overleggingen vervuld, als wel zoo grootelijks gebonden in mijnen tijd. Ik zou, dunkt mij, vrij wat meer kunnen ten uitvoer brengen, vermenigvuldigden zich niet zoo zeer in mijnen geest en verbeelding de oogpunten waaruit de zaken in elk vak dat mij belang inboezemt, te beschouwen zijn ... Ik heb, hoe weinig ik daarin ook praesteeren kan, toch ook voor die littéraire wereld nog sympathiën, die ook door mijne aangekondigde Lezingen weder opgewekt worden en met geheel de beweging van den tijd in verband staan. Maar vooral nemen de groote theologische (exegetische, critische, zoowel als dogmatische) vragen mijne geheele ziel in, niet zonder toepassing inzonderheid op mijn Supplement, waaraan ik bezig ben voor mijnen Paulus, en dat mij tot zoo oneindig meer overdenkingen en resultaten voert, dan ik in dat kleine bestek wel op het papier zal brengen. In het ééne vak als in het andere is dit bij herhaling het resultaat: Il ne s'agit pas pour la foi de nier la science, il s'agit de la conquérir. En dat is dan ook met God, maar niet zonder worsteling en als in het zweet des aanschijns, te doen. Personeel voor mij, is daarin niets verder mogelijk dan het werpen van een blik, het strooien van een zaad, het uiten van een kreet. En dan! met een zoo onvergelijkbaar ruimer toerusting van middelen om u te doen verstaan, weet gij het zelf hoe veel moeite het kost, verstaan te worden — met een half woord — met honderd maal herhaalde of gevarieerde verklaringen!

Doch hoe divageer ik? mijn papier is er schier vol bij geworden en ik heb, behalve mijnen dank voor uw uitnemend welkom cadeau, nog naauwlijks een regel geschreven, der moeite waard om u gezonden te worden.

Nog een woord over de Verkiezing alhier. Zij viel ons niet meê, schoon Kluits candidatuur wel allen kans had te slagen. Doch de partijen hebben zich, vrees ik, wederom getoond gelijk haar aart was en bleef: de vrijzinnige onedel en ijdel; de conservatieve volgzaam, levenloos, onbeduidend; de Roomschen geraakt. Wij hebben, door Gods goedheid, alleen nog onze banier kunnen ophouden, en dit is toch eigenlijk en voor de toekomst het voornaamst. Ieder verwondert zich over de houding van Kluit, die, hevig anti-thorbeckiaan, zich aan de vrijzinnigen alhier aanbiedt, en over dezen, die hem als ministerieel aanbevelen. Nu weest innig gegroet van

uw liefh. Vr. en Br.

CXXXVIII.

Amsterdam, 23 November 1850.

Geliefde Vriend en Broeder! Mijne vorige waren u wellicht onduidelijk als eens dichters droomerijen, nog daar te boven met een niet zeer leesbare hand ter neder geschreven. Zij zullen u evenwel, zoo ik hopen durf, duidelijk genoeg mijne hartelijke groet en innige sympathie met uwe onvermoeide en bij ons allen hooggewaardeerde werkzaamheden hebben uitgedrukt. Dank bij voortduring voor de artikels in den Nederlander. Hoe moeilijk, hoe ingewikkeld wordt meer en meer alles op politiek gebied. Onze sympathiën telkens als verbrokkeld of geheel verbroken door de telkens zich opvolgende nieuwe combinatie van hetgeen wij wenschen te ondersteunen en van hetgeen wij moeten bestrijden. Hier de Roomsche kerk verbonden met een conservatief beginsel, daar weder de conservatie en zelfs de legitimiteit bondgenoot met de bedreiging onzer dierbaarste panden van godsdienst, waarheid en vrijheid. Ik verwonder mij hoe gij bij voortduring alles zoo zuiver en helder uit elkander houdt. Ik moet u, schoon

mijne richting niet zeer keurvorstelijk is, toch ook, in uwe verdediging van hetgeen recht is aan die zijde 1) bijstemmen. En toch! Oostenrijksch kunnen wij wel niet zijn. Het is de chaos! De Heer doe ons geloovig wachten op Zijn licht.

Ik beveel mij en de mijnen in uwe gebeden....

Uw liefh. Vr. en Br.

P.S. Woensdag aanstaande hoop ik te Rotterdam te openen. Zoo op het oogenblik lees ik met treffend genoegen uwe tentoonstelling van prov. Scholtens sophistery. 2)

CXXXIX.

Aan Mr. I. DA COSTA.

s Hage, 24 Nov. 1850.

Zeer geliefde Vriend! Hartelijk dank voor al het gezondene; ook voor uwen brief. Indien wij het tegengestelde konden doen van hetgeen ons vergund wordt, namelijk indien wij à tête reposée en met uitvoerigheid onderling konden politizeren, dan geloof ik dat er, niet alleen in beginsels en bedoelingen, maar ook in de keus der middelen, veel overeenstemming tusschen ons te voorschijn komen zou. Ik geef wel eens aan mijne vrienden

---

1) De Keur-Hessische zaak.

2) De Nederlander nº 121 en 127. De hoogleeraar had het gevoelen van anderen (!) medegedeeld. — „Edoch, als men de door ons aangehaalde regels beschouwt in het verband èn met het geheel der periode, èn met den aard en gang van het betoog; dan is de strekking openbaar om de verkondiging van het droit divin te doen voorkomen als een dwaas en vermetel pogen van zoogenaamde anti-revolutionairen, die, in den tegenwoordigen toestand der Maatschappij, inderdaad revolutionair zijn. — Zoo is dan, gelijk dikwerf in de periodieke en ook in de niet periodieke drukpers, de bedoeling onbewijsbaar en onbetwistbaar te gelijk."

wat ongerustheid; door de toenadering waarin ik somwijlen tot de verschillende fractiën van het vijandelijke leger geraak. Maar dit is toch ook waar, dat men spoedig weder gerust gesteld wordt, en dat telkens, wanneer met Catholieken of liberalen of conservatieven het bondgenootschap op het punt is van gesloten te worden, het oorlogsvuur feller dan ooit te voren ontbrandt. Wij willen ons liefst aan den bondgenoot houden dien Willem I gehad heeft. De omstandigheden in Duitschland zijn ongetwijfeld uitermate zorgverwekkend: Pruissen heeft over de houding van den Bondsdag reden tot misnoegen; maar mij dunkt toch dat de meeste schuld in Pruissen zelf, in het weifelend heulen met de revolutie, moet worden gezocht.

Hier gaat alles vrij stillekens voort. De opgewondenheid van 1848 wederom tot rust, dat is, tot de vorige slaperigheid te brengen, waarbij, uit vrees voor het radicalisme, alle nationale veerkracht zal worden gedoofd, schijnt op dit oogenblik het doel en de kunst onzer ministeriële politiek, en bijkans alle politiek is, op dit oogenblik, ministerieel. De conservatieven zijn ministerieel en de ministeriëlen zijn conservatief. Wij raken weêr geheel en al in het spoor van het Behoud, waarmee men regtstreeks, ofschoon zoetvoerig en onmerkbaar, ten ondergang geleid wordt.

Wees met de uwen hartelijk van ons beide gegroet.

Uw Vr. en Br.

Amsterdam, 9 Dec. 1850.

Zeer geliefde Vriend! Ik kom zoo op het oogenblik van onze algemeene Instituutsvergadering en spoed mij, om redenen die ik straks doe blijken, u van den uitslag daarvan kennis te geven.

De beide voorstellen van den Minister afkomstig . . . zijn in onze talrijke vergadering unaniem verworpen.

Nu was n° 3 aan de orde en derhalve het voorstel van het Committé tot reorganisatie van het geheele Instituut, volgens de inzichten van dat lichaam zelve. Ingevolge intusschen van een voorstel van Bosscha is met algemeene stemmen min vijf (die aanteekening van hunne dissensie verzocht hebben) n° 3 buiten beraadslaging gehouden. De evengenoemde meerderheid is van gevoelen geweest aan het Instituut op dit oogenblik niets anders of meer dan het eenvoudige (verwerpend) oordeel der Vergadering over de beide ministerieele voorstellen aan den Minister in antwoord op zijn Excell. missive te doen kennen, en voorts daarvan, bij adres aan Z. M. en aan de beide Kamers, mededeeling te doen op de wijze en, in de lijn der adressen van 30 October ll., insgelijks door het Committé aan de leden in druk gezonden.

Ik heb dat voorstel van Bosscha zeer sterk geappuieerd, op de volgende gronden: 1e Het Instituut is een staatslichaam, dat over de hoegrootheid van de som, voor zijn voortbestaan door den Staat uit te trekken, met geene voegzaamheid een stellig gevoelen uitbrengen kan. — 2e De Staat, — Regeering en Kamers, — die moet het weten, wat in het belang der nationale (niet heerlijkheid maar) kracht, voor het voortbestaan en de vrije beweging van een wetenschaplijk ligchaam als het Instituut, in gemoede al of niet kan en moet gedaan worden. — 3e Wel kunnen de leden des Instituuts, door intermediair van het Committé of bij wijze van gevoelen eener algemeene Vergadering, hunne overtuiging uitspreken omtrent de vraag of, behoudens de eer en de bloei van dit lichaam, de bezuinigingen door den Minister in zijne missive van 8 November, mogelijk zijn. 4e Het Instituut heeft dit dan ook door zijne eenparige afkeuring heden ten duidelijkste gedaan. 5e Maar thands moet het afwachten wat van de zijde der Vertegenwoordiging over de waarde van die Instelling zal worden gedacht en gestemd. 6e Thands is het beneden zijne waardigheid en buiten zijne roeping om over eenige

duizend guldens meer of min tusschen dat subsidie van *f* 11000 en het door den Minister voorgestelde van *f* 6000, als ware het te dobberen of te marchandeeren. 7e Aan de Vertegenwoordiging staat het thands om óf te begrijpen dat de geheele instelling gemist kan worden, óf daarvoor een bedrag voor te stellen, gelijk staande met het tot hiertoe verstrekte subsidie *f* 11000, of althands verre boven het op de begrooting voor 1851 door de Regeering geplaatste (van *f* 6000). 8e Het Instituut kan zich zelve noch opdringen noch aanprijzen; dit laatste moet thands in den boezem der vertegenwoordiging, zoo daartoe de noodige overtuiging bestaat, plaats vinden. 9e Het Instituut, eer dat het overga tot een plan van zelfreorganisatie (waartoe het steeds gewillig blijft) moet nu wachten dat aan hetzelve het gevoelen der Kamers en de uitslag der debatten over zijn bestaan zal bekend zijn geworden. 10e. Bij wege van toelichting van het principe, deed ik voorts nog uit een juridisch oogpunt opmerken, dat onze vergadering over het al of niet bestaan des Instituuts niet te beslissen heeft, — dat, al bedankten ook al de tegenwoordige leden unaniem, het staatslichaam als zoodanig, de Instelling van staatswege daarmede niet vervallen zoude zijn; dat het geval denkbaar was eener inrichting van het Instituut op zulk een voet, dat niemand der tegenwoordige leden er zoude kunnen of willen aan deelnemen, en er evenwel in den lande nog zouden kunnen gevonden worden, die ook op een dusdanigen voet leden zouden willen zijn en de Instelling meenden te kunnen handhaven op eenen in hunne oogen voldoenden voet.

Ziedaar, waarde Vriend en Broeder! het resultaat van onze vergadering, dat ik u onmiddelijk meende te moeten schrijven, niet alleen als medelid, maar ook vooral als lid der 2e Kamer. Ik zou het niet slechts voor het Instituut, maar ook in het belang uwer edele en consequente opposition par principe, alleszins wenschelijk achten dat uwe stem ter verdediging der goede zaak van het Instituut deze reis luide werd gehoord. Ik behoef u niet te zeggen (en wil het ook geenszins als een motief gebruiken)

welk een aangenamen indruk dit bij uwe medeleden à l'Institut zoude maken. Doch mij dunkt in elk geval dat de zaak thands onzerzijds nog veel zuiverder staat dan bij een vroeger beraadslaging. De minister heeft, ten aanzien van den vorm en geheel zijn wijze van doen, het Instituut niet wel behandeld, zijne zaak gepraejudiceerd, de koninklijke gift van 11. December 1849 voor het doel onnut gemaakt, gelijk uit de stukken blijkt. Het Instituut daarentegen heeft zich mijns inziens op een alleszins wettig en waardig standpunt geplaatst. Dat dan nu de vertegenwoordiging, door uw advies voorgelicht en opgewekt, eene zelfstandige stem doe hooren en de som die voor het Instituut behoort te worden uitgetrokken, noeme! Dan kan er weder van deze zijde iets met vrucht ter organisatie worden gedaan.

Doch daar schijnt ook reeds in de sectiën geopperd te zijn eene provisioneele dotatie voor het Instituut, ten einde ons op die wijze tot een naauwkeurig overlegd plan van verbetering en bezuiniging den tijd te laten. Zoo iets zoude voor het oogenblik althands doel treffen. Men late ons slechts aan het juste milieu van den Minister niet over.

Nog iets, casu quo dat gij als onze verdediger wilt optreden. Mag ik u herinneren (hetgeen niet altijd zelfs bij het ministerie bekend schijnt geweest) dat reeds eenige jaren geleden eene reductie van de dotatie des Instituuts heeft plaats gehad; namelijk van *f* 16000 of *f* 15000 tot op *f* 11000, en dat de voorgestelde som op de tegenwoordige begrooting eigenlijk nagenoeg eene tierceering is.

Mag ik nog een punt van ondergeschikt belang (maar dat, niet in acht genomen zijnde, misverstand kan veroorzaken) doen opmerken. Het is dat in de vroegere subsidie van *f* 16000 en *f* 11000 en even zoo in het thands voorgestelde van *f* 6000 niet zijn begrepen *f* 1500 voor het onderhoud van het gebouw; zoodat de som voor het Instituut op het budget altijd *f* 1500 meer bedraagt dan het subsidie dat door de wetenschappelijke inrichting als zoodanig genoten wordt. De som derhalve op het

geprojecteerde budget uitgetrokken voor deze instelling is *f* 7500.

Ziedaar lieve Vriend en Broeder! wat ik u meende over deze zaak vliegend te moeten melden, dewijl er eenigermate periculum in mora zoude kunnen zijn . . .

Gij zult uit dezen brief bemerken dat ik den tijd niet had om kort te zijn, en tot mijn leedwezen meer omslachtig dan duidelijk geworden ben. Doch ik hoop, schoon dan ook ter naauwernood, verstaanbaar te zullen zijn geweest.

Eer ik sluit, intusschen, nog een paar opmerkingen. 1e Het plan is den Koning en de Kamers onmiddelijk van het antwoord op de voorstellen van den Minister kennis te geven. 2e Het zij intusschen dat stuk tijdig of niet bij de Kamer komt, zijt gij (vertrouw ik) door dit schrijven in verband met de gedrukte voorstellen en bijlagen, waarover heden beraadslaagd is, genoegzaam van alles ingelicht. 3e De minister zal nog wel inbrengen misschien dat het Instituut geen blijk gegeven heeft van zijnen wensch om zich met de Regeering over een plan van reorganisatie en bezuiniging te verstaan, daar wij van onze zijde nu geen voorstel deswege hebben ingediend. — Hierop dient ten antwoord dat het indienen van een plan onzerzijds zeer goed had kunnen geschieden, indien de Minister ons in de gelegenheid had gesteld tot een dergelijk overleg met de Regeering in den loop van heel dit jaar 1850; — maar dat nu door onze Vergadering van heden begrepen is dat niet alleen onvoegzaam, maar ook geheel onnut en onbekookt zoude zijn zulk een nieuw plan in der haast even vóór de beraadslaging in de Kamers, en dat wij dus ook, van die zijde de zaak beschouwende, ons moesten bepalen bij het afkeuren der twee ministeriële voorstellen. — Dat daarom het Instituut altijd willig blijft om te bedenken wat tot een vereenvoudigde organisatie zou kunnen gedaan worden, blijft gezegd en spreekt wel van zelve. De quaestie is alleen over het wanneer en het hoe.

De groote nuttigheid der Eerste klasse zal wel niet licht wedergesproken worden door onpartijdigen in de Kamer. Wat de anderen

betreft, ik kan slechts ten aanzien der Tweede klasse iets ter opmerking aanbevelen. De Regeering heeft van de voorlichting en de roeping der 2e klasse geen behoorlijk gebruik gemaakt; onze werkeloosheid is grootendeels hare schuld. Bij het redigeeren van Grondwet en Wetboeken had, in verband met de 3e klasse, onze 2e klasse moeten geraadpleegd zijn over de taal: vooral ook hadden de belangen van taalzuivering, taalverrijking, eenparige en verbeterde spelling, titulatuur, terminologie voor nieuwe uitvindingen, enz. enz., op aanzoek der Regeering, kunnen en moeten gebracht worden ter behartiging onzer klasse, en wat des meer zij.

Weest innig gegroet van

uw liefh. Vr. en Br.

Aan Mr. I. DA COSTA.

sHage, 22 Dec. 1850.

Veelgeliefde Vriend! Gij weet waarschijnlijk reeds dat te middernacht het vonnis over het Instituut geveld is. [1]) Mijne redeneringen waren te vergeefs. Thorbecke heeft stellig gezegd dat gij aan *f* 6000 genoeg hadt, en waar hij gesproken heeft, daar komt, volgens de meerderheid, twijfel evenmin als tegenspraak te pas. Ik kan op dit oogenblik u geene bijzonderheden melden. Ik houd de ontbinding van het Instituut nu voor een uitgemaakte zaak. Ware het anders, het zou de schoonste regtvaardiging voor den Minister, en het meest billijke verwijt tegen het Instituut zijn. Men zou te regt zeggen dat het, door buitensporigen ophef, eerst van Z. M. eene gift afgetroggeld, en naderhand hetzelfde, edoch, gelukkig vruchteloos, bij de Tweede Kamer beproefd had. Een verzameling van particuliere giften zou ik ook betreurenswaard

1) Het door mij voorgedragen amendement om het cijfer op *f* 11,000 terug te brengen werd met 37 tegen 25 stemmen afgekeurd.

achten. Particuliere onderstand kan nooit vergoeden hetgeen hier gemist wordt; de billijke achting die, van staatswege, aan de vertegenwoordiging der wetenschap moet worden beloond.

Met beider hartelijkste groete ook van de vrienden Singendonck en van Lijnden, door wier bezoek het te laat werd om deze nog heden te verzenden.

Uw Vr. en Br.

CXL.

Amsterdam, 30 Dec. 1850.

Zeer waarde Vriend en Broeder! Ter geleide mijner Nalezing op den Paulus een enkel woord van groet en dank voor uwen laatstvorigen. Moge u dit woord aantreffen in een verkwiklijke rust, althands verademing van den langen en moeilijken strijd, dien gij vooral ook weder in die laatste weken in de Kamer te strijden hadt. [1]) Het doet mij voor onze medeleden à l'Institut leed dat uw amendement tegen de Thorbeckiaansche phalanx niet heeft mogen triomfeeren. De namen die er voor gestemd hebben kunnen eenigzins tot vergoeding strekken. [2]) Intusschen spijt het mij dat ik u op het (overigens vrij nietig) punt van de diners niet bij tijds heb kunnen inlichten om zijne Excellentie (indien althands de dagbladen zijne woorden op dat punt wel hebben overgebragt) van onwaarheid te overtuigen. Sedert de bezuinigingen in 1843 ingevoerd, is er nimmer uit de kas van het Instituut aan de leden eenig feest of maaltijd gegeven. De jaarlijksche maaltijd, die bij gelegenheid der algemeene vergadering tot op even genoemd tijdstip bekostigd werd door het Instituut, wordt sedert nog wel aangehouden, maar door eenvoudige bijdragen van elk die ze wil bijwonen, voor zijn couvert. Op de presentie-gelden zult gij onze tegenstanders, denk ik, gediend hebben.

1) Bij de vierdaagsche algemeene beschouwingen over de begrooting. Adviezen I, p. 114—131.

2) Adviezen II, p. 241.

Intusschen wat nu? er zal wijsheid toe noodig zijn om van de zijde des Instituuts een vaardig en waardig besluit te nemen. Mijne denkbeelden vindt ge althans geëbaucheerd in mijn eersten brief over het onderwerp, op den dag zelven onzer algemeene vergadering geschreven. [1]) Kon het zijn, dat gij de aanstaande beraadslagingen kwaamt bijwonen! Doch het is nog geheel onbepaald wanneer die zullen plaats vinden, en gij zult u moeilijk tegen dien tijd uit de residentie kunnen verplaatsen. Ik sprak hier nog niemand onzer leden.

Zoowel over dit als over vele andere punten sprak ik u recht gaarne eens een rustig uur bij monde....

Hoe fiksch gaat de Nederlander zijnen niet gemakkelijken weg! Ik vlei mij toch dat de verspreiding en kennisneming vordert van dit ons althans onmisbaar geworden blad....

Gij moet toch vooral Oosterzee's verslag (even krachtig en nederwerpend als humaan en bescheiden) van des hoogleeraars boek [2]) zien in de laatste aflevering der Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie.

Onder de verheugende berichten te midden van veel sombers en treurigs, dat tot ons kwam, behoort in hooge mate de even eervolle als welverdiende aanstelling van onzen geliefden Singendonck tot Griffier der Eerste Kamer. Mij dunkt in alle opzichten is onze trouwhartige en kundige vriend aldaar op zijne plaats. [3])

Ons trof smartelijk, onder andere treurmaren, het overlijden der waardige Mevr. Backer Dedel, wier vriendschap tot ons buiten alle evenredigheid met den korten tijd onzer kennismaking stond. In hare laatste dagen vooral was haar stille en verborgen wandel met God tot in de kleine bijzonderheden merkbaar.

Weest innig van ons, geliefde Vrienden in den Heer, gegroet.

Uw verbondene Vr. en Br. in onzen Heer.

---

1) N° CXXXIX.

2) Scholtens Hervormde Kerkleer.

3) Voorzeker. Ik evenwel had hem liever nog, als medestrijder, in de Tweede Kamer gezien.

1851.

CXLI.

Amsterdam, 13 Jan. 1851.

Geliefde Vriend en Broeder! Ieder nieuwe aanval uwer vele tegenpartijders geeft u gelegenheid tot nieuwe stroomen van gulden wijsheid en welsprekendheid. Heb dank voor het treflijk n° 3 uwer Verscheidenheden, waarin gij Vreede ontwapend [1]), Lipman als den tanto promissor hiatu... ten toon gesteld hebt. [2]) Uwe gangen in

1) De niet-radicale volkssouvereiniteit. — De hoogleeraar Vreede hield de revolutionaire volkssouvereiniteit, na 1848, voor eene hersenschim, een spooksel, eene reminiscentie uit een afgeloopen tijdperk, die niet meer te pas komt.

2) In de brochure: *De Theocratie en het vertegenwoordigend Regeringstelsel, in brieven aan* Mr. Groen van Prinsterer.

„Ik *zal* aantoonen, dat uw beginsel geen enkel feit opheldert, niets bewijst, niets verklaart, niets schept, niets waarborgt; ik *zal* aantoonen, dat met uw beginsel geene staten kunnen gesticht en geene staten kunnen behouden worden... Ik *zal* aantoonen, dat door uw beginsel geene omwentelingen kunnen voorgekomen en geene omwentelingen kunnen geëindigd worden. Ik *zal* aantoonen, dat uw beginsel door de geschiedenis niet wordt geregtvaardigd.

Ik *zal* aantoonen, dat uw beginsel door de godsdienst niet wordt bekrachtigd; ik *zal* aantoonen, dat dit beginsel alles verklaart, alles bevredigt, dat er geene behoefte is de toevlugt te nemen tot eene *fictie.*

Ik *zal* aantoonen, dat dit (mijn) beginsel geene omwentelingen veroorzaakt, en elke omwenteling alleen daardoor kan worden geëindigd.

Ik *zal* aantoonen, dat dit beginsel door de geschiedenis ontegensprekelijk wordt bevestigd."

Welke beloften, wat rijkdom in het verschiet!

De heer Lipman onderstelde bij mij verkleefdheid *juist aan de beginselen die ik opzettelijk bestrijd.* Zie p. 78.

deze loopbaan zijn even zoo vele triumfen. Terug ziende op het jaar dat wij ten einde mogten brengen, dank ik met u den God en Hoorder der gebeden die u alzoo sterkte en leidde van kracht tot kracht, die het uwe vijanden zelve doet bekennen dat gij waarlijk niet blootelijk met eene Platonische eloquentie in de lucht geslagen hebt, maar beginsels geplant, vooroordeelen uit den weg geruimd, waarheden gehandhaafd, ja wellicht eene toekomst voor Nederlands eerste Staatsvergadering en een bolwerk voor de wettige Souvereiniteit gegrondvest. [1]) Mij in deze u geschonkene gaven en krachten verheugende (vergun het mij, allereerst om den persoon des vriends en broeders in Christus onzen oppersten Koning), zoo zal ik mij daarom juist te meer ten allen tijde opgewekt gevoelen om u (ik zeg niet mijne gedachten, maar) mijnen indruk te zeggen, zij het over bijkomstige zaken, zij het over beginsels en wezenlijkheden. Mag ik er heden een begin mede maken? het zal zijn met eene reeds schier vergetene zaak.

Nogmaals kom ik terug met een kleine klacht over uw stilzwijgen in de zaak des Instituuts. Maar vooral op die concessie uwer edelmoedigheid in het prijsgeven van het Gevangen-poortje, als een soort van hulde aan de nagedachtenis der de Witten. Maar lag er inderdaad zoo iets infaams juist in die gevangenis? Men heeft de ongelukkige slachtoffers, wier goddelooze ter dood brenging niemand meer dan ik u kan helpen verfoeien, van daar begonnen te mishandelen, en later, straks op het beruchte plekje afgemaakt. Maar stel men had hen van hun bed in hun eigen of hunner bloedverwanten huis op dezelfde wijze gehaald en op de plaats zelve afgemaakt; zou daarom hun eigen huis of dat hunner vrienden eene nota van infamie in de geschiedenis verdiend hebben; zou de afbraak daarvan op dit oogenblik met eenige juistheid in verband gebracht zijn met den aldaar begonnen gruwel? — Bovendien,

---

1) „Thans erkent men partijen... Eene antirevolutionnaire partij wordt in haar eigenaardigheid erkend; ja, wat meer is, men antwoordt aan die partij." Adviezen I, p. 127.

ik geloof dat, bij het ontzettende eener lynch-executie als die van 1672, het protest van zoo vele zijden ook uit de gematigde Oranjevrienden opgegaan, en ook door u niet achtergehouden in uwe Geschiedenis, volstaat. Verder mag toch de handhaving tegen een afgrijslijken gruwel in geen geval omgekeerd worden in een soort van hulde! aan den verdrukker van Oranje, den bederver van het Nederland althans van 1668—1672, den wraakgierigen vervolger van den schuldigen de Graaff en van den naauwlijks halfschuldigen Buat.

Doch waartoe dit alles? Eigenlijk om mij eens wat met u te onderhouden, en u een teeken van leven te geven (qualecumque) na acht dagen vrij hard ziek te zijn geweest, heden voor 't eerst mij wederom in mijn gewonen toestand bevonden te hebben, doch zonder dat ik het nog mocht wagen mijn Zondag avond te hervatten of vooreerst nog in de lucht mag komen.

Intusschen de hartelijkste groetenissen aan uwe lieve Egade, en veel liefs aan de vrienden. *Ἐρρῶσθε πάντες.*

Uw Vr. en Br.

Aan Mr. I. da Costa.

16 Januarij 1851.

Zeer waarde Vriend! Al hebben wij, op uw verjaardag, enkel door Isaac Capadose tot u gesproken, wij hebben desniettemin in liefde aan u gedacht; ons met zoo velen in den lande over de verlenging van uw nuttig en dierbaar leven verblijd, en, onder hooger opzien, hartelijk gewenscht dat u nog menig jaar, tot nut van Kerk en Vaderland, de kracht waarvan gij met zooveel ijver en volharding gebruik maakt, moge worden verleend.

Uw bezoek heeft mij, zoo als gij wel begrijpen kunt, veel genoegen gedaan, met die uitzondering evenwel dat ik dan telkens het zeldzame der gelegenheid om u te spreken en te raadplegen bejammer. Te meer omdat ik voor de correspondentie zoo weinig

tijd heb, en ik van u waarlijk ook niet te veel vergen mag. — Alles gaat hier, sedert uw vertrek, zijn gewonen gang. Weinig politiek nieuws. Veel gebrek aan belangstelling. Overvloed van eigen werk. Verdriet dat er geen 24 uren in den dag zijn. Dankbaarheid dat er toch hier en daar een lichtstraal gezien wordt; dat bij sommigen althans de openbare aangelegenheden, ook in betrekking tot de beginselen die ons dierbaar zijn, ter sprake worden gebragt. Licht en schaduw, zoo als de Handwijzer zegt.

Hoe is het met 't leven van het Instituut?

Men vergete toch niet dat, waar de eer verloren gaat, het leven, voor politieke instellingen althans, niet levenswaard is: [1]) ten ware dat jammerlijke voortleven zelf aan het herwinnen der eer en aan een dubbelen triumf dienstbaar kan worden gemaakt. En toch, onder ons gezegd, indien ik ergens mede dweep, het is niet met het Instituut; dat ik, naar zijne tegenwoordige inrigting althans, meer als een lieflijken kring van geleerden te Amsterdam, dan wel als een Nederlandsch ligchaam beschouw. Ik heb dit in de Tweede Kamer niet gezegd.

Met genoegen hebben wij de nadere kennis van Boucher gemaakt. Mogt zijne komst alhier tot zegen zijn voor de Gemeente, en te Amsterdam door Hasebroek de overwinning worden behaald.

Met beider hartelijke groeten ook aan uwe vrouw,

uw vr. en br.

CXLII.

Amsterdam 21 Jan. 1851.

Zeer waarde Vriend! Heb met uwe lieve Egade veel dank voor den verjaargroet, eerst mondeling door mijnen peetzoon,

---

1) Zie p. 32.

straks door uw altijd gewenscht handschrift, mij en mijn huis uit uwe mij liefhebbende harten toegebracht. Veel heb ik ook op dien dag zelven genoten van de vele blijken van teederheid mijner dierbaarste panden, en van belangstelling mijner vele vrienden in de banden des even dierbaren geloofs. Des avonds hadden wij ook nog het voorrecht des bijzijns van onzen geliefden voorganger en gebuur Ds. Guye, wiens gebed en toespraak ons allen zeer aandeed.

Intusschen hebt gij ons, lieve vriend en broeder! in uwen Nederlander wederom veel voortreffelijks te lezen en na te denken gegeven. Uw antwoord aan van Hoevell [1]), uw repliek aan Heemskerk, het is alles op nieuw geweest eene handhaving, met meer dan woorden, van uw goed recht en politiek zoo wel als litterair karakter. Evenwel zoude ik uw tweede stuk ter beantwoording van de Gids op het laatste punt (daarin getoucheerd) nog wel wat uitvoeriger gewenscht hebben. Misschien zijn wij ook nog een derde stuk te wachten, of wacht gij zelve van uwe zijde daartoe op een nadere uiteenzetting van den kant der tegenpartij? [2])

Het korte artikel tegen de Hessische reactie en de opmerking dat ook de legitime zaak door reactionnaire maatregelen bedorven kan worden of althands grootelijks gecompromitteerd,

---

1) De heer van Hoevell meende dat ik in 1843 op democratische, demagogische en echt-revolutionnaire wijs tegen leeraars en hoogleeraars een kruistogt had gepredikt. — Kritiek en anti-kritiek in de Nederl. 164 en 168.

2) Twee artikelen zijn gevolgd, en nog een vierledig Wederantwoord, waartegen ik insgelijks opkwam. De Ned. 141, 163, 167, 170, 175, 179. 186, 190, 192, 194, 195.

Deze polemiek van den heer J. Heemskerk Bzn. was van langen adem en fel. Zij gaf mij gelegenheid ter zelfverdediging op menig gewigtig punt. — De artikelen van den heer H. behooren m. i. tot de uitnemendste zijner altijd keurig bewerkte opstellen. De scherpheid hier en daar (tegenovergesteld aan de vroeger en later mij steeds betoonde en door mij hooggewaardeerde buitengemeene heuschheid) is allezins verklaarbaar uit de ingenomenheid met mijn voornaamsten politieken tegenstander en de onderstelling dat de Redactie uit een aantal anti-thorbeckianen bestond, erger nog dan ik zelf.

was mij, in verband met ons (ook mij al te kort) gesprek, dubbel welkom. Ik vond, tijdens dit ons onderhoud, uwe taktiek wel een weinig periculosae plenam aleae op dit punt; doch gaf dit gaarne op voor uwe, evenzeer praktisch als theoretisch, grondige Staats- en zaakkennis. Hetgeen ik, en principe, bij deze quaestie niet slechts, maar ook in het geheel bij de verdediging der zuivere rechtsbeginsels, wensch in acht genomen te zien is de noodzakelijkheid om (in de zaken van den Staat zoowel als in die van de Kerk) voor het medisch beginsel een plaats opengelaten te zien. En nu! dat medische heeft uit zijnen aart iets minder streng regelmatig, consequent logisch, dan het juridisch beginsel. En toch! de groote daden Gods, de groote hervormingen (in de Kerk, in het Nederland der zestiende, in het Engeland der zeventiende eeuw) zijn grootelijks door middel van die niet zuiver juridieke, maar wel eens zeer abnormale crisissen daargesteld geworden. Zullen wij dan het onrecht doen of toelaten of voorspreken, op dat er het goede uit voortkome? Het zij verre! Maar wij willen de Souvereiniteit Gods, die boven alle Souvereiniteit en boven alle historische rechten staat (op zijn echt-Gereformeerd) ook op het gebied van staatsrecht en kerkelijk leven, tot basis, tot einddoel van alle dingen erkennen en verheerlijken. En daarom! ja, van harte juich ik met u het Pruissische ministerie toe, wanneer het breekt met de revolutie, mits het maar niet breke met de beweging die van God is in de regeering van Kerk- en Staatsgebeurtenissen, en waarvan de revolutie eene misvatting is, maar de legitimiteit zonder meer de miskenning zoude zijn. — Ziedaar losse en vaag uitgedrukte gedachten, die ik het wel niet wagen zoude aan iemand mede te deelen, van wiens vlugge en volledige opvatting ik niet zoo volkomen overtuigd ware; of indien ik niet te doen had met een vriend, wien waarheid van alle hare zijden boven alle dingen dierbaar is, en in wiens verstand en gemoed de meest vluchtige wenk tot een volledig begrip, tot een vruchtbaar beginsel pleegt te worden bewerkt. Ik voeg er alleen nog dit bij,

dat hetgeen mij (in verband met, maar toch ook tevens niet gantsch afhankelijk van personeele gehechtheid en trouw, en historische rechten) aan de dynastie van Oranje zoo veel doet hechten, juist de uitdrukking of het symbool is, dat zij oplevert voor de nergens elders aldus voorhanden combinatie van wettigheid en hervorming, beweging en behoud, Gods vastgestelde ordening en zijne boven die ordening zelve verheven Souvereiniteit.

Treurig dat er op dit oogenblik in het regeerend Huis zoo weinig is, waaraan zich èn deze beginselen èn de nog niet gantsch uitgedoofde volksliefde voor Oranje kan hechten. En toch! wij blijven bidden voor den Koning tot den Hoorder der gebeden. Wij blijven bidden voor den jeugdigen spruit, die ons toch nog altijd wederom als een teeken voor de toekomst en een voorwerp van nationale Christelijke voorbidding wordt voor oogen gesteld. Ik heb onlangs (24 Dec.) in het Nut van het Algemeen, voor een talrijke volkschare sprekende (bij een overzicht der geschiedenis van de wederzijdsche betrekkingen van liefde en gehechtheid tusschen de Nederlandsche bevolking en hare Vorsten), niet zonder kenbaren wederklank en sympathie bij dat gehoor, gewezen op het gedurende de kindschheid en jeugd van den grooten Willem III biddende en zijne bestemming voorgevoelende volk, in tegenoverstelling van de blindheid der tegenwoordige Souvereine volken.

A-propos! kan ik u, zoo ik eenige oogenblikken tijd vinde (beloven durf ik daaromtrent niets) voor uwen Nederlander met een kort begrip en extract van den bij die gelegenheid uitgesprokene, deels geimproviseerde rede, ook eenigzins voor uwe Varia dienen?

Doch laat ik niet vergeten u opmerkzaam te maken dat in den door de van Lennepen c. s. uitgegevenen Navorscher misschien wel het een en ander voorkomt der overneming waardig in uw dagblad? Dus b. v. zien wij in dat blad eerlang te gemoet eenige brieven van den Engelschen dichter Southey, geschreven

uit het huis van Bilderdijk, tijdens zijne verzorging aldaar en genotene gastvrijheid, zoo ik meen, in 1825.

Wat het Instituut betreft, ik ben het met uw oordeel omtrent de gehalte van dit lichaam nagenoeg geheel eens. Ik moet evenwel altijd bepaaldelijk voor de Eerste klasse een uitzondering maken, en voorts zou er, bij beter gebruik maken van de instelling door de Regeering en wat meerder ijver van de leden zelve, ook nog wel van onze Tweede klasse iets te maken zijn geweest in het belang van taal en historie! Doch, hoe dit zij, gelijk gij wèl gezegd, en met der daad getoond hebt, het is thands het oogenblik niet om de leemten van het Instituut onzerzijds hard te vallen. Wèl is er meer dan eens bij mij en anderen individueel eene vraag opgekomen, of het niet conscientieuser ware het geheele lidmaatschap neder te leggen? Het is mij tot op dit oogenblik niet klaar! maar dit is zeker, dat er een onrecht gepleegd is, en wij in ons volle recht zijn om daartegen op te komen.

Gaarne zoude ik uwe gedachten en aanmerkingen hebben op nevensgaand advies, dat ik aanstaanden Donderdag plan heb in te brengen; — te meer daar wij ons niet durven vleien u bij die vergadering tegenwoordig te zien! of zou u dit, mij en velen tot groot genoegen en nut, nog mogelijk zijn?

In elk geval, geen afschrift hebbende van dit opstel verzoek ik u vooral, waarde vriend en broeder! het niet later dan Donderdag in den loop van den morgen te mogen terug hebben.

Weest voorts op het innigst gegroet.

Uw vr. en br. in onzen Heer.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Hage, 5 Febr. 1851.

*** Uitsluiting der Israëlieten van elke politieke betrekking is geen volstrekt vereischte voor een Christelijken Staat... Politieke gelijkstelling, geen Etat athée. Dit is begeerlijk, evenmin voor den Jood als voor den Christen... De Nederlandsche Natie wil tolerantie; maar geene zoodanige waarbij, onder voorwendsel van den Joden te believen, ten gevalle van vrijzinnige lichtvrienden in elke Gezindheid, Christelijke wetgeving in den Staat, Christelijke opvoeding in de Volksschool, systematisch zou worden ter zijde gesteld. Narede op vijfjarigen strijd. p. 14, vgg.

Veelgeliefde Broeder! Een enkel woord over de Israelitische questie; mijn gevoelen daaromtrent laat zich zeer kortelijk uitdrukken. Het geven der politieke regten aan de Joden in een Christelijken staat heeft, in mijn oog, altijd groot bezwaar. Nu het eenmaal geschied is, wensch ik volstrekt niet dat zij van die regten op willekeurige wijs zullen worden beroofd. Maar, en dit geloof ik dat wij telkens moeten doen uitkomen, die politieke gelijkstelling kan niet worden verleend, of, verleend zijnde, worden gehandhaafd, in den geest en naar de beginsels der mannen van 1795, of 1798, of Maart 1848. Geene terzijdestelling van het Christelijk beginsel, uit menagement voor Joden of lichtvrienden, dan zou er liever moeten aangedrongen worden op verandering der Grondwet. Verdraagzaamheid, zoo ver dit eenigzins mogelijk is, zonder verloochening der Christelijke eigenaardigheid van den Nederlandschen Staat. En op dien voet verdraagzaamheid de bonne grâce, en wat meer zegt, van goeder harte. Ik hoop dus zeer dat er in de Heraut geene zijdelingsche weerspraak van de Nederlander zal worden vereischt. [1])

Zoo even ontvang ik de droevige tijding dat Wormser zeer

—

1) Zie p. 49.

ernstig ongesteld is. Wij hebben hem zeer lief. Onwaardeerbaar is mij de ondersteuning die ik voor de Nederlander van hem ontving. Mogt hij nog lang, kon het zijn! worden gespaard ten nutte van Kerk en Vaderland. Ook, als intermediair tusschen de Afgescheidenen en ons, kan men bijkans niemand aan hem vergelijken.

Dank voor uwe hartelijke wenschen. Geloof mij, als altijd,

uw Vr. en Br.

CXLIII.

Amsterdam, 5 Febr. 1851.

Geliefde Vriend en Broeder! Ik was ll. week weder in de nabijheid der residentie en hoop het de volgende week op nieuw te zijn, doch zonder mij het genoegen vooreerst van een bezoek, als ook mij laatst zoo aangenaam was, te mogen voorstellen. Sedert, werden wij op nieuw door menig schoon en keurig stuk in den Nederlander verblijd. Uwe twee laatste artikels in antwoord aan Heemskerk zijn hunne twee voorgangers allezins waardig geweest. Word ook in dezen uwen arbeid bij voortduring gesterkt en van den Heer bemoedigd.

Ik heb mijne toezegging en uwe vriendelijke aanneming daarvan wel niet vergeten, schoon het mij tot hiertoe niet heeft mogen gelukken gelegenheid te vinden tot het stellen van een kort begrip mijner redevoering in het Nut van het Algemeen. Zoodra mogelijk blijft ook dit onder mijne plannen van afdoening.

Intusschen kom ik u thans over een ander punt (uw Nederlander en onzen Heraut betreffende) uwe gedachten vragen en de mijne voorstellen. Ik heb mij verblijd dat gij met zooveel stelligheid onder de faits accomplis (die wel de contra-, maar niet de antirevolutionnair zou willen terug nemen)

geplaatst hebt de gelijkstelling der Joden ten aanzien van alle ook staatsburgerlijke rechten in ons land. Alleenlijk had ik (het beginsel nu eenmaal door ons erkend zijnde) nog wel wat meer zal ik zeggen? de bonne grâce die erkenning zien uitgedrukt. Het zou de tegenpartij (en wat mij meer ter harte gaat) het zou den Israeliet, door het gedurig herinneren aan de anomalie, in de gelijkstelling gelegen, wel eens kunnen schijnen, als of wij ze toch eigenlijk liever niet hadden. En dat liever niet! is niet alleen door den drang der omstandigheden, maar, zoo ik meen, in den weg van Gods bedeelingen met Israel beide en met de volken, eene onmogelijkheid, althands eene onbillijkheid geworden. Is Nederland een Christelijke Staat, in dien zin dat het eigenlijk geene Joden in de staatsambten enz. mag dulden, dan is het ook een Protestantsche, die evenmin den Roomschen daarin mag plaats geven. Hoe de Israeliet van zijne zijde met de onverzaakte betrekking tot het Palestijnsche Vaderland de behartiging der belangen en de politieke gemeenschap met het beheer van een aangenomen Vaderland kan en mag vereenigen, blijkt uit den Bijbel allereerst (de voorbeelden zijn dáár van Daniel, Nehemia, Mordechai, enz.) — Ik heb in mijn Israel en de Volken de wijze te kennen gegeven, waarop, zoo in Nederland oudtijds als in andere Europeesche Staten (het onderscheid der tijden altijd in acht genomen) de Joden tot openbare betrekkingen zijn toegelaten geworden, zonder krenking althands van hunne nationaliteit. Eerlang zal in den Heraut verschijnen een verklaring op dat punt van een anti-revolutionnairen Rabbijn in Duitschland. Ik heb ook zelve mij in dien zin meer dan eens in het openbaar (bij gelegenheid onder anderen eener bidstond in den Haag) met kracht verklaard; en bij de vrienden Israels alhier, even als bij onzen waardigen zendeling Schwartz, staat en principe vast dat wij uit ons standpunt nimmer de minste ongunst mogen voeden of doen vreezen ten aanzien der politieke gelijkstelling der Joden, vooral nadat zij, gelijk hier te lande, reeds een vijftigjarig bestaan heeft bereikt.

Indien de Nederlander op dit punt bij een of andere gelegenheid in dien geest nog eens terug kwam, zoo zoude dit ook weder een nieuw punt van openbare zamenstemming met de richting van den Heraut kunnen zijn, dat natuurlijk al die tot de redactie van dat blad eenige betrekking hebben een groot genoegen en voorrecht is.

Maar ook afgezien van deze consideratie, ik geloof, in het belang van het doel en de beginsels van den Nederlander zelven, dat men de Joden hier te lande niet moet effaroucheeren, door den minsten schijn zelfs, als of men ooit op het in 1795 tot stand gebrachte wilde terug komen. Het zijn niet de revolutionaire en liberale Joden alleen, die men zich hierdoor tot vijanden zoude maken (wij vreezen die vijandschap minder), maar ook de rechtzinnigen, de antiliberalen, de oude Oranje-gezinden. Zoo waar het is dat in 1795, die nieuwe rechten aan dat (toen zeer talrijk) gedeelte der Joden zijn opgedrongen geworden buiten hun eigen wensch of genoegen, — zoo waar het is, dat, hier te lande althands, de Joden aan die politieke gelijkstelling proportion gardée al zeer weinig gehad hebben, — zoo zeker is het ook, dat de terugneming, in het oog van ALLEN, voor eene beleediging, voor eene schending van verkregen rechten, zoude gehouden worden.

Ik ben verzekerd dat, uit ons anti-revolutionnair standpunt, men de liberale en antichristelijke plannen van sommige Israelitische leiders ten aanzien bijv. van den Zondag, en in het geheel ten aanzien van den Christelijken grondslag van den Staat, des te fikscher en fermer zal kunnen tegenstaan, wanneer men, op het geen door ons niet mag worden teruggenomen, met de meeste openheid en gulheid, zich ten gunste van Israel en zijne constitutioneele rechten verklaart. De Joden hier te lande staan op dit oogenblik op een decisief punt van overgang. Van nature en door traditie zijn zij antirevolutionnair in Nederland. Maar daar is weinig toe noodig om ze naauw verbonden te zien met revolutionnairen en Roomschen, wanneer hetgeen nu eenmaal (onder

hoogere toelating) hun recht geworden is, ook maar van verre bedreigd werd.

Ik ben in mijn gewoon gebrek vervallen van prolixiteit, waar ik voornam kort te zijn. En toch! kan ik nog niet eindigen. Ik gedenk aan een u en velen, om en met u, dierbaren geboortedag, die in den loop dezer week gevierd wordt. [1]) Hij lichte nog veel, en veelmalen en met steeds vermeerderden zegen over ulieden aan. Hij zij u, bij het terug zien op zoo veel hulp en zegen en geloofs-triumf in menig doorgestanen strijd, een stof der zaligste verootmoediging voor uwen God en Zaligmaker, die steeds om meerder genade wil gebeden zijn, en wiens genade dan ook alleen genoeg zal zijn tot alles voor tijd en eeuwigheid.

Uw liefh. Vr. en Br.

CXLIV.

Amsterdam, 8 Febr. 1851.

Geliefde Vriend en Broeder! In de eerste plaats verheugt het mij u van onzen Wormser eenigzins gerust gesteld te kunnen schrijven. De timmerman Boom, zijn bijzondere vriend, was gister bij mij en berichtte ons dat de docter den patient buiten gevaar verklaard had, immers zoo geen nieuwe onverhoopte verschijnselen deze uitspraak verijdelen. De convalescentie intusschen zal waarschijnlijk langzaam zijn, en de ziekte had in haar begin noodlottig kunnen zijn. — Het was ons hier een week van meer dan ééne bekommerende tijding. Gij zult misschien reeds vernomen hebben dat ook Chantepie de la Saussaye van Leijden ernstig ongesteld werd, althands, tot voorkoming van een allergevaarlijkste kwaal, op raad van Bijlandt [2]) onverwijld naar Duitsch-

1) 6 Februarij.

2) Ernst, graaf v. Bylandt, onze geliefde en onvergetelijke geneesheer, geloofsgenoot, en vriend.

land vertrekken moest om de waterkuur te ondergaan. Hij had hier nog onlangs gepreêkt, zeer goed, maar met een stem en uitzicht, waaruit ik toen reeds niets goeds te gemoet zag voor zijne reeds lang geschokte gezondheid. De Heer verblijde ons met goede tijdingen van herstel te zijner tijd.

En nu nog een paar regels over de Israelitische quaestie, waarmede ik noode u, onder zoo vele andere, kom moeite geven, maar waaromtrent het toch ook goed en noodig is elkander zoo expliciet mogelijk te verstaan.

Buiten allen twijfel! zoo er vrage is van Jus constituendum voor een Christelijken Protestantschen staat, dan zijn wij het eens dat volstrekte politieke gelijkstelling, zoo ten aanzien van Roomschen enz. als van Joden, ongerijmd is.

Doch wij erkennen op ons anti- (niet contra) revolutionnair terrein rechten die verkregen zijn naar aanleiding of zelfs ten gevolge der Revolutie. Tot die rechten behoort nu eenmaal de gelijkstelling der godsdiensten. Wij zijn, dunkt mij, niet bevoegd om de eerbiediging daarvan op rekening van bloote verdraagzaamheid te plaatsen. De Joden, evenmin als de Roomschen, kunnen tegen eenen zoodanigen titel van erkenning niet anders dan protesteeren. Wij, van onze zijde, doen (achte ik) wijs en billijk, wanneer wij, het protest tegen den revolutionnairen oorsprong eenmaaal gedaan hebbende, verder òf het recht zelve wederom, openbaar en rechtstreeks, als onchristelijk bestrijden, òf, (gelijk wij doen) het erkennende, dan ook de bonne grâce en de bon coeur erkennen, zonder telkens tegen die nu sedert 50 jaren hier te lande toegestane rechten meer of min te protesteeren. In één woord, uit het standpunt van recht naar het antirevolutionnair beginsel, mag de gelijkstelling der Joden niet anders beschouwd en beoordeeld worden dan die der Roomschen, op welke wij toch wel niet meenen te rug te komen. Een onderscheid zoude tusschen de betrekking der Joden en der Roomschen daarin kunnen gelegen zijn, dat eerstgenoemden zelve buiten Palestina geen Vaderland en dus geene politieke

rechten begeeren. Doch juist die gevolgtrekking wordt niet slechts door de Joden zonder Godsdienst, maar heden ten dage ook door orthodoxe en aan hunnen godsdienst getrouwe (o. a. door den meergemelden antirevolutionnairen Rabbijn) ontkend, en ik geloof te recht. Strict genomen is de betrekking van een Catholiek tot Rome meer incompatibel met de hoedanigheid van Staatsburger in een Protestantschen Staat, dan die van den Jood tot Palestina.

Ons positief Christelijk staatsbeginsel kan, dunkt mij, — in den gegevenen staat der dingen (dien wij nu eenmaal mede als historisch vastgeworden beschouwen) — even goed tegen het ongeloovige (ook tegen het orthodox-ongeloovige) Jodendom als tegen den Catholiek en den liberaal gehandhaafd en toegepast worden. Ware het anders, dan behoorden wij (bedrieg ik mij niet geheel) van standpunt te veranderen en van Nederlander Gouwenaar te worden. [1])

Geenszins om ongeloovige Joden en lichtvrienden te menageeren, maar om ook den orthodoxen Jood (die in zijne Godsdienst geene reden vindt om politieke rechten buiten zijn aloud Vaderland thands van zich af te wijzen) omtrent zijne eenmaal gevestigde rechten, behoudens altijd den christelijk-historischen grondslag van den Staat, gerust te stellen en hem, door misverstand daaromtrent, van de antirevolutionnaire begrippen niet afkeerig te maken, had ik, voor de handhaving van ons Christelijk beginsel, een eenigzins anderen vorm gewenscht dan waarop onlangs mijne aanmerking ging ter gelegenheid van een artikel in den Nederlander.

Wat de Heraut betreft, er was voorzeker geene quaestie van een zijdelingsche wederspraak op den Nederlander! Alleenlijk zoo wel de zendeling tot Israel als de vrienden van Israel beschouwen het als van hunne roeping onafscheidelijk

1e ook in tijdelijke en burgerlijke zaken het goede recht... [2])

---

1) Zinspeling op het kontra-revolutionnaire Goudsch-kronykske.

2) Vooral in 1852 en 1853 zal ik meermalen met een *caetera desunt* volstaan. Doorgaans ten gevolge der onverwijlde verzending van een brief-fragment voor de Nederlander naar Utrecht.

CXLV.

Amsterdam, 10 Maart 1851.

*** Het Seminarie der Vrije Schotsche Kerk te Amsterdam (p. 52) is ook door mij gewaardeerd, om den toestand van het theologisch onderwijs aan 's Lands Hoogescholen en als een band der Hervormde Kerk, in en buiten het Gouvernementaal Kerkgenootschap van 1816. — De reis van da Costa (p. 55) naar de Vergadering der Evangelical Alliance te Londen zal, ook ter voorbereiding hiervan, dienstig zijn geweest.

Geliefde Vriend en Broeder! Het is zoo, tot leedwezen bijzonder ook mijnerzijds, zagen wij sedert lang niet weder eenig geschreven schrift van elkander. Heb dank voor al het sints ontfangene van uwe hand in druk. [1]) Meer dan eens, of liever telkens, heb ik verlangd (zonder verdere rescriptie af te wachten op mijn laatstvorigen) u, inzonderheid ook bij en na den strijd met Heemskerk, een woord uit hart en overtuiging deswege te doen geworden. Maar, zoo immer, heb ik vooral bij die gelegenheid de ongenoegzaamheid van pen en papier gevoeld. Inderdaad om zich over dergelijke onderwerpen met eenige vrucht en, als tusschen vrienden, van hart tot hart uit te spreken, is de viva vox mij althands onmisbaar. Ik bewonder hoe gij, tegenover zoo menige en zoo onderscheidene tegenpartijen, het even gemakkelijk weet te maken met de pen en met de uitspraak der lippen. Ik voor mij zie, naarmate ik mij meer in de intimiteit wensch te uiten, des te meer verhindering in de bloote correspondentie. Toch wil ik daarom niet geheel van dat middel afzien. Alleen, waar het zaken en gedachten geldt, suppleer het onvermogen mijnerzijds door de welwillendheid uwer vriendschap en door uwe gaaf om met een half woord te verstaan.

---

1) Sedert de uitgaaf van de Nederlander was de correspondentie, bij deze vermeerdering van dagelijks dringenden arbeid, mijnerzijds doorgaans in druk.

Laat mij intusschen eerst van allen u melden, hetgeen ik weet dat u om onzent wille mede verheugen zal, dat mijn lieve zoon in deze laatste weken zijn doctoraal gedaan heeft, en, gelijk ik van onderscheidene zijden vernemen mocht, met bijzonder succès. Nu heeft hij de handen zoo veel ruimer, voor zijn Specimen niet slechts, maar ook voor onderscheidene studiën, waartoe hij, zoo ik hoop, den tijd vóór de promotie wat ruim zal nemen. Hij is een en twintig jaar oud thands, en heeft zich alzoo van die zijde niet zoo zeer te haasten. Na den afloop van het tweede deel van het examen was hij nog eenige uren in den Haag, om het goede bericht aan zijn peet-oom te brengen in persoon; maar spoedde hij zich weder naar ten onzent en was alzoo nog alleen met de vrienden Capadose in de Kerk en op ter Noot.

Wij hadden ll. Donderdag de algemeene vergadering van het Instituut. Ook uw brief werd voorgelezen nevens die van andere afwezige leden. De opkomst was anders vrij talrijk. Er is besloten om een adres te presenteeren aan Z. M., toegelicht door een ampele memorie, tot bewijs, dat het Instituut met geen mogelijkheid beneden een cijfer van *f* 10000 's jaars kan bestaan. De memorie is uitnemend goed gesteld. Ik heb evenwel tegen het adres gestemd, dat mij, op u bekende gronden, voorkwam nog niet van het rechte standpunt uit te gaan, en ten slotte wederom met dat onnoodig en onvoorzichtig en (mijns inziens) geheel buiten ons liggend denkbeeld van opheffing eindigde. [1]) Gij zult vernomen hebben dat, hangende deze zaak bij het committé, van wege een (ut fama susurrat) hooggeplaatst persoon (niet de koning evenwel, noch de koningin, noch de koningin-moeder) eene som van *f* 4000 gracieus is toegezonden ter bestrijding der uitgaven van 1851, — en met erkentlijkheid geaccepteerd is.

Heden bezocht ik Wormser, dien ik in goeden staat van convalescentie aantrof, schoon door een tusschengekomen rheumatische aandoening in de voeten niet zoo wel sedert eenige dagen als

---

1) Zie p. 29.

vroeger. Hij was overigens zeer opgeruimd en levendig in de conversatie; geanimeerd bovenal op het stuk van het Christelijk-Gereformeerd Seminarium, dat dan ook inderdaad (zoo veel ik zien kan) een voortreffelijk idée is geweest, ook als middel van verbinding tusschen de uiterlijk gescheidene goede elementen der Hervormde Gezindheid. [1]) Ook uit het standpunt hetwelk mij persoonlijk het naast ter hart gaat, de opleiding van jonge lieden tot geloovige theologische kennis, blijf ik mij steeds verblijden in deze onderneming, biddende God intusschen met vreezen en beven dat Hij mij tot dit belangrijk werk de noodige krachten en bekwaamheden schenken wil, en ook verder arbeiders uitstooten ook in dezen hoek van zijnen wijnberg. — Met de Academiën ziet het er inderdaad desperaat uit. De polemiek tusschen v. Oosterzee en Scholten heeft het beroep van onzen Rotterdamschen vriend wel zoo goed als onmogelijk gemaakt, en tevens openbaar gemaakt dat wij à pleines voiles naar een volstrekt onchristendom in het hooger onderwijs op weg zijn. Utrecht is nog het eenige, maar op den duur onbetrouwbare, anker. Een Seminarium is (gantsch onafhankelijk van de plannen van Wormser en Brummelkamp) reeds op zich zelve beschouwd het eenige middel van mogelijke redding voor de geloovige wetenschap en onze theologiseerende jeugd. Privaat-docenten zijn hier niet nationaal en zouden aan onze Academien waarschijnlijk niets vermogen.

Het was een zware kamp, dien gij, lieve Vr. en Br. te strijden hadt in deze laatste weken: wat arbeid, en wat pijnlijke arbeid vaak! Het was goed, dat het in Gildemeester's hart opkwam ons te vereenigen tot een protest of verklaring tegen de onbetamelijke uitdrukkingen van Heemskerk. En toch! neen, het moest niet. Geene interventie van vrienden was daarbij tijdig of, dunkt mij, van genoegzame beteekenis. Niemand kon of mocht Heemskerk

---

1) Overeenkomstig met hetgeen ik zelf ten allen tijde (ook bij de oprigting der Vereeniging voor Christelijk-Nationaal schoolonderwijs) begeerd heb.

beantwoorden dan gij zelf. En ik verblijd mij in de loyauteit waarmede gij hem uwe kolommen hebt toegestaan, niet zeer bescheiden door hem gebruikt, maar waardoor gij met des te meerder recht uwe beginselen hebt kunnen uit een zetten en toelichten. Genoegen deed het mij eenigermate dat gij in die latere artikels met een zekere warmte van gevoeligheid u hebt uitgesproken, waaraan gij anders, bij het streng-logische en fijn-ironische uwer redevoering niet zoozeer pleegt toe te geven; en die ik evenwel, zoo in de parlementaire discussie als in het geschreven boek of artikel, voor een bezielend en gantsch niet ondergeschikt element in uwe voortreflijke gaven houd. [1])

---

1) De heer Heemskerk had van de Nederlander gezegd: „Aan het ongemeen talent ook in uw Dagblad doorblinkend, heb ik welverdiende hulde gebragt; thans zal ik er bijvoegen wat een vertrapt volk van Lord Strafford zeide: „Zelden is over eene slechte zaak meer glans verspreid dan door die rare abilities of his, of which God gave him the use, but the devil the application." — Waarschijnlijk zinspeelt da Costa op het volgend slot mijner antikritiek.

„Gij hebt, op mijne onaandoenlijkheid, schrijft ge, rekening gemaakt. Ten onregte. Nooit ben ik onaandoenlijk geweest, wanneer, door eene achtenswaardige tegenpartij, een onverdiende blaam op mijn karakter gelegd werd. Met mijne geschriften bekend, kon u dit niet onbekend zijn. Ten overvloede had ik de opmerking herhaald: „Er zijn verwijten waarbij, naar gelang van hem die ze doet, het spreken overbodig, of wel het zwijgen en zelfs het koel blijven, verachtelijk is." Zelfs na de lezing van uw wederantwoord, zou ik niet gaarne ontkennen dat, in verband met deze woorden, gevoeligheid te pas kwam. Hoe zou mij dan, hoewel ik mij van teêrgevoeligheid vrijkeur, het koelblijven mogelijk zijn, wanneer gij vastheid van geloofsovertuiging met hooghartig zelfvertrouwen gelijk stelt; bijkans met degenen instemt door wie mij de vatbaarheid om waar en onwaar te onderkennen, ontzegd wordt, en de welligt meest vinnige uitdrukking die aan de opgewondenheid der partijschappen ontviel, op mij toepasselijk maakt! — Aan het einde van mijn laatsten brief had ik gezegd: „Ik zal u gaarne en zonder onoprechtheid de hand reiken." Niemand zal het bevreemden dat ik, ofschoon vergetensgezind, deze woorden terugneem. U zal het tamelijk onverschillig kunnen zijn. Zoolang dergelijk oordeel over mij geveld wordt, heeft de betuiging mijner welwillendheid of achting luttel waardij."

De hand heb ik niet afgewezen, die, tot mijne blijdschap, weldra met warmte toegereikt werd.

Leed daarentegen deed het mij dat, juist in die dagen van veelvuldigen strijd voor u, onze correspondentie over het recht der Joden viel. En toch! hoe zeer mij de coïncidentie smertte, op de zaak zelve mag ik, ook van achteren beschouwd, niets te rug nemen. Op het antirevolutionnair standpunt, dat gij tegen allerlei wederpartijen te handhaven hebt, is de meest stellige bepaling onmisbaar van hetgeen door ons als de fait en de droit accompli wordt beschouwd. De gelijkheid van Joden en Roomschen voor de wet, ook in staatsburgerlijke betrekking, behoort, dunkt mij, op het onherroeplijkst tot die categorie, al zie ik met u van de zijde der Joden een dreigend, van de zijde der Roomschen een ondermijnend gevolg van deze rechten (nu eenmaal verkregen) te gemoet. Het is hiermede, als met het geval van een gevaarlijk, maar heilig tractaat, waaraan men, [eerst] van allen, gehouden is. Onzekerheid op dergelijke punten zou van ons alieneeren, hetgeen wij behooren te conserveeren of, zoo mogelijk, te winnen voor het zuivere beginsel. Achtten wij en principe of in de toepassing de gelijkstelling volstrekt incompatibel met het denkbeeld van een Christelijken Staat, dan zie ik niet in hoe het in het geheel voor ons op grondwettig terrein te houden zij; en dan ware de leus inderdaad niet slechts le contraire de la révolution, mais la contre-revolution. Gij zult mij op dit punt, ik gevoel het, wat lastig vinden, ja misschien zelfs niet genoeg in oppositie met de tegenstanders. Maar ik kan niet anders. Het principe, aan welks toepassing in allerlei richting ik voor alle dingen hecht, is, op politiek als op geestelijk terrein: behoud en vooruitgang, opneming, in het leven beide van Kerk en van Staat, [van] wat door den wille Gods, zij het dan ook door middel zijner vijanden en met gevaar van velerlei misbruik, opgenomen is in de ontwikkeling der menschelijke maatschappij, in dezen haren altijd onvolkomenen en uit kwaad en goed gemengden toestand. Wij kunnen van de tegenwoordige bedeeling niets meer, niets anders verwachten; maar ook (en juist!) aldus worden de wegen bereid tot eene toekomst, die geen

herstel van eenig voorleden, maar een geheel nieuwe bedeeling zal zijn. Tot de voorbereidingen der komst en toekomst onzes Heeren behoort het oordeel, zoo wel over de zonden van het vóór- revolutionaire als van het heerschende revolutionaire tijdvak. Zoo mag dan de leus niet anders zijn dan voorwaarts, en het streven van het Christelijk beginsel zal moeten zijn dat voorwaarts niet te stremmen maar te beheerschen door de handhaving van Goddelijke en menschelijke rechten, door het volgen van de lijn door den vinger Gods in het midden der gebeurtenissen getrokken, door het vragen en streven meer en meer naar waarheid overeenkomstig het objective Gods Woord.

Hoe ik gaarne met u deze dingen besprak, en u in een rustig uur daarover hoorde. Intusschen blijf ik u gaarne nog een schuldenaar op een terrein, waar het mij misschien beter gelukken zal duidelijk te zijn; ik bedoel de theologische en kerkelijke quaestie, vooral naar aanleiding van Oosterzee's voorrede [1]), en zijne door u maar half goedgekeurde verklaring van tot geene partij te willen behooren. [2]) — En nu, manum de tabula. Alleenlijk de innigste groete, met toebidding van sterkte en inwendige verheuging in den Heer, onze Banier.

PS. Zoo op het oogenblik een nieuw blijk uwer onvermoeide werkzaamheid in het exemplaar (waarvoor veel dank) van de Adviezen. [3])

---

1) Voortreffelijke inleiding eener recensie van des hoogleeraars Scholten's Geschrift. —

2) „Niet man eener partij, maar man Gods te wezen is het hoogste doel mijner wenschen." — Men gelieve te overwegen of in eene Kerk, waar de door hemzelven in het licht gestelde verloochening der dierbaarste en heiligste waarheden natuurlijkerwijs scheiding en ook vereeniging te weeg brengt, een leeraar zijn kan, wat van Oosterzee begeert, een man Gods, zonder even daardoor te worden datgene, waarvoor hij met velen (om de traditionele antipathie eener voorbijgaande periode) beducht is, de man eener partij? De Nederl. 206.

3) Tweede helft der Zitting 1849/50.

CXLVI.

Rotterdam, 13 Aug. 1851.

*** Het verslag der Londensche reis van da Costa, (van 12 Aug. tot 5 Sept.) later in zijn geheel uitgegeven, werd in eene reeks afzonderlijke artikelen in de Nederlander geplaatst.

Zeer geliefde Vriend en Broeder! Na ons alleraangenaamst gesprek bij Wormser, waarbij mij alleenlijk de waarschijnlijke bekommering bij uwe lieve vrouw leed deed, dacht ik u telkens te schrijven en uitvoerig. Doch die laatste dagen vóór mijn vertrek waren, schoon alleszins voorspoedig, toch druk. En nu neem ik nog eenige oogenblikken te baat vóór het betreden van de boot, die ons met Gods hulp naar Londen gaat overbrengen, om u nog even, met een woord van broederlijke groet en aanbeveling in uwe gebeden, de hand te drukken, lieve Vrienden! Bemoedigd ga ik uit en ziet mijne dierbare vrouw mij voor een tijd van hare zijde gaan, in de overtuiging dat ik eene roeping volg, mij voorts door de liefde Gods en die van beminde broeders gemaklijk gemaakt.

Na den aanvang der Meetings hoop ik u te schrijven, en zooveel doenlijk au fait van het een en ander te houden; misschien is er gelegenheid u regtstreeksch of door mijne vrouw, ook door middel van dagbladen, te informeeren. Komt u nog het een of ander in de gedachten, dat bij gelegenheid dezer zamenkomsten, met betrekking tot ons land, en in het geheel tot de goede zaak ten onzent, zou kunnen gedaan of herinnerd worden, zoo zal mij een woord van uwe hand dubbel verplichten...

De vreugde onder de vrienden en welgezinden over de aanneming van het Amsterdamsche beroep door onzen geliefden Hasebroek is algemeen te Amsterdam en elders. Ik had van hem zelven bij die gelegenheid een allerliefst woord. Het besluit is niet zonder

voorafgaande worsteling genomen geworden. En geen wonder! Het is de wil des Heeren, des Konings zijner Gemeente, die met klaarheid gekend moet worden. Het kwam ook mij voor dat het belang der Gemeente, hoe gewichtig ook op zich zelf, niet beslissend was. En daarom, oprecht gesproken, kon ik mij met het artikel in de Nederlander niet geheel vereenigen, dat, in verband met 18 Augustus 1848, de keuze voor den beroepenen als reeds van zelve beslist achtte. — Belangrijk was mij bij Wormser uwe mededeeling van het gesprek met Borret. [1]) Ja! daar ligt de groote vraag en de beslissing tegen Rome. Is het de Kerk, of is het Christus waarop wij hebben te zien? Bij ons is en zij het altijd en in alles: ubi Christus, ibi Ecclesia; Alle andere quaestiën zijn gesubordineerd. En ook in ons Protestantisme komt men er zoo ligt, zoo telkens toe, om aan de Kerk eene zelfstandigheid te geven, die zij naar Gods woord en waarheid niet heeft. Het Hoofd is Christus en, ook met dat Hoofd vereenigd beschouwd, is de Kerk niet als Kerk iets, maar als geestelijk lichaam van Christus. In dien hoogeren zin heeft de Gemeente geen rechten; schoon ik haar die, uit een maatschaplijk standpunt, niet betwist. De verloochening der waarheden is, in elk geval, meer dan schending van het recht der Gemeente, het is, in de eerste plaats, schending der Majesteit van haar hoofd.

Ik verneem dat tegen Hofstede de Groot's laatste boekje een duchtig antwoord ter perse gaat. Doch het is mij gezegd met aanbeveling van hieraan geene publiciteit te geven.

Nu veel geliefde Vr. en Br. blijf en word steeds meer en meer gesterkt op uw gewichtige post. Het terug trekken van Mackay deed mij leed in de zaak van het Seminarie. Aan den anderen kant zal de beweging hierdoor zelve misschien te vrijer worden en alle schijn van een geforceerd te worden weggenomen. Intusschen

---

1) Merkwaardig was mij een gesprek met dezen scherpzinnigen en welsprekenden R. C. Geestelijke. Ten gevolge, op eene reis naar Amsterdam, van een schijnbaar toevallig oponthoud van den spoortrein.

kan ik mij met Capadose en Elout's standpunt meerder dan ooit in deze vereenigen. Uw inzicht is, ik weet het, niet hetzelfde. Maar het is recht, men mag niet haasten, evenmin als vertragen. Hoe het zij, voor het Hooger Onderwijs en de Theologie moet iets worden gedaan. Ik heb mij bereid verklaard met het oog op den Heer.

Gedenkt mijner, veelgeliefden in onzen Heer! in uwe gebeden en altijd meer gewaardeerde vriendschap.

de uwe in Christus onze hoop.

CXLVII.

*** Deze brief, waarvan begin en dagteekening ontbreekt, wordt hier ingelascht, vooral om hetgeen daarin over het Instituut voorkomt. — Immers in December 1851 werd in de Tweede Kamer gevraagd: „Wat zullen we doen met deze nieuwe Academie der Wetenschappen, die op het graf van het Instituut, met zooveel luister, onder bescherming van den Minister van Binnenlandsche Zaken, verrijst?

.... Ik wenschte, om der goede zaak en om dier vrienden zelfwille, dat de vooroordeelen en illusiën mochten wijken in deze alleraangelegenste zaak. [1]) De Heer zal het geven te Zijner tijd, niet naar mijn menschelijk ongeduld, maar naar Zijnen eenig wijzen raad.

Ik dank u voor de terechtwijzing van den Arnhemmer door de citatie uit mijn 1648 en 1848. Ik meen toch dat hij mijne toelichting van het programma van ons Nederland en Oranje wat verder gelezen of aangehaald hebbende, ook in mijn proza de afwijzing zijner consequentiën had kunnen vinden. Maar wie ondervindt het meer en sterker dan gij? Duidelijk zich uit te

---

1) Waarschijnlijk is hier spraak van het Seminarie. Zie p. 50.

spreken, en dat bij herhaling, is in ons land geen waarborg hoegenaamd dat men begrepen zal worden. Intelligenti verbum sufficit, intelligere nolenti quis oculos dabit aut sensum? En toch! wij worden gehoord hier en daar, en meer en meer verstaan.

Donderdag avond hebben wij hier wederom eene kiesvergadering voor het werk der herstemming. Zij is ons nog al belangrijk, niet alleen om de keus der personen, maar ook om het bespreken, dat aldaar waarschijnlijk te pas zal komen, van een principe in het voorhanden zijnde geval van herstemming, vooral ook om onze Roomsche candidaten, die bij velen van onze vrienden uit den burgerstand, als zoodanig, geene gunst vinden, en mijns bedunkens, wel niet door ons mogen worden losgelaten. Overigens is het inderdaad gelijk de Nederlander deed opmerken. De stemmen die wij vereenigd hebben, geven blijk van eene niet onaanzienlijke kern, onze richting toegedaan, in de hoofdstad. Ik geloof dat de maatstaf voornamelijk te vinden is in het getal stemmen op mij uitgebracht, daar (met een enkele uitzondering) niemand buiten onze bijzondere vrienden en medestanders in de verschillende volksklassen voor mij gestemd hebben zal. Daarom juist, ofschoon (gelijk gij gevoelt) geenerlei roeping of neiging hebbende tot het lidmaatschap in den Raad dezer stad, heb ik mij de candidatuur laten welgevallen, behoudens mijne vrijheid om bij eene (zeer onwaarschijnlijke) benoeming al of niet aan te nemen. De candidatuur vooraf te weigeren zou voor vele welgezinden alhier ontmoedigend geweest zijn, en verwarring gegeven hebben.

Wij zijn wederom den tijd genaderd van een nieuwen, wellicht laatsten kamp over het to be or not to be van het Instituut. Gij weet mijne denkbeelden op dat sujet. Ik blijf gelooven dat het zaak is het behoud van dit lichaam tot het uiterste te soutineeren, en vooral [1]) door vrijwillige algemeene demissie (gelijk nog steeds veler denkbeeld schijnt) zich zelven, of liever een

1) Hier schijnt niet te ontbreken.

toebetrouwde positie, prijs te geven aan des Ministers hoofdigheid en de onwetenschappelijke vooroordeelen van Kamer en (helaas!) even onverschillige natie op dit stuk. De minister gaat weder denzelfden gang als ll. jaar. In Maart of April ll., in antwoord op een adres van het Committé des Instituuts, beloofde ZEx. een plan van reorganisatie; doch daar kwam tot heden toe niets van terecht. Het Instituut is alzoo op nieuw en klaarder dan ooit in zijn recht. Men twijfelt er intusschen niet aan of de reorganisatie zal komen, doch altijd op denzelfden of nog erger onaannemelijken voet. Men gist dat het zal zijn behoud van de Eerste Klasse, met een onbeduidend bestaan van de drie overige bij wijze van Aanhangsel. De Eerste Klasse zelve zal nooit in iets dergelijks treden, en vele leden, vooral in die klasse, willen bedanken, liefst in massa, met verzoek aan het Gouvernement (onder ons) om het Instituut voor goed af te schaffen en een crediet te openen tot afdoening van het achterstallige, dat ten laste van dat lichaam ten slotte dezes jaars blijven zal. Ik ben, tot dat iemand mij beter onderrichte, daar ganschelijk tegen, en velen met mij. Gaat het tegenwoordige personeel des Instituuts zich zelve verwijderen, dan is ter dispositie van den Minister een nieuw personeel, men mag zeggen, voor de vier klassen zeer gemakkelijk te vinden onder zijne aanhangers en andere tegenstanders van het Instituut. Men zal in het verzoek van algeheele afschaffing niet treden; en, in plaats van degenen die bedanken, zullen zeer eenvoudig andere benoemd worden, zonder dat er een haan (als men zegt) naar kraait. Wat mij persoonlijk betreft, ik hecht niet bijzonder aan de geheele betrekking, en zou zonder eenig regret de eer van mijn lidmaatschap missen. — Maar wat houding zal het hebben voor het buitenland (alwaar Holland reeds in vele opzichten zoo min geteld is) wanneer op die wijze, als nu gedoogd wordt, het eerste wetenschappelijk lichaam ontbonden of ondermijnd wordt. Mij dunkt, al het mogelijke moet daartegen aangewend worden. Ik blijf altijd adviseeren tot suspensie van alle werkzaamheden, waartoe de gereduceerde dotatie niet toereikend is, met protest tegen de onware en partijdige

inlichtingen van den tegenwoordigen minister en de ignoratio elenchi van zijnen voorganger de Kempenaer. — De minister (antwoordt men mij) zal dan de betaling inhouden. — Dan zullen wij hem (is mijn repliek) tot praestatie van de uitgetrokken som op het budget dagvaarden. — In elk geval moet men zich tot het uiterste verdedigen, en niet vrijwillig ontbinden.

Gij zult zeggen: mijn brief eindigt nog al orageus. Ik ben toch zeer kalm onder het schrijven. Maar dilexi justitiam et iniquitatem odi, geldt bij ons in alle dingen, ook die, waarin men met het hart minder belang stelt....

CXLVIII.

Amsterdam, 22 Sept. 1851.

*** Voorbereiding van het Seminarie. — Schwartz heeft da Costa trouw ter zijde gestaan, ofschoon deze de eigenlijke ziel der inrichting was. Zie Ter Gedachtenis van Dr. Schwartz, p. 24.

Geliefde Vriend en Broeder! Heb dank in een eerste plaats, voor het nieuwe deel der Adviezen, waarvan de lectuur mij even aangenaam als leerrijk is. Zulk eene gelegenheid om, te midden van de aangelegenheden van den dag, een terugblik te werpen op vroegere discussiën in de Kamer [1]) is van meer dan ééne zijde hoogst gewenscht en belangrijk. Dank alzoo in nadruk ook voor dit uw onderricht door de drukpers. Blijf voorts en word meer en meer gesterkt in uwe treffende loopbaan. Uw getuigenis met mond en pen zal niet ijdel zijn in den Heer!

Als ik uwen Nederlander zie, overvalt mij schaamte. Ik ben, ik blijf u ook ten deze nog steeds een schuldenaar. Gun mij

1) De niet-herzienbaarheid der Grondwet onder een Regentschap, de Kies- en Provinciale wetten enz.

alleenlijk nog een weinig tijds. Wat gaf ik niet om wat meer vlugheid met de pen en gemaklijkheid om het waargenomene en overdachte onder eenigzins genietbare vormen spoedig weder te geven. En hoe gelukkig zoude ik mij daardoor niet rekenen, zeer bijzonder ter mededeeling aan mijne waardste landgenooten van mijne ondervindingen in dat bevoorrechte mij zoo alleszins herbergzame en beminlijke Engeland. Maar ik voel mij, met betrekking vooral tot het werk van de pen, oud en stroef worden inderdaad. Alles kost mij veel meer tijd en inspanning dan wel vroeger. Kon ik het in verzen doen, mij dunkt het zou beter afgaan van de hand; schoon ten slotte niet veel doen winnen wat den tijd betreft. Hoe het zij, gaarne doe ik (zoodra het mij maar eenigzins ruimer wordt om mij heen, door het afdoen van onderscheidene correspondentiën en dringende zaken) mijn woord aan u gestand, en schrijf ik mijnen vrienden van de Redactie van den Nederlander eenige Brieven over mijn onvergetelijk verblijf in Londen, over de Meetings speciaal en zoo uitvoerig het bestek medebrengt....

Wat mij voornamelijk bezig houdt in mijn gemoed en overleg, is het Seminarie dezer dagen. Ik wensch veel, ja (zoo noodig) alles wat ik van tijd en krachten disponibel heb, aan deze goede zaak te geven met het oog op den Heer. Uwe belangstelling, uwe appreciatie, uwe medewerking met betrekking tot dit belangrijk plan is ons veel waard voor de zaak, is mij persoonlijk tot groote aanmoediging... Een bezoek met onzen Schwartz te Arnhem ll. Woensdag voldeed ons beide zeer goed. Met de achttien jongelingen die zich thands aldaar bevinden (en wier getal hoogst waarschijnlijk van meer dan eene zijde vermeerderd te worden staat) — wel gedisponeerd en voor hetgeen wij bedoelen geprepareerd, — met den ijverigen en moedigen Brummelkamp, — met onzen in verstand, wetenschap en karakter even solieden T. v. B., [1]) — met de juiste en fiksche praktische blikken van

---

1) Mr. J. J. Teding v. Berkhout.

Wormser, kunnen wij, onder 's Heeren zegen, welgemoed het zaaien van ons mostaardzaadjen aanvangen. Ik vertrouw dat N., schoon geen hoogvlieger, voor een ondergeschikt vak althands bruikbaar is. Hij zal de jongelieden in de algemeene geschiedenis oefenen; Brummelkamp geeft pastoraal, Berkhout logica en Geographie; Schwartz Hebreeuwsche Grammatica en uitlegging des Ouden Testaments. Mij blijft de Exegese des Nieuwen Testaments betrouwd, waarvoor ik bij dezen eersten cursus aan het Evangelie van Marcus gedacht heb (voor Paulus brieven of het Evangelie van Johannes zijn mijne aanstaande discipelen nog niet genoeg voorbereid) — daarbij nog een afzonderlijk collegie van populair encyclopedischen aart voor algemeene Bijbelstudie; terwijl ik eindelijk nog het houden van een twaalftal openbare Bijbeloefeningen, altijd in mijne betrekking tot het Seminarium, maar in het locaal dat ook voor de Godsdienstoefeningen dienen moet, gedurende dit wintersaisoen vooreerst op mij genomen heb. Aan dat alles te zamen genomen hebben onze jonge lieden, dacht ons, voor dit eerste begin genoeg. Vrijdag aanstaande wordt het programma der lessen definitief vastgesteld en vervolgens openbaar gemaakt. Waarschijnlijk zal de opening der lessen door mij gedaan worden, met eene soort van redevoering of toespraak, geschikt tot toelichting en motiveering van de geheele zaak.

Het boekske van Mackay tegen Hofstede de Groot vond ik uitstekend goed [1]), behoudens een paar aanmerkingen die ik hem schreef; met mijn Carthago est delenda altoos, ten aanzien van een praktisch protest tegen het rampzalig Hooger onderwijs in de theologie, onder hetwelk wij zuchten, terwijl (zoo verzekerden mij nog heden twee belangwekkende professoren uit Konigsberg, die ik zoo vrij was bij u en Capadose te introduceeren) in Duitsch-

---

1) Prof. EBRARD uit Erlangen, die Holland bezocht, schreef: „Tegen Hofstede de Groot is nu eene rij van bestrijders opgetreden, tegen welke hij een harden strijd zal hebben, met name Mr. Ae. Mackay, Aan Hofstede de Groot en Dr. J. J. Doedes: de Groninger school in haren strijd."

land zelve het vroegere rationalismus wel doorwerkt onder het volk, maar de gezuiverde Academiën meer en meer hoop geven voor de toekomst. Hier, daarentegen, is de ellendigste dwaling in vollen bloei en heerlijkheid aan twee onzer Academiën voor het minst. Doch genoeg van dit veelbesproken thema, dat ik bij U wel niet behoef aan te dringen.

CXLIX.

Amsterdam, 28 Sept. 1851.

Zeer waarde Vriend en Broeder! Mij refereerende aan mijne letteren van ll. week vat ik nog even de pen op, om u, bij herhaalde toezegging mijner mededeelingen uit Engeland, toch, naar aanleiding van het artikel: de Vergadering van het Evangelisch Verbond in uw nummer van morgen, eene inlichting te vragen. Zal de aldaar toegezegde korte inhoud in den Nederlander verschijnen, of weet men ook waar en van wiens hand? Een enkel woord van uwe of uwer lieve Egades hand zou mij hoogst aangenaam zijn, om te weten of het aan uw wensch en denkbeeld beantwoorden zal, wanneer ik u in den vorm van brieven onder verschillende rubrieken het een en ander van mijne bevindingen en opmerkingen, indrukken, speeches en wat des meer zij mededeel, behoudens vrijheid om (eventueel) dat alles later eens bij elkâar uit te geven. Wellicht kan ik u dan reeds in 't begin der volgende week een eerste artikel zenden. — Aangaande onzen Israelitischen dag te Londen, waarvan het artikel in den Nederlander geenerlei gewag maakt, zoude ik ook wel wenschen te weten of wellicht Capadose u deswege iets zal leveren, dan wel of gij ook dit gedeelte van mijne hand verlangt ter plaatsing.

Wij hadden ll. week wederom over het Seminarie een drukke

conferentie. Ik voed de hoop, dat alles in staat van algemeene mededeelbaarheid zal mogen zijn, tegen onze aanstaande meeting Dingsdag en Woensdag 7 en 8 October. Niettegenstaande de onderscheidene gevoelens en werkelijke bezwaren, blijf ik goedsmoeds, met het oog op den Heer, en wel geresolveerd tot den oorlog à outrance tegen de valsche wetenschap op dit terrein, te gelijk met vrede tusschen de goeden van de beide afdeelingen. Wormser betoont zich meer en meer een superieur man. Schwartz is alles wat men van een medearbeider wenschen kan; doch hij is voorzichtig en moet dat zijn. Mij kent gij in mijne alles behalve diplomatische drift. En waarlijk! ook hierom (bij vele andere redenen) moogt gij u geluk wenschen geen medestrijder als ik ben in de Kamer te hebben. Ik zoude alles, door aldaar niet te pas komende cavallerie-charges, bederven. Maar men zal bekennen dat gijlieden . . . [1])

CL.

Amsterdam, 17 Oct. 1851.

Zeer waarde Vriend! Met genoegen zag ik het misverstand opgelost, en mijn eerste artikel over Londen geplaatst. Waar blijft de rest? zult gij zeggen. Ik blijf, tot mijn leedwezen, niet voorspoedig met dien anders zoo geringen arbeid. Doch nog een weinig geduld! en ik hoop dat dan alles spoedig achter elkander zal gereed komen. Misschien zend ik morgen weder iets naar Utrecht. De drukte van deze twee laatste weken in mijn dagelijksch leven was onbeschrijflijk! Verbeeld u onophoudelijke conferentiën en correspondentiën, die voormiddag en avond grootendeels wegnamen; voor vijf onderscheidene zaken allen van dringenden en

---

1) Caetera desunt.

alleszins inspannenden, maar vooral tijdvorderenden aard. Eene daarvan zag ik heden gelukkig afloopen. Van twee anderen ga ik u een enkel woord ten naricht schrijven.

Het Seminarie. Wormser zal u tot op zekere hoogte au fait gehouden hebben. Schreef hij (of ik) u reeds van de conferentie met mevrouw Zeelt, [1]) die, na den treurigen afloop der zamenkomst van Dingsdag avond 7 October, de drie Docenten met Wormser en Boom (den architect, lid van het zedelijk lichaam van 2 December 1850) tot eene zamenspreking noodigde, waarbij zij herhaaldelijk verklaarde voor zich zelve het programma te willen en daarop te... zullen voortgaan. Wij schreven daarop naar Arnhem vragende een decisief antwoord; eerlang ontvingen wij rescriptie van de beide broeders aldaar, onder meer of min evasive vormen, wat de gronden betreft, toch stellig genoeg verklarende dat op de basis van het programma niet kon zamengewerkt worden. Dit antwoord werd, met een kort en goed woord van onzen Schwartz, aan mevr. Zeelt gezonden, wier gedachten wij nu haast vernemen zullen; overigens lijdelijk blijvende en alleenlijk wenschende à tout événement gereed te zijn. Wormser heeft nu wederom beter moed, en is op eene wending in de zaak thands bedacht, waaromtrent hij u wel eerlang zelve zijne denkbeelden zal zeggen. Wat mij betreft; ik verlang in diepe afhanklijkheid af te wachten;

---

1) Mevrouw Zeelt van Baambrugge; die, raadplegend met Wormser, menigen arbeid, ook de Nederlander, met schaars geëvenaarde mildheid, ondersteund heeft. Op 65jarigen leeftijd treffend exempel der toepassing van de napoleontische strafwet. Haar verzoek om ontheffing van regterlijke vervolging afgewezen, in eene Missive der Ministers van Justitie en Hervormde Eeredienst; onder anderen op een considerans waaruit ten allen dage zal kunnen blijken welke soort en mate van godsdienstvrijheid op Nederlandschen bodem in 1846 genoegzaam en verleenbaar gekeurd werd.

„Overwegende dat de begeerte der Adressanten naar Godsdienstige stichting, voor hare subjektieve behoefte berekend, bevrediging zou kunnen vinden, zonder iemand aanstoot te geven of eenige wet te overtreden, vermits niets haar verhindert binnen de besloten wanden van hare woning voor zich en hare huisgenooten godsdienstoefeningen te houden."

maar het nu of nooit van een Seminarie kan ik maar niet van mij verwijderen. God de Heer intusschen alleen weet Zijnen tijd en Zijnen weg.

Instituutsvergadering. Wij waren tegen dezen morgen zamen geroepen om een besluit te nemen op het concept-adres, waarbij Z. M., in geval der aanneming door de Kamers van het cijfer voor de dotatie van het Instituut, eerbiedig verzocht wordt de geheele instelling op te heffen. Het stuk, dunkt mij, was met waardigheid gesteld, en ging met eene aanzienlijke meerderheid in de anders niet bijzonder bezochte vergadering door. Zes stemmen waren tegen, daaronder de mijne, waarvan ik, de lijn voortzettende die ik van den beginne in deze aangelegenheid hield, aanteekening in de notulen verzocht. Mijn voorstel (in den vorm van een concept in tegenovergestelden zin) werd gehoord met veel aandacht en niet zonder erkenning van het consequente althands van de gedragslijn. Het strekte tot 1° standhouding en instandhouding; 2° volharding in het reclameeren van ons goed recht bij den Koning; 3° voortzetting der werkzaamheden overeenkomstig de bestaande organisatie, bij ontstentenis eener nieuwe, door den Minister beloofd en tot op den huidigen dag niet vernomen; 4° protest, ten aanzien van alle werkzaamheden, die ingevolge de verminderde dotatie verminderd of gestaakt zouden moeten worden; 5° distributie van afdrukken van het Adres aan de Hoofden der departementen, Leden der Staten-Generaal enz. en openbaarmaking in de dagbladen. — Later geroepen tot verdediging van mijn voorstel, behandelde ik ook het mogelijke geval dat de Minister ons, bij staking of vermindering der werkzaamheden, de uitbetaling zelfs van het toegestane subsidie zou onthouden. Gij weet daaromtrent mijn denkbeeld. — Doch, als ik zeide, de meerderheid was van een ander gevoelen (onder de minderheid behoorden de beide van Lennep's). — Voorts zal het aangenomen Adres morgen reeds aan Z. M. opgezonden worden, afdrukken daarvan spoedig daarop in de beide Kamers circuleeren en in de voornaamste dagbladen de inhoud worden

vermeld. — De Nederlander zal zeker gaarne onder de eerste zijn die het Adres (misschien wel met eenige toelichting of aanmerkingen) opnemen. Ik zal zorgen dat gij een afschrift, zoo mogelijk, morgen reeds ontvangt. — De Vergadering had overigens nog een oogenblik van hilariteit, toen onze beeldhouwer Royer een amicale conferentie voorstelde met den Minister van Binnenlandsche Zaken, en ik daarop aanmerkte dat niemand meer bevoegd was om met zulk eene Commissie belast te worden dan de heer Royer, die gewoon was op marmer te werken.

Nu, waarde vriend en broeder, ziedaar een lang relaas, is het niet? voor uwen kostbaren tijd al te lang bijna, zoo ik vrees. Ik besluit dan ook, al ware het ook gansch abrupt, alleenlijk nog met innigen groet aan u en uwe lieve Egade, van de mijne en van

uw verbonden Vr. en Br.

CLI.

Amsterdam, 28 Oct. 1851.

Zeer waarde Vriend en Broeder! Het lieve woord uwer waarde Egade verblijdde mij zeer met betrekking tot mijne Een en twintig dagen te Londen, die ik eerder vreesde dat niet duidelijk genoeg waren uitgevallen. Ik hoop nu spoedig de overige artikelen (nog een vijftal bereken ik) te zullen leveren, zoodat, indien de Redactie ook spoed verlangt in dezen, binnen de eerste helft van November de geheele reeks kan gesloten zijn.

Terwijl ik mij voorstel deze blaadjes af te zenden, verrast mij de aanschrijving van den Minister ter geleide van 's Konings besluit ter opheffing van het Instituut en oprichting eener Academie van Wetenschappen. Velen in ons Instituut zullen niet

gedacht hebben, dat het zoo ver zou komen; nog minder dat ooit de Koning een dergelijk besluit zoude teekenen. Mij verwondert niets van dien aart. Wij leven zoowat onder een Ministerie Richelieu, niet des Konings, maar des (idealen) volks. — Wat nu? Ik schreef u, meen ik, in bijzonderheden, mijn protest, hetwelk in het pas uitgegeven proces-verbaal onzer zitting van 17 October slechts in het algemeen is opgegeven, en ten gevolge van beweegredenen, die niet accuraat de mijne zijn geweest. Gij hebt, lieve Vr. en Br. alle vrijheid om, met of zonder mijn naam, het gevoelen van dat Instituutslid in uwe Nederlander bij gelegenheid op te nemen, dat geen verzoek van opheffing gewild heeft, maar voortzetting van ons bestaan, met aanhoudenden aandrang, in het belang van natie en wetenschap, op redres, en staking van een gedeelte der werkzaamheden onder protest. In elk geval zijt gij in het bezit van meer dan één uitvoerigen brief op dit punt. Het kan niet genoeg herhaald worden dat het reeds van de Kempenaer een ongehoorde zaak was de dotatie te reduceeren, zonder te weten dat die kort te voren reeds gereduceerd geworden was. Ongehoord en onbetamelijk aan de Secretarissen hun billijke schadeloosstelling, aan de leden hun presentiegelden, bepaaldelijk hunne verblijf- en reiskosten te ontnemen.

De zaak van het Seminarie blijft het onderwerp van ernstige gesprekken, waarvan Wormser u, meen ik, wel au fait houdt, en ik dus voor het oogenblik zwijge. Liever nog een ander punt even geroerd.

Gij hebt dien kapitein Knoop met waarlijk te veel Schönung behandeld. [1]) Ware het niet dat ik nu reeds zoo dikwerf over Bilderdijk

1) Kapitein Knoop veroordeelt Bilderdijk wegens het voorstaan van slaafsche en ongerijmde stellingen. Welke? Heeft men, gelijk wij aanleiding hebben om te vermoeden, de leer die het gezag uit een hooger dan menschelijk beginsel afleidt op het oog, dan bepalen wij ons bij de opmerking dat geen vrije en verlichte Nederlander, en vooral Jan de Witt niet, voordat in het laatst der vorige eeuw de revolutionaire theorie veld won, het Goddelijk regt der Overheid in twijfel getrokken heeft. — Zie ook Open brief aan den Luit. Gen[l]. KNOOP. Door VAN RHIJN, christenleeraar, 1871.

en zijne miskenning gesproken en geschreven had en dit misschien later in een werk op grooter schaal aangelegd, nog wel eens op nieuw zal moeten doen, ik zou dien heer op zijne valsche klachten en wat hij des meer in dien toon gezegd heeft, naar behooren gediend hebben. In zijn (overigens zeer belangrijk) stuk in den Gids over 't jaar 1672 heeft hij, omtrent de al of niet regeering van God, vrij wat onzin gedebiteerd. Ook het oude misverstand der uitdrukking God van Nederland. Vindt gij het de moeite waard sla s. v. p. eens mijne Inleiding tot de lessen over de Vaderlandsche Geschiedenis [1]) op, alwaar ik het denkbeeld en de uitdrukking heb getracht toe te lichten. Misschien acht gij het bij eene of andere gelegenheid de herinnering of opneming in uwe kolommen waard. Ik moet eindigen. Blijf en word steeds meer en meer gesterkt in den Heer.

Uw verbondene Vr. en Br.

CLII. [2])

7 December 1851.

*** Onder den verbazenden indruk der berigten uit Parijs (het Coup d' Etat van 2 December) wilde de heer van Hall eenparig aannemen van de begrootingswetten, zonder beraadslaging. Tegen die parlementaire staatsgreep heb ik mij verzet.

... En ondertusschen! wat gebeurtenissen sedert uw schrijven van 4 dezer! Ik vernam de eerste tijdingen uit Parijs op den spoortrein naar Rotterdam ll. Woensdag. Ziedaar dan nu Frankrijk, sous le despotisme du sabre, [3]) gelijk Nederland meer

1) Amsterdam, bij den Ouden 1833, p. 28—35.

2) Aan mijne Echtgenoote.

3) Het was ook nu weder „Finalement nous invoquerons le despotisme du sabre, comme un bienfait du Ciel. Als in 1799. Een in de gevolgen vloekwaardigen zegen.

en meer óp weg om onder dat der férule [1]) te komen. En wat debatten in de Kamer! Wij zijn hier allen over die redevoeringen van den Minister, van v. Zuijlen, van Dam, van Hall [2]) verontwaardigd geweest. Sommigen der vrienden hebben er aan gedacht een openbaar blijk van sympathie den onwaardig miskenden Staatsman en Vaderlander te geven. Ik achtte het oogenblik daartoe nog niet gekomen, maar op handen bij de verkiezingen van 1852. — Mondeling van dat alles, zoo de Heer wil, nader. Ik heb behoefte om met Groen over meer dan één onderwerp, Kerk en Vaderland betreffende, van hart tot hart te spreken, en mijnen indruk zoo uitgewikkeld mogelijk te zeggen van de tegenwoordige positie en verdere uitzichten onzer anti-revolutionnaire christelijke richting.

Onbeschrijflijk moeijelijk en tegen valt mij die gedurige verbrokkeling van tijd door allerlei vergaderingen, reizen en wat niet al daarneven. Doch het is nu eenmaal zoo de weg. De Heer sterke, leide, bekwame een iegelijk onzer op den Zijnen.

Uw innig verbonden Vr. en Br.

---

1) De plak van den schoolmeester. — Vergelijk de Ned. 485. — Laat ons niet vergeten dat de vrijheid, onder vrijzinnige nabootsing, onkenbaar gemaakt zijnde, het verlangen naar willekeur, onder den naam van krachtige Regering, veld wint.

2) Adviezen, II, 140—145. De heer v. Zuylen stelde den triumf der antirevolutionaire partij met den ondergang van het Vaderland gelijk. De beide andere sprekers waren even fel. De begrooting van Binnenlandsche Zaken werd aangenomen met 57 tegen 3 (Mackay, v. Lijnden en G.)

V. Hall zag, in ons drietal, de voorstanders van het Droit Divin, de vijanden van het konstitutioneel beginsel; casu quo magteloos ter handhaving van het gezag en bewaring van eendragt. — Hierop gaf ik ten antwoord: „Uwe opmerking is eene opinie, een conjectuur. Doch laat ons zien, niet op hetgeen casu quo gebeuren zou, maar op hetgeen met uwe vrienden gebeurd is. Hoe hebben zij, in Maart 1848, het gezag behouden en de eendragt bewaard?" De Ned. 444.

CLIII.

Amsterdam, 12 Dec. 1851.

Geliefde Vrienden!... Gij zult van hier een brief van sympathie en broederlijke hartelijkheid ontfangen, door een betreklijk klein gedeelte onzer vrienden alhier geteekend. Gij zult er mijnen naam en die van eenige anderen, die niet minder dan ik in de gevoelens zelve van harte deelen, niet op vinden. De redenen waarom ik mij liever een individueele uitdrukking reserveer en de collective tot een later tijdpunt wenschte uitgesteld te hebben gehad, wel bij monde nader. Thands alleenlijk dit weinige: met enkele uitdrukkingen tegenover den vijand hadden sommigen onzer geen volkomen vrede.... Men had wel gewenscht dat een voorafgaand onderhoud gelegenheid gegeven had om elkander over een en ander volledíger te verstaan... De bedoeling zal u zeker welgevallig zijn. [1])

Over de zaak van het Seminarium spreek of schrijf ik liefst zoo spaarzaam mogelijk. Ik heb mijn vast standpunt daaromtrent. Na al het gesprokene deswege nu alleenlijk af te wachten, moge het zijn, in diepe afhanklijkheid van den Heer, zonder wien wij ook niets voor Hem mogen of willen doen. Doch Barger was dezer dagen bij mij en ontwikkelde toen gaarne zijn gevoelen over de geheele zaak. Ik wekte hem op om dit zelfde bij gelegenheid eens bij schrift aan u te doen, opdat de zaak door allerlei stemmen besproken en toegelicht worde.

De Heer zij met u en sterke u in den moeilijken, maar in Hem zeker nooit onvruchtbaren [strijd.]

Weest innig gegroet van

Uw liefh. Vr. en Br.

---

1) Met of zonder brief, was ik van eene mij zoo dikwerf gebleken „sympathie en broederlijke hartelijkheid" overtuigd.

1852.

CLIV.

Amsterdam, 15 Febr. 1852.

*** Deze brief, mij welwillend medegedeeld, was voor den Haagschen Broederkring en nominatim (p. 76) ook voor mij ter lezing bestemd.

Waarde Vriend en Broeder! [1] ... Ik vergat bijna dat ik schuldenaar ben, en dat wel van langen datum.

Eerst van allen derhalve zij u mijn leedwezen over dit onwillekeurig uitstel op uitstel uitgedrukt; — en vervolgens voor het minst eene poging gedaan om ten minste op eenige van de door u aangevoerde punten in de beide brieven van uwe hand, die nog onbeantwoord bleven, mijne gedachten te uiten. Mocht ik dit eenigzins leesbaar en verstaanbaar kunnen ten uitvoer brengen met een stalen pen, die niet altijd voort wil, en een stijl, die bij gecompliceerde onderwerpen zich maar al te vaak mede compliceert.

Ik begin met Scholten en zijn boek. Ik kan daarover zeer kort zijn, in afwachting dat de aangebodene dupliek van mij gevorderd zal worden, en van het effekt vooral der recensie van van Oosterzee. [2] Wilt gij intusschen nog een voorbeeld hoe die Heeren lezen en aanklagen, vergelijk in de voorrede van den tweeden druk des tweeden deels [3], de phrase tegen mij gericht

1) Mackay.

2) In de Jaarboeken van wetenschappelijke Theologie.

3) In de Voorrede van den hoogleeraar Scholten (1850) was ook een antwoord op het 8e stuk van Grondwetherziening en eensgezindheid (Kerkelijk Staatsregt). — Vergelijk de repliek van J. T. in de Nederlander n° 149 en 174, en nu ook de Fata Morgana van Dr. Kuyper.

met hetgeen wezenlijk door mij gezegd is in mijne Nalezing op den Paulus. Nimmer heb ik Scholten van Pantheismus beschuldigd: maar wel van eene strekking naar die kwaal van de theosophie der eeuw, gelijk hem die ook door v. Oosterzee, en in Duitschland aan zijne geestverwanten door Ebrard is aangetoond. De Tubinger school heb ik (en met volkomen recht) Pantheist genoemd. De onzedelijkheid der Scholtensche richting beklaagde ik, omdat zij, onder klanken van Hervormde leer en Hervormde rechtzinnigheid, de Hervormde waarheden te niet doet, wegtoovert, en het goddelijk dualisme der Openbaring in een willekeurige menschelijke eenheid oplost.

Neen! vriend en broeder! vrienden en broeders! juist omdat ook ik mij geene kerk zonder belijdenis kan denken, juist daarom ben ik voor eene herziening en verbetering en vernieuwing der formulieren. De formulieren zijn een oude belijdenis; de kerk van onzen tijd moet eene belijdenis hebben VOOR onzen tijd, of, wilt gij, TEGEN onzen tijd; maar in elk geval VAN onzen tijd. Indien de inhoud goed is (vraagt ge) waarom de vorm veranderd! Vergun mij een tegen-vraag: Indien het voorouderlijke huis of kasteel goed is, waarom het gemeubeleerd of versterkt naar hedendaagsche wijze of behoefte? Juist omdat ik aan het huis der vaderen hecht, wil ik het bruikbaar hebben voor mijnen tijd. Juist omdat het kasteel zoo goed gelegen is, zoo hecht gebouwd is, wil ik 't naar moderne krijg- en vestingbouwkunst inrichten. Wij hebben den strijd tegen denzelfden vijand, maar onder nieuwe vormen en met nieuwe wapenen, — als van ouds. — Wij hebben sedert de Hervorming en de Synode van Dort schatten (al slapende misschien en zonder het te vermoeden) verkregen, die geordend, die gekend, die gebruikt moeten worden. Belijdenisschriften, liturgie, Bijbelvertalingen, kantteekeningen, alles is voor verbetering, voor ontwikkeling vatbaar. Ik wil niets op eens, niets op revolutionnaire wijze. Maar ik wil ook, door te uitsluitend op juridischen grond te blijven staan, geene dwaling, geen gebrek, geen gemis sanctioneeren. Leven is beweging, is ontwikkeling, een stilstaan, geen ach-

teruit gaan! Op politiek terrein is dit het beginsel der anti-revolutionnaire richting tegenover de contra-revolutionnairen. Laat ons de toepassing niet weigeren op kerkelijk en theologisch gebied! Waarheen toch willen wij terug? Daar is, noch in politieke betrekking, noch in kerkelijke, een jaartal aan te wijzen, waarop wij kunnen wijzen als ons ideaal. Het ideaal, dat wij willen, het (zeer reëele) ideaal dat de Heer wil, ligt in de toekomst, voor ons, niet achter ons. Van Rhijn heeft het wèl gezegd: Voor den christen is er geen vraag van voor- of achterwaarts; maar van hemelwaarts. Recht zoo! maar ik meen toch dat die naar Boven ziet, niet naar achteren, maar naar voren zijnen blik richt, of het zoude al een zeer gewrongen positie van hoofd en hals worden. Vrees niet! staat er geschreven! zegt den kinderen Israëls dat zij voorttrekken!

Gij vraagt (een derde punt) is er sympathie voor een gereformeerd Seminarie, om er voor te bidden, te strijden, te betalen? Helaas! antwoord ik u volmondig, zoo ver mijne ondervinding gaat; Neen! Maar dit neen! is juist een zeer groot gebrek bij de tegenwoordige opwekking. Dit neen! maakt onze klachten en protesten, tegen de valsche leer op de predikstoelen, krachteloos en zonder duurzaam effekt! Hoe toch zullen het de leeraars weten, indien zij niet behoorlijk onderwezen worden? (Hand. der Apost. VIII : 31.) Ik weet, ook buiten en boven het academisch onderwijs, heeft de Heer groote dingen gedaan. Doch mogen wij daaruit, redeneeren tegen den weg der middelen? Voorzeker! na mijne ondervinding met Brummelkamp c. s. (omtrent welke gij beter inzien hadt, wat het personeel betreft, dan ik) ben ik alles behalve gezind tot doordrijven of ontijdig ijveren! Maar de leemte is daar en daar bestaat evenzeer eene plicht om daarin te voorzien, of al is het dan ook met een zwakke poging, praktisch daartegen te getuigen, als werkelijk plaats gehad heeft met de bijzondere scholen der 1ste klasse, waarvan het heerlijk en gezegend succes, ook niet zonder groote moeilijkheden, ten aanzien onder anderen van het schaarsche personeel, ons nog dezer dagen op eene bijeenkomst

ter zake van deze gewichtige aangelegenheid bleek. Schrijft tegen Groningen en Leiden en Opzoomer zoo veel en zoo krachtig gij wilt. Gij hebt den veldslag gewonnen en de vijand TEN SLOTTE behoudt het slagveld. Hij voorziet de kerk van leeraren, de Synode van adviseurs, de wetenschap van vaandragers. En wij blijven protesteeren, terwijl de Vaderen hervormden.

Een vierde punt. Daar is gevaar van clericalisme, schrijft ge, en te recht. Maar van waar, bij de toenemende opwekking, door de instrumentality meest van leeken te weeg gebracht, de groote invloed der clerici altijd en in alles? Zou het niet een weinig de schuld der leeken zelve zijn, wier dominolatrie (ik zou u daarvan voorbeelden kunnen zeggen die aan het belachelijke grenzen) natuurlijk aan dominocratie voedsel en aanleiding geeft? Aan den anderen kant moet ik ook dit erkennen, dat wij juristen van de theologen niet kunnen vorderen het standpunt van louter recht en historie in te nemen en dat van de wetenschap (ik bedoel de wetenschap die waarheid kent, wil en zoekt) te laten varen. Gij weet daaromtrent mijne overtuiging: naar buiten het juridische standpunt, mits naar binnen het medische. De gezindheid heeft haar recht, maar zij heeft ook haar plicht. Ik kan die twee niet scheiden. Het is één gehee.. Nooit zal eene belijdenis zich handhaven, omdat zij onderteekend is, maar omdat zij waarheid is. Op dit standpunt heeft zich de veelzins miskende Synode van Dordrecht onmiddelijk geplaatst.

Eindelijk een woord over de kiesvereeniging. Van harte hoop ik dat de vrienden in den Haag die zullen kunnen tot stand brengen. [1]) Berkhout zal u ingelicht hebben over het reglement van Nederland en Oranje. Intusschen heb ik zelf bij eerste gelegenheid een belangrijk punt met Nederland en Oranje te vereffenen. Het geldt eene positive verklaring of men zich, bij het werk der verkiezingen, met betrekking tot Joden en Roomschen stellig en praktiesch wil houden aan het daaromtrent theore-

1) Een wensch die weldra vervuld werd. Zie het Programma der 's Gravenhaagsche kiesvereeniging in de Nederlander, o. a. n° 700.

tiesch uitgesprokene in ons programma? Zoo ja, dan moeten de zaken anders gaan dan onlangs bij de verkiezing van leden voor de Provintiale Staten uit Amsterdam plaats had. Zoo neen! dan moet men ronduit en rechtstreeks het artikel veranderen, en een tegenovergesteld principe aannemen, maar dan vordert het mijne (ten zij ik anders overtuigd worde) dat ik mij uit die Vereeniging retireer. In geen geval mag ons antirevolutionnair beginsel een gedeguiseerd contra-revolutionair worden.

Zie hier een langen, al te langen brief. Maar de schuld was ook lang en hoog opgeloopen. Gaarne verneem ik bij gelegenheid uwe opinie. Gij zult wel zoo goed willen zijn die bladzijdjes aan onzen geliefden broeder Groen mede te deelen en verder aan wien der broederen het u goed dunkt, die in deze questiën belang stellen.

... De Heer zij met ulieden en sterke ons in den goeden strijd tot den einde.

Uw verbonden Broeder in den Heer.

PS. Men objecteert: is het wel reeds de tijd om de belijdenisschriften enz. te herzien? Ik antwoord 1e indien nu niet, wanneer dan? als de kerk hersteld zal zijn? maar die herziening behoort juist tot het werk van herstelling, en het is juist in de tijden van beweging, dat dergelijke dingen kunnen worden ter hand genomen; 2e ik sprak van geen onmiddelijk tot stand brengen; maar van erkenning van het beginsel, van voorbereidingen TOT het werk, van strijd, ook hier tegen het doode, niets conserveerende conservatisme, en daardoor zelve tegen de beweging in haar valsche richting. Nogmaals, alleen het leven overwint beiden de zonde en den dood. Op een gelegde basis moet voortgebouwd worden. De kerk moet van de resultaten der wetenschap kennis nemen: de kwade verwerpen, de goede opnemen en sanctioneeren. Doen wij het niet, dan doen het anderen na (of voor) ons.

Doch claudite jam rivos moogt gij mij wel toeroepen! Sat prata biberunt. Valete in Domino, dilectissimi, et mei memores estote in vestris precibus.

CLV.

Amsterdam, 31 Mei 1852.

*** De Verkiezingen voor de aftredende helft der Tweede Kamer waren aan de orde van den dag. — „De vraag was niet (zoo als de liberalen het voorstelden) of men het Ministerie (den Minister van Binnenlandsche Zaken) wilde behouden. De vraag was: wil men dat er tegen eene politiek, voorgestaan met buitengemeen talent en veerkracht, ondersteund in de Tweede Kamer door eene zeer magtige partij, wil men dat er tegen de regeling van het kerkelijk Armwezen als publieke dienst, en tegen het doordrijven der godsdienstelooze school, der school zonder opvoeding, ten minste eenige oppositie besta?

Zeer waarde Vriend en Broeder! Weken zijn het, sedert wij van wederzijde niets rechtstreeks de een van den ander vernamen. Geen wonder! Uwerzijds waren het wederom onophoudelijke werkzaamheden met mond en pen op de gewichtige u toebetrouwde post. [1]) Bij mij scheen de sluiting mijner Lezingen, zoo hier als te Rotterdam, meer rust te beloven dan tot hiertoe werkelijk mij te beurt gevallen is. Geen van beide zullen wij wel over dat gebrek aan verpozing klagen, dat met de wederzijdsche roeping in noodwendig verband staat. Mijnentwege betreur ik het alleen in den briefwissel met velen mijner vrienden, zoo van ver als van nabij, meer en meer achteruit geraakt te zijn. Doch des te meer verblijd ik mij, wanneer eene of andere bijzondere omstandigheid mij een verder uitstel in dit opzicht komt verbieden.

En zoo verheug ik mij in het bijzonder, dat mij de bemoeijingen onzer Kiezersvereeniging alhier de aanleiding geven om u eens weder recht hartelijk met de pen te groeten, en naar uw en uwer

---

1) In Maart over de Rentebelasting (m. i. grondwetschennis en partieel staatsbankroet. Adviezen, II. 535.)

In Mei over de Regterlijke organisatie. Adviezen, I. 449.

lieve Egade's welzijn te vragen. De zaak zelve, die mij daartoe gelegenheid geeft, is deze. Onze vriend Labouchère zal u den uitslag onzer jongste kiezersvergadering hebben medegedeeld. Talrijk was zij ook deze keer niet: maar des te meer vastbesloten om uwe verkiezing als onzen candidaat tot geen prijs op te geven. Mackay zal u gezegd hebben waarom ook ik, hoezeer het motief uwer aanbeveling van de drie uitvallende leden voor Amsterdam wel inziende, evenwel zeer stellig van gevoelen was (en zoo bleef ik tot op dit oogenblik toe) dat de heer Stolte, die eigenlijk nimmer onze candidaat de coeur et d'âme geweest is, voor uwe benoeming noodwendig plaats maken moest. En diensvolgens is dan ook, ik mag zeggen, spontanément alreede, en bij acclamatie besloten. De aanbeveling van van Hall en Godefroi, door den Nederlander is ook door mij gaarne opgevolgd. Doch het heeft moeite gekost eerstgenoemden bij onze Vereeniging aangenaam te maken. Bij velen stond hem die bekende verklaring van eenzelvigheid [1]) grootelijks in den weg. Zij zoude het ook bij mij gedaan hebben, ware mij niet op meer dan éénen grond de noodzakelijkheid zijner herkiezing alhier gebleken. Intusschen werd eenparig door de vergadering besloten, dat de keuze van van Hall nog eenigzins voorwaardelijk zou zijn; dat is, afhanklijk van zijn antwoord op eene vraag, die hem ten aanzien zijner politieke beginsels door het Bestuur zou gedaan worden. Diensvolgens is dan ook, na eene voorbijgaande herinnering aan de bewuste verklaring, bij missive van ons Bestuur hem de candidatuur aangeboden, onder het voorbehoud van de bevestiging daarvan te laten afhangen van zijne rescriptie op deze vraag: „of de Vereeniging al dan niet geregtigd was de door den heer van Hall verklaarde afkeer van volkssouvereiniteit en algemeen stemrecht ook uit te strekken tot het staatsalvermogen, gelijk dat, naar onze overtuiging, zich openbaarde ook in het aanhangig wetsontwerp over het Armwezen."

1) Waarschijnlijk is hier bedoeld de door v. Hall (niet zonder grond evenwel) beweerde eenzelvigheid der geheele Tweede Kamer tegenover ons drietal. Zie p. 71.

Het antwoord, eergister ontfangen, was met beleefde aanvaarding der candidatuur, de verklaring dat hij vast besloten was zich, ten aanzien van de aanneming of verwerping van eenige wet, aan geenerlei mandaat (hetgeen ook onze bedoeling niet was!) te binden; maar dat wij alleszins gerechtigd waren hem te beschouwen als even stellig tegen het Staatsalvermogen als tegen de Volks-Souvereiniteit gezind [1]). Het Bestuur meende, op dat antwoord, zich door het besluit der vergadering volkomen gemachtigd hem met Godefroi (die insgelijks onze candidatuur heeft aangenomen) onder het drietal, door ons gekozen, te plaatsen. Eerstdaags (wij hopen nog vóór de vergaderingen der vrijzinnigen en der voormalig-Odeonistische vereeniging) zal dit ons drietal in de onderscheidene dagbladen aangekondigd worden, te gelijk met eene zoo beknopt mogelijk bedoelde, toch misschien reeds uitvoerig genoeg uitgevallene aanbeveling, waarover het ons allen, en mij in het bijzonder, bij gelegenheid aangenaam zal zijn uwe gedachten te vernemen. Dat de candidatuur u door ons niet formeel is aangeboden, heeft zijne oorzaak daarin, dat wij u in geenerlei conflict van overleggingen wilden brengen tusschen uwe zoo stellige aanbeveling van Stolte, en de groote moeilijkheid, waarin ons noodwendig uwe weigering zoude gebracht hebben. Intusschen heeft, bij al de moeilijkheid dikwerf aan deze beraadslagingen verbonden, zoowel de vergadering van onze Kiezersvereeniging, als mijne Conferentie met het Bestuur, dat mij volstrekt aan dit gedeelte harer werkzaamheden wilde verbonden hebben, ons menig aangenaam oogenblik gegeven door onze groote overeenstemming op alle punten.

Overigens heb ik met de mijnen veel dankstof van onderscheiden aart. Mijn lieve zoon, onder anderen, is druk bezig met de correctie der proeven zijner dissertatie, en zal V. D. in de tweede helft van Junij promoveeren.

In haast, uw liefh. Vr. en Br.

1) Bij gemis vermoedelijk aan staatsregtelijke zelfkennis.

Aan Mr. I. DA COSTA.

2 Junij 1852.

*** Bij de Verkiezingen van 1852 was er zamenstemming van vrijzinnigheid en ultramontanisme tegen den christelijk-protestantschen Volksgeest. De moed of overmoed der ultramontanen was, ook in Nederland, door de stoute wending te Parijs (2 Dec. 1851) verdubbeld.

In Junij 1852 werd uit Brussel gemeld: „Men beschouwt hier te lande den uitslag van de verkiezingen, welke gelijktijdig in Nederland hebben plaats gehad, als allezins in 't voordeel van de vrijzinnige partij. Dit behaagt de clericale partij in Belgie uitermate, als welke zich te regt, of ten onregte, voorstelt, dat elke stap, welken het liberalisme aldaar voorwaarts doet, de belangen van het katholicisme bevordert."

Over mijne listige behendigheid verontwaardigd, schreef de Tijd: „Wij hebben bij vorige verkiezingen den heer Groen aan de kiezers herhaaldelijk aanbevolen. Wij doen dat niet meer."

In verband hiermee, was ik, bij een deel der vrijzinnige Protestanten, par contrecoup, als anti-ultramontaan, minder in ongunst. In de Kerkelijke Courant las men: „Hoeveel wij ook van den heer G. verschillen, wij wenschen toch zijne herkiezing; hij is een van de weinigen die er rond voor uitkomen wat men van hen te wachten heeft. En voor de Armenwet achten wij hem onmisbaar."

Waarde Vriend! Te midden van velerlei beslommeringen, een paar woorden om u hartelijk te danken, niet alleen voor uwe lieve letteren, maar ook voor het fiksche woord dat ik heden in het Handelsblad las. Ik zal mij voorzeker wel wachten daarop de minste aanmerking te maken; dit zou een ongehoord bewijs van zelfverloochening zijn. Het staat mij niet te beoordeelen of men daarin voor mij al te partijdig geweest is. Behoef ik u te zeggen dat, wanneer ik niet aan uwen vorigen kandidaat [1]) denk, ik hoogen prijs op de goedkeuring van Amsterdam, de hartader van het land [2]) stel? Mijne berigten omtrent de stad Zwolle zijn, dunkt

---

1) Stolte. Zie p. 79. — Slechts ten deele was ik toen bekend met den invloed der financiële verlegenheid van het Moederland op het lot der Javaansche bevolking.

2) „Amsterdam, hartader van het Land, zal, niettegenstaande onze politieke organisatie, altijd iets meer zijn dan een zielengroep op een stuk grond." Adviezen, I. 392.

mij, niet gunstig. In 1850 waren Roomschen en Conservatieven vóór mij, van beide is dit nu twijfelachtig. Ik geef de zaak gerust over. Zijn er lusten, er zijn ook lasten; ofschoon ik het als een grooten zegen waardeer tot het getuigenis geven van de waarheid geroepen, en bij eigene zwakheid en ellende, ondersteund te zijn geweest. Ik verheug mij bovendien, welke ook de uitkomst zij, in de liefde en hartelijkheid van zoo velen, en in de veerkracht die dezer dagen door onze vrienden betoond wordt.

Voor Mackay heb ik goede verwachting. Van harte beider liefdegroet en heilbede.

Uw Vr. en Br.

*** Te Gouda herstemming: v. d. Linden 771, Gr. v. Pr. 332. — Te Zwol herstemming: Gr. v. Pr. 520, v. Diggelen 499. — Voorts te Amersfoort 540, te Middelburg 275, te Leeuwarden 330, te Amsterdam 213.

Te Arnhem Mackay herkozen.

Eer de herstemming te Zwol ten mijnen voordeele beslist was, schreef l'Indépendance Belge: „En tout cas, qu'on parvienne ou non à écarter M. Groen de la Chambre, il est désormais un fait acquis, c'est que le nombre des piétistes, dont se compose le gros de ses partisans, s'est accru dans les dernières années d'une manière effrayante, et compose un parti avec lequel il faudra compter."

CLVI.

Amsterdam, 22 Junij 1852.

*** Deze brief, in den aanhef, met de zinspeling op geestelijke boosheden, is waarschijnlijk geschreven in verontwaardiging over hetgeen in het begin van de Nederlander van den vorigen dag voorkomt.

„„Kort na de omwenteling van 1830 heeft Koning Willem I, daartoe door den heer Groen aangezocht, een besluit onderteekend ter oprigting in elke Provincie van een geestelijke regtbank, waarbij de protestanten, wegens zedelijk of kerkelijk pligtverzuim, met geen boete of gevangenis zouden worden gestraft.""

„Ziedaar het lasterlijk verzinsel, waarvan, ter misleiding van de kiezers in de districten Zwolle en Gouda, met ijver gebruik wordt gemaakt."

Zeer waarde Vriend Broeder! Wij zijn hier in gespannen verwachting van hetgeen de herstemmingen, inzonderheid die te

Zwolle en te Gouda, zullen opleveren. [1]) Naar de middelen, die met toenemende onbeschaamdheid van de zijde der tegenpartij worden in het werk gesteld, te oordeelen, mag men wel zeggen dat ook hier de strijd is tegen geestelijke boosheden. Juist daarom moeten wij te meer omtrent den uitslag gerust zijn. Hoedanig die zijn zal, de Heer zal zich er in verheerlijken, als de hoorder van het gebed, die, ook waar Hij anders doet dan wij bidden, meer doet en geeft. Naar den mensch gesproken, geven wij wat u aangaat, den moed gantschelijk niet op. En al ware het, geheel onverhoopt, dat èn Zwolle èn Gouda ons te leur stelden, die schitterende overwinning der ministerieelen en radicalen zoude nog wel eene Pyrrhus-overwinning kunnen zijn. Wij kunnen u zekerlijk om zoo vele redenen, in de Kamer niet missen. Alleenlijk wanneer het de Opperste Wijsheid alzoo bleek te willen, zoo stel ik mij voor dat, ook van buiten de kamer, de niet herkozen afgevaardigde uit Zwolle voor de tegenpartij geducht, voor de goede zaak krachtig werkzaam zal zijn. Doch wij willen niet vooruitloopen, ook wanneer wij op eene denkbare uitkomst moeten zien, die ons allen zoo grootelijks bedroeven zoude. Gij intusschen waarde Vriend en Broeder! word gesterkt tot en in alles van en in den Heer, onze Rots.

Ik heb daar voor mij liggen Disraelis Political biography van Lord George Bentinck, [2]) mij inzonderheid ook belangrijk om zijn hoofdstuk over de Joden, [3]) waarvan ik eenige uittreksels geef in den Heraut. Waarschijnlijk zult gij het eerste daarvan reeds in dien van Zaturdag kunnen lezen. Later volgt een tweede, wederom later eene beschouwing van Disraelis theorie in het geheel over de toelating van Joden, die nog geene christenen zijn, in het parlement en in staatsbetrekkingen. In vele opzichten met hem mede gaande, verschil ik in anderen van hem

1) Het zou, volgens de liberalen, een nationale demonstratie zijn, wanneer èn te Zwol èn te Gouda de heer Groen geweerd wierd.

2) Londen, 1852.

3) The Jewish question.

zeer stellig. Zoo zal het ook u bij de lezing gaan. Misschien evenwel vindt gij het, als een wenk voor hetgeen de Jood in den christenstaat opgenomen behoort te zijn en te doen, niet onbelangrijk in uwen Nederlander iets uit het stuk in de Heraut over te nemen; [1]) of liever maakt gij kennis (zoo dit niet al reeds geschied is) met het boek zelven van den Engelschman en gebruikt het naar de behoeften van het oogenblik.

De dag, waarop ons waarschijnlijk de uitslag der herstemmingen van alle kanten bekend wordt, zal ook in een ander opzicht voor mij gewichtig zijn. Het zal, zoo de Heer wil en alles wel mag gaan, de dag der promotie van mijn lieven zoon Abraham zijn, die zijne Dissertatie de Pace Rysvicensi (24 Junij 2—3 uren) verdedigen zal. Hij hoopt den Zaturdag daarop, zelf in den Haag te komen en u een exemplaar in persoon te zullen mogen aanbieden. Het is ons een treffend en gewichtig oogenblik op nieuw in het leven: ons oudste kind en eenig overgebleven zoon op het oogenblik zijner op handen zijnde meerderjarigheid en intrede tevens in de maatschappij. Wij bevelen hem als ons zelve in uwe gebeden, geliefde vrienden! Een donkere wolk over de gehoopte vreugde dezer dagen was ons de ernstige ongesteldheid van mijnen peetzoon. [2]) Wat dankstof, dat althands voor het oogenblik alles in dit opzicht een zoo gunstigen keer schijnt te hebben genomen en wij door zoo gunstige tijdingen weldra na den schrik werden geruster gemaakt. — Onze groet en heilbede aan alle de vrienden verzelt dit woord van broederlijke mededeeling en deelneming uit het hart.

Uw verbondene Vr. en Br.

CLVII.

Amsterdam, 28 Junij 1852.

Zeer waarde Vriend en Broeder! Mijn zoon had ll. Zaturdag in last u, bij het aanbieden zijner Dissertatie, den harte-

1) N° 630. 2) Isaac Capadose.

lijken gelukwensch onzentwege over te brengen wegens den zoo gewichtigen en ons allen hoogstverblijdenden uitslag der herstemming te Zwolle. 1) Ja de Heer zal verder uwe sterkte en wijsheid zijn op den eer-, maar ook moeitevollen weg. In een beginsel, dat, uit hem zijnde, gedurig door nieuwe aanwijzingen en onderwijzingen insgelijks van Hem afkomstig, wordt gelouterd en ontwikkeld, zal inderdaad zich meer en meer de kracht onzer zwakke minderheid openbaren. Als dagelijksch brood hebben wij de dagelijksche leiding en leering onzes Gods van noode. In Hem door Christus zijn wij, geloovende, meer dan overwinnaars, wat ook gebeure.

De dag van 24 dezer was mij in alle opzichten merkwaardig en gezegend. Aan de station te Leijden afstappende was de eerste tijding met welke mij mijn lieve Doctorandus met zijn getrouwen paranymf verrastten, de uitslag van den strijd te Zwolle. Ik had dien, bij oogenblikken, niet durven verwachten, schoon wederom, bij andere, niet zonder een indruk van de mogelijkheid eens dubbelen triumfs, zoo te Gouda als in de stad, waarin ten slotte dan nu, door Gods goedheid, de zaak van Nederland en Oranje de overhand heeft gehad.

Wij waren ontzachlijk gevoelig aan de lieve attentie en eer aan mijnen Doctorandus te beurt gevallen, der tegenwoordigheid van Singendonck bij de promotie en ook niet minder aan de intentie, die ook bij u lieve Vr. en Br. en bij onzen van Lijnden bestaan had om ze bij te wonen, ware uwe tegenwoordigheid niet onmisbaar geweest in de Kamer. Gij zult den afloop, die zoo zeer tot blijdschap onzer ouderlijke harten was, wel van onze vrienden vernomen hebben. Onze nieuwe Doctor (die morgen, zoo de Heer wil en ons ook dezen dag wil doen beleven, zijne meerderjarigheid bereikt) heeft zijn graad met hoogen lof (gelijk ik de latijnsche formule voor den eersten rang in den Nederlander bij een andere gelegenheid verhollandscht zie) en, ik mag zeggen, onder algemeene toejuiching verkregen. De Heer zij hem verder genadig en leide

---

1) Met 928 tegen 808. — Te Gouda van der Linden met 996 tegen 819.

hem door den strijd van dit leven. Mogt het gewijd zijn aan de eer, het recht, de dienst, de liefde van Hem, wiens naam, eer hij nog geboren werd, over hem aangeroepen is. Wij bevelen hem in de gebeden onzer vrienden, van wier deelneming wij ook hier ter stede menig blijk ontfingen, van onze trouwe zondagavond vrienden niet het minst.

Uwe herkiezing ontheft mij op hoogelijk verblijdende wijze van een voornemen, dat gedurende dezen jongsten strijd ernstig bij mij opkwam, om namelijk over den stand der partijen, in verband met de afgeloopene verkiezingen, een naar vermogen krachtig woordje te schrijven. Thands bestaat hiertoe gelukkig, althands vooreerst, geene dringende aanleiding.

Ook van een andere opwekking tot het opvatten der pen, tegen het ridicule artikel in de Kerkelijke courant namelijk, heeft mij, in het nummer van den Nederlander van heden, de Bijwoner onzer jongste meeting te Amsterdam tot mijn groote blijdschap ontheven. [1]) Ik heb van een pennestrijd met dergelijke anonymen als de schrijver van eerstbedoeld artikel, een grooten afkeer, nutteloos als die is bovendien, wanneer hij niet geregeld en achtereenvolgend, gelijk alleen door een Dagblad als uw Nederlander is, kan gevoerd worden. Ik berust in het algemeen gaarne in de voorstelling van den Bijwoner en gun hem gaarne zijn welmeenenden toon van protectie te mijwaart, ter wille van de allezins ware toelichting vervat in zijn n° 4 en 5, [2]) mitsgaders de daarop volgende paragraaf. Op art. 1, 2, 3 zoude ik, si tanti erat, eene en andere aanmerking hebben. En

---

1) Op de bijeenkomst der Christelijke vrienden te Amsterdam (21 April) had da Costa eene mededeeling gedaan over het Verband tusschen het recht der Kerk naar buiten en hare plicht en roeping inwendig. (Vereeniging Chr. St. VI. p. 803 — 809). Een bijwoner van de Bijeenkomst (waarschijnlijk Wormser) nam het voor da Costa op tegen de Kerkelijke Courant.

2) N° 4. „Toen de heer da Costa de menigte van te behandelen onderwerpen en de kostbaarheid des tijds bemerkende, lang aarzelde, om door breedvoerige gedachtenontwikkeling een goed deel des tijds intenemen — en hij zeide vooraf, dat hij

in het geheel, als van zelve spreekt, zoude ik bij eene eigene beantwoording (thands volstrekt overbodig) van de Kerkelijke courant, het een en ander van reëelen meer dan personeelen aart hebben doen uitkomen. Onder anderen: de eenheid, zoowel als de voor het leven en de waarheid onmisbare worsteling, tusschen die twee leuzen: Behoud MAAR ga vooruit! en Ga vooruit MAAR behoud! beide gelijkelijk door u en mij beleden, maar waarvan de tweede meer bepaaldelijk door u, de eerste door mij werd op den voorgrond gesteld. Misschien ware ik ook nog wel op onze hoogstbelangrijke 18 Augustus 1848 met een woord van toelichting gekomen.

Doch, zoo als gezegd is, voor de Kerkelijke Courant heeft de inzender van het stuk in den Nederlander, genoeg gedaan. Wat mijne uitdrukking: belichaming van het Woord in de Schrift betreft, kan ik insgelijks zeer wel genoegen nemen met Ebrard's aangehaalde voorstelling. Mijne bedoeling met het woord (waarmede ik overigens mij om de kortheid des besteks behielp) was eenigzins anders nog evenwel. Gelijk de gedachte zich uitdrukt, terug geeft, in het gesprokene woord, zoo neemt wederom het gesprokene, het van God ingegeven Woord, eene blijvende en duurzame vorm aan in de Schrift; die vorm is dan het belichaamde woord, niet in dien zin, als of dat Goddelijk Woord een bloot menschelijke inkleeding zoude hebben in de Schrift, of daarin vervat zijn gelijk b. v. de spijs op een schotel, of de wijn in het vat; maar gelijk, in het wezen der zaken zelve, het lichaam noodzakelijk, de evenzeer van God gewilde, van God gegevene vorm en uitdrukking van den geest is. Ik heb in

---

niet kort kon zijn in dezen — was het de heer Groen in de eerste plaats en bovenal, die hem daartoe ten sterkste uitnoodigde."

N° 5. „De heer da Costa stond in dezen niet tegenover het gevoelen van den heer Groen, maar er naast, zoo als uit eene aandachtige lezing van het Verslag zelf kan blijken. Het medische beginsel, om zijne eigene woorden te gebruiken, wilde hij eene plaats gegund hebben naast het juridische: vooruitgang en levensontwikkeling met behoud, met regtshandhaving zamenparen."

schier alle mijne theologische opstellen dit denkbeeld op meer dan ééne wijze uit een gezet, en mag mij daardoor genoegzaam gewaarborgd achten tegen eene in ernst gemeende opvatting, als of daarin iets dat naar Groningen zweemde kon gelegen zijn.

En nu, lieve vriend en broeder! veel verschooning voor den boven mate lang uitgevallen brief. Ik voeg er nog alleen de hartelijke groete bij voor uwe lieve vrouw, die ongetwijfeld in de moederlijke vreugde der mijne gedeeld heeft, naar de haar eigene belangstelling in alle lief en leed harer vrienden. Met leedwezen en bede om eene gunstige afwending, vernamen wij onzerzijds gister, bij gelegenheid van een bezoek aan Wormser, de bedenklijke ongesteldheid van uw hooggeachten broeder van der Hoop.

De Heer zij met u en allen de Zijnen! Ik verblijf met u bekende gevoelens.

Uw verbonden Vr. en Br.

---

[1]) CLVIII.

Amsterdam, 9 Julij 1852.

*** Tweederlei beproeving. — De ziekte van mijn zwager te Groningen (zie p. 93). — De gewijzigde inrigting van het Fransche Weeshuis, waarvan mijne echtgenoote zeventien jaren Regentes geweest was.

Zeer waarde Vriendin! Deze reis een enkel woord bepaaldelijk aan u. Het billet, mij door Wormser wèl ter hand gekomen, verraste en voorkwam mij, daar ik toen, en vroeger telkens na uwe letteren van 30 Junij, mij voorstelde u te schrijven. Diep deelnemend in de tweederlei beproeving, die u zoo gevoelig trof, en over onze billijke vreugde wegens den goeden uitslag der herstemming een somberen nevel wierp, is het thands meer dan tijd u daarvan ook bij schriftelijke toespraak te doen blijken. Wat handelwijze van dien Kerkeraad, zoo veel althands ons daarvan

---

1) Aan mijne Echtgenoote.

ter kennis gekomen is. [1]) Wel leven wij thands onder het régime des coups d'état, die in ons land nog dat partikuliere schijnen te hebben dat hetzelfde personeel veelal zich met revolutionnaire actie en despotique reactie belast. Ofschoon ik niet weet in hoe ver deze opmerking toepasselijk is op den Waalschen Kerkeraad! genoeg in elk geval dat de maatregel, waaronder uw collegie zoo treffend en grievend lijdt, althands met de thorbeckiaansche méthode een zoo onlieflijke gelijkenis draagt. Doch wat het voor u, lieve vriendin! inzonderheid heeft moeten zijn en blijft, u dat kleine kuddeke te zien ontweldigd, waaraan, na zoovele jaren van zorg en liefde, uw hart met moederlijke tederheid hing, laat zich beter beseffen dan naar eisch beklagen. Wij moeten door vele verdrukkingen, smadingen, en hartsmerten ingaan. Deze gedachte sterke ons, de Heer heeft het alzoo voorzegd. [2])

Intusschen wat dankstof tevens met betrekking tot die andere niet min grievende omstandigheid, waarvan ons door u bericht gedaan werd. Zoo is er dan toch eene hope voor het behoud van dien u zoo dierbaren broeder en huisvader bevestigd veeleer in

---

1) In 1853 werd een particulier schrijven uit 's Hage in de Amsterdamsche Courant, ter zijdelingsche verdediging van den Waalschen kerkeraad, opgenomen. Hierop gaf de Nederlander N. 776 ten antwoord:

„Volgens onze berigten, was het verschil tweederlei.

Vooreerst, of de weeskinderen, al dan niet *onmiddelijk*, zouden worden onttrokken aan den invloed van een persoon wiens verwijdering ook door den kerkeraad wenschelijk gekeurd werd?

Ten anderen, of de Directie kon overgaan tot hetgeen *zij*, in het belang der weezen, voor onverantwoordelijk hield, omdat *de kerkeraad* verklaarde zich met de verantwoordelijkheid te belasten?

Volgens onze berigten is de maatregel geweest eene eenvoudige kennisgeving van den kerkeraad, dat, met vernietiging der Reglementen, de Directie ontbonden en tot overgifte, na twee maal vier en twintig uren, van stukken en bescheiden gelast werd.

De Regenten waren de heeren *Hartman*, *J. Quarles van Ufford*, *Tuckermann*, *Gevers Deynoot* en *Buyskes*."

2) In weinige woorden heeft da Costa den aard van de veeljarige betrekking en van het veelzins smartelijke der scheiding zamengevat.

de laatste tijdingen door u uit Groningen ontfangen. Mocht het ontzachlijke uitzicht voor gade en kinderen, voor moeder en naastliefhebbende betrekkingen, nog genadig vervangen worden door een verrassende volkomene herstelling, als waarvan, op dien leeftijd vooral, vele moedgevende voorbeelden bestaan.

Met diezelfde, zich insgelijks bijzonder en boven verwachting bevestigende hoop, greepen wij nog onlangs moed in het bij de eerste verschijnselen zoo zorgwekkend geval van mijn lieven peetzoon. [1]) Wij verblijdden ons inzonderheid ook in het van u daaromtrent ontfangen getuigenis.....

CLIX.

Amsterdam, 18 Julij 1852.

... Met wat klimmende belangstelling las ik, en voorzeker velen met mij, uw zich zelven in kracht en waardigheid, in zout en ernst, steeds gelijkblijvend blad. Behalve de artikels van den waardigen Hoofdredacteur troffen mij inzonderheid dezer dagen het artikel ter mededeeling van Chalmers begrippen over christelijke en wettelijke liefdadigheid; niet minder het fiksche stuk van den Ouden vriend der heeren F. F. en V. v. Z. [2])

[3]) Het opstel Bijbelvertaling naar Chalmers, [4]) kwam mij voor uit een minder hoog standpunt het onderwerp te beschouwen, dan wij van dien grooten man gewoon zijn. Bij de quaestie over de al- of niet noodzakelijkheid eener herziening onzer Bijbelvertalingen, is het niet genoeg te doen opmerken dat zij den geheelen zin en bedoeling der H. Schrift voor zoo veel ter zaligheid vereischt wordt wedergeven. Onge-

---

1) Zie p. 84.

2) Fagel, Falck en Verstolk van Soelen. *Diplomatische vormen.* De Ned. 631.

3) Van hier af, tot aan het eerste alinea van p. 92, is deze brief, met geringe wijziging, opgenomen in de Nederl. 637.

4) De Ned. 629.

twijfeld is hierin de zorg en leiding der Hoogste Wijsheid en Liefde met dank en aanbidding op te merken. Doch die lof hebben de uitnemendste overzettingen met de minst naauwkeurige met elkander gemeen; en voorzeker is daarvan dan ook de Roomsche Vulgata niet uitgesloten. Maar volgt hier uit dat de kerk, dat de individuele geloovige ook in dezen aan het streven naar de volmaaktheid geen behoefte heeft? Volgt hier uit vooral dat, terwijl de wederpartij zich van het wapen eener nieuwe Bijbelvertaling voorneemt te bedienen, wij van onze zijde volstaan met den lof en verdediging der oude? [1]) — Ik moet ook bij deze gelegenheid herhalen dat, door sommigen onzer vrienden, bij hun eerbiedwaardigen en door mij hartelijk medegevoelden eerbied voor de Gereformeerde Kerk, het Gereformeerde beginsel niet altijd naar eisch gehuldigd wordt. Het onderscheidend kenmerk onzer Gereformeerde leer is toch nevens de zaligheid van den zondaar, ook de verheerlijking, boven alles, van God. En waarin kan de Kerk haren Heer meer verheerlijken, dan door de steeds zuiverder en volkomener kennis, overbrenging, verklaring van Zijn geschreven Woord? Zij het dan zoo dat that haughty and heartless scholarship, [2]) tegen wie niemand een sterker afkeer kan gevoelen dan de schrijver dezer

1) Chalmers zou er dit gevolg niet uit hebben getrokken en ook da Costa beaëmde voorzeker wat er in de Nederl. bijgevoegd werd. „Chalmers heeft zich steeds (het zou aan de kortheid van het citaat zijn te wijten, indien het uit de aangehaalde regels niet bleek) een voorstander van grondige studie betoond. Maar hij protesteert tegen eene valschelijk dusgenaamde wetenschap, welke de hoofdwaarheden der Evangelie-leer van de vorderingen der taal-studie afhankelijk maakt, en de Heilige Schrift naar de eigenzinnigheid der menschelijke wijsheid verwringt. Hij doet uitkomen dat, terwijl ze uit haar standpunt de onmisbaarheid van het voorgenomen werk betoogt, zij hierdoor juist de gevaarlijkheid van haar pogingen openbaart. Hij verlangt dat, bij het waarderen van de wetenschap, men gedachtig zij aan den zegen die reeds in de voortreffelijkheid onzer Bijbel-overzettingen aan den meest eenvoudige verleend is. Vooral herinnert hij hoe de geloovige daglooner, voor wien Gods Woord in zijn eigen taal een lamp is voor zijnen voet, wijzer is dan de ongeloovige, met de schatten der geleerdheid omgeven, theologant."

2) Trotsche en onbarmhartige wetenschappelijkheid. — Uitdrukking van Chalmers.

regelen, ons naar hare schijnvordering en schijnverlichting met eene nieuwe Bijbelvertaling bedreigt. Ook op dit punt wapene zich tegen haar geene conservative onwetendheid (die te Rome te huis behoort) maar eene geloovige, eene God, Zijne Gemeente, en haar geloof in waarheid dienende wetenschap. Ziedaar de taak van het nieuwe leven ook ten onzent, ik zeg dat ware nieuwe leven, dat uit God is en Zijnen Geest. Hoogstwenschelijk, ja eene daad van onmisbare zelfverdediging acht ik het dat onze geloovige theologie zich bezig houde en daarvan niet afgeschrikt, maar veeleer daartoe aangemoedigd worde, ook van hare zijde bouwstoffen te vergaderen ja aanvankelijk zich te vereenigen, met het oog op eene herziening in den zin van het levend en positief geloof.

Of ik in het politieke de meening mijner anti-revolutionnaire vrienden recht vatte, weet ik niet altijd; ook ben ik daarin ten eenemale een leek. Maar op het gebied van Bijbelstudie, waarin ik meen eenig meerder recht van medespreken te hebben, is het bij mij minder dan ooit twijfelachtig, dat de voortgang van het bederf door geen ding bestreden kan worden beter en zekerder dan door den voortgang des levens, — de vorderingen des ongeloofs dan door de ontwikkeling in alle richtingen van het positive geloof, — en dat, gelijk de discipel van den Heer geroepen wordt, in het geheel, om, niet van de wereld, toch in de wereld te leven, alzoo ook elke strijder voor Zijnen naam en waarheid wel tegen, maar tevens toch van Zijne eeuw behoort te zijn.

Doch ik sloot eenigermate het politiek terrein van de toepassing dezer beginselen af; kwalijk! — Eene mij alleszins betamende erkenning van onbevoegdheid om over praktische staatkunst te beslissen, mag mij niet wederhouden die beginselen wel degelijk ook op onzen gemeenschappelijk politieken strijd toe te passen. Hetgeen onze anti-revolutionnaire richting, als eene niet bloot politieke maar christelijke onderscheidt, hetgeen eenig haar eene toekomst, — zij het dan ook van overwinning of van een in het geloof even welkom onderliggen voor dezen tijd — ver-

zekert, — hetgeen haar verre boven elke dusgenoemde staatspartij verheffen zal, is juist de getrouwheid aan het beginsel, dat wij geen achteruitgang, geen stilstand, geen conservatie als conservatie willen, maar recht, maar waarheid, maar leven, zoo als die uit God zijn, gegrondvest in eeuwige beginselen en dan tevens bestemd tot onbeperkte ontwikkeling. Niemand meer dan de voortreffelijke leider onzer anti-revolutionnaire richting heeft tot eene zoodanige ontwikkeling den grondslag gelegd. Niemand dan hij is meer bevoegd en meer geroepen, om, al ware het ook tegenover een verkeerde opvatting in den eigenen boezem zijner partij, dien grondslag te verdedigen, naarmate hij meer en meer zelf tot de toenemende bewustheid van wat in dien grondslag ligt opgesloten, mag komen. Ik waag er, wat mij betreft, gaarne eenige miskenning aan van achtenswaarde en geliefde medestrijders, om deze mij vertrouwde vaan vast te houden in de kracht van Hem, om wiens eer en dienst het ons boven alles te doen moet zijn. En de tijd komt, of is er reeds misschien, dat mijne vrienden zich niet minder verheugen zullen dat ook deze zijde der toebetrouwde goede zaak gehandhaafd werd tegenover vriend en vijand, dan dat men hun in den goeden strijd ter zijde staat tegen het Ongeloof en de Revolutie van onzen tijd. . . . . [1])

CLX. [2])

Ede, 7 Augustus 1852.

Zeer waarde Vriendin! Aandoenlijk waren ons op nieuw uwe nadere mededeelingen omtrent den slag, die voor deze aarde

---

1) Vrienden van een bloot conservatisme zijn we nooit geweest. Orde is heerlijk als zij deugdelijke beginselen organiseert; heilloos, wanneer zij de regeling en bevestiging is van het kwaad.

2) Aan mijne Echtgenoote. — Bij het overlijden van mijn zwager Mr. E. J. Thomassen à Thuessink v. der Hoop, Officier van Justitie te Groningen; voor evangelischen arbeid met ootmoed, beleid en volharding werkzaam (I, p. 328). — In zijne weduwe en elf kinderen bleef de belofte voor wie God vreezen niet onvervuld. — Zie de Vereen. Chr. Stemmen, VII, p. 311—315.

uwe veel reeds beproefde familie trof. Lof zij Hem die den balsem der hoogste vertroosting naar evenredigheid van de wonden gegeven heeft. Wij hopen dat de aandoeningen en fatigues noch u noch uwen waarden Groen al te zeer in het lichaam zullen hebben aangegrepen, en u ook in dit opzicht de krachten zullen zijn vermenigvuldigd van den Heer.

Onze brieven (de uwe van 28 Julij uit Groningen, de mijne van 29 of 30 van hier) croiseerden zich, indien althands mijn evengemeld schrijven, dat grootendeels een vervolg-artikel was voor den Nederlander, wel aan het adres bezorgd is te 's Hage. Ik ontfing althands ook uit Utrecht geen proef; schrijf dit intusschen niet om de plaatsing van het stuk te presseeren of te haasten (tijd en gelegenheid weet uw lieve man ook in dezen het best); doch omdat ik vooral eene revisie zelf wenschte na te zien, waarin nog een enkele naam moet ingelascht worden, en misschien nog wel eene niet volstrekt noodige phrase geschrapt.

Met groot genoegen zagen wij Van Oosterzee gisteren aan de Rheedersteeg. Gij zult zijn belangrijk verslag van ten Kate's Preeken in de Jaarboeken gelezen hebben. De Morgenster oordeelde hij meer bitter dan gevaarlijk. [1]) Morgen preekt hij te Arnhem. Wij zullen, zoo de Heer wil, onder het gehoor van den lieven en trouwen predikant Schijvliet van Bennêkom zijn, die mij verzocht heeft des namiddags eene Bijbellezing in zijne Kerk te houden.

Wij hebben het hier in alle opzichten goed. Abraham is nu ook bij ons, zeer in zijn schik met een bijzonder gratieusen brief van Macaulay, [2]) aan wien hij, door intermediair van onzen Schwartz, zijne dissertatie gezonden had....

Weest innig gegroet van

uwe liefhebbende Vrienden.

---

1) Zie de Nederl. 618. — Weekblad opgericht tegen de antirevolutionaire partij, „die den sectegeest aanvuurt en de kerk beroert."

2) Onder anderen met deze zinsnê: „I have read your Dissertation with much interest and profit."

CLXI.

Amsterdam, 16 Aug. 1852.

*** Aanstaande komst eener Deputatie van de Vrije Schotsche kerk. — Op 24 Aug. geraakte deze Kerk in het bezit en verkreeg ze het oppertoezigt van het *Theologisch Seminarie voor binnen- en buitenlandsche Evangelisatie te Amsterdam.* — Zie het Programma en de zamenstelling van het Bestuur in de Nederlander 850.

Geliefde Vriend! Onmiddelijk na de ontfangst van uwe letteren met den (hierbij teruggaanden) brief van Heldring, sprak ik met Schwartz over het daarin medegedeeld denkbeeld. Wij konden er ons beide zeer goed mede vereenigen. Eene dagbepaling intusschen was daarom nog niet wel mogelijk, omdat Schwartz de overkomst der Schotsche vrienden niet eer wenscht te vragen dan wanneer al het materieele tusschen de onderscheidene partijen zal in orde zijn; hetgeen evenwel, zoo hij hoopt, spoedig zal kunnen plaats hebben.... Alsdan hopen wij, een van beide, u onmiddelijk een dag voor te stellen. Doch ik zal u dan verzoeken (om goede redenen) ons bureau alhier eenigzins officieel den wensch tot zamenroeping der vrienden te kennen te geven. Heldring heeft zeer goed gezien dat het voorstel van u, als onzen Praeses, [1]) moet uitgaan....

Heldring is in de zaak van het Seminarie niet gekend; zeer natuurlijk, omdat hij er zich (na een vroegere uiting in geheel anderen geest) opzetlijk tegen verklaard heeft en later geen teeken van leven daaromtrent gegeven. Ik geloof dat Wormser alstoen begrepen heeft dat er in onze meetings over dat onderwerp reeds variatie genoeg van stemmen en stemmingen was. Hij zal nu, bij zijne tegenwoordige ingenomenheid met de Schotsche banier onder welke de zaak ondernomen wordt, alleszins (het spreekt van zelve) welkom zijn.

---

1) Eere-voorzitter.

Den jongen Herman ken ik slechts weinig; Wormser meer. Hij had den naam van een knap en veelbelovend jong mensch te zijn, en zoo kwam hij mij, zoo ver onze kennismaking ging, voor...

Mijn tweede stuk over Bijbelvertaling zag ik in den Nederlander, met betreuring alleen van een teeken van sluiting der parenthese weggelaten in de phrase over Tischendorf, die nu moeilijk te verstaan zal zijn.

Ik verbeeld mij dat er van de zijde der Hengelianen nog wel tegen het een en ander in dat artikel zal opgekomen worden. Zoo dit in de Kerkelijke Courant of elders, ter uwer kennis mocht komen, wil mij, zoo het niet te veel gevergd is, daarop attent maken, opdat ik het gezegde nader adstrueer tegen eventueele aanvallen.

Ik veronderstel dat u de Lucas, als lid der Vereeniging voor christelijke lectuur als van zelf onder het oog komt (anders zond u ik een exemplaar van den schrijver!) Misschien werpt gij dan wel een blik op het Slotwoord en vindt gij het nuttig den inhoud der laatste paginas, ter handhaving van hetgeen in mijne speech van October 1851, in den Nederlander tegen Scholtens pantheistische strekking geplaatst werd, over te nemen. [1]) Eerlang hoop ik in den Heraut weder iets over Disraelis beschouwing der Joden te geven.

In haast met innige broedergroet

Uw verbonden Vr. en Br. in onzen Heer.

CLXII.

Amsterdam, 17 Aug. 1852.

Waardste Vriend en Broeder! Naauwlijks had ik gister den brief aan u afgezonden, of wij ontfingen het bericht dat de

1) De Nederlander 672. — In n° 670 protesteert da Costa tegen het bestrijden van zijne overtuigingen bij wege van *caricatuur*.

Schotsche deputatie reeds morgen (Woensdag) van Londen vertrekt en alzoo reeds Donderdag alhier verwacht kan worden. Het spreekt van zelve dat ik diensvolgens van mijn plan van overkomst moet afzien en op mijnen post blijven te dezer stede.

Door de onderteekenaren van het nevensgaand Concept is voorts na rijp beraad besloten, op grond der bepaald Gereformeerde basis der geheele zaak, niet te noodigen de leden der halfjarige meetings en door middel alzoo van het bureau iets in dezen te doen, maar ons eenvoudig tot individueele belangstellende vrienden, leden der Gereformeerde Kerk, te vragen. [1])

In haast, liefhebbende Vr. en Br.

P.S. Ik ontfing gister een billet van Dekker (de Redacteur van de Handwijzer) meldende dat hij eergister in het openbaar tot de Roomsche kerk is overgegaan!! Dekker moet reeds artikelen in den Tijd geleverd hebben.

CLXIII.

Amsterdam, 20 Aug. 1852.

Zeer waarde Vriend! ... Wij zijn ieder oogenblik de vrienden uit Schotland te wachten ... De zwarigheid van het praesidium zal zich spoedig kunnen oplossen. Schwartz zal de Vergadering openen en de noodige introductoire werkzaamheden leiden [2]) ... Wormser was zoo even bij mij. Ik deelde hem uw laatst ontfangen billet mede, waarover ik gister avond ook met Schwartz had gesproken. Beider denkbeeld komt hierop neder. Het Seminarie wordt door de Schotsche kerk ingericht tot het vormen van zendelingen en allerlei arbeiders ter verkondiging van het

1) Lees vervoegen of wenden.

2) Merkwaardig is ook thans nog de Zendbrief uit Schotland van wege de VRIJE KERK aldaar aan eenige geloofs- en strijdgenooten in Holland (1845). — Zie ook de Nederl. 705.

zuiver evangelie, bepaaldelijk overal waar buiten Nederland Hollandsch gesproken wordt; de missie tot Israël daaronder begrepen, en de behoeften binnen de grenzen van het land niet uitgesloten. Het onderwijs wordt zoodanig ingericht dat Evangelieverkondigers en geloovige Godgeleerden daarvan voor hunne roeping als Leeraars enz. nut kunnen hebben, en ook daartoe kunnen opgeleid worden. Alleenlijk laat het Seminarie aan de onderscheidene Gemeenten of Genootschappen alles over, dat tot de plaatsing zijner kweekelingen behoort. De basis blijft altoos het denkbeeld nedergelegd in Wormsers programma, zoo veel mogelijk.

Wat mij in het bijzonder betreft, ik vereenig mij uitnemend met dezen grondslag. Alleenlijk staat bij mij meer op den voorgrond of, wil men, op den bodem des harten, het noodige en plichtmatige getuigenis tegen het ongereformeerd en onbijbelsch Hooger Onderwijs, dat de Kerk overheerscht. Het blijft bij mij altijd iets onbestaanbaars te klagen over de onrechtzinnigheid der Leeraars, en de bron, waaruit wettelijk en werkelijk dat bederf voortkomt, ongemoeid te laten. Wij willen de bestaande Academiën natuurlijk niet ter zijde stellen, maar alleenlijk ons door haar bestaan in onzen gang niet laten storen of belemmeren. Ziedaar mijn gevoelen, dat ik, ten behoeve der Schotsche kerk op schrift ontwikkeld, aan Schwartz ter hand heb gesteld. Het is overigens voor mij eene nog al tedere zaak. Want, terwijl ik van gantscher harte overtuigd ben dat dit het beginsel en de werkkring van het Seminarie zijn moet, wensch ik ook zelfs den schijn, veel min de wezenlijkheid, niet, als of ik mij zelven tot groote dingen aanbood of in staat achtte. Wat ik met betrekking tot het uitgedrukte doel zou kunnen praesteeren, mogen anderen zonder gunst en zonder vooroordeel beslissen. Mijne schriften zijn dáár, om zoo wel mijne gevoelens als mijne al of niet bevoegdheid te doen blijken. Ik doe dit opmerken, opdat de zwakke persoonlijkheid aan de sterkte van het beginsel geen nadeel doe bij de vrienden, aan wie ik tot zekere hoogte het ontzag voor bestaande inrichtingen, bij minder crediet voor de bemoeijingen van den

leek, niet kan ten kwade duiden. En gij weet dat, wanneer ik de vrienden noem, ik niet allen hoofd voor hoofd bedoel, maar de meermalen geblekene richting van velen.

De Heer leide een iegelijk onzer en ons allen te zamen verder naar Zijnen eenig goeden en welbehagelijken wil. — Zeer verlangen wij u allen, onder Zijnen zegen, hier te zien.

CLXIV.

Amsterdam, 28 Aug. 1852.

Waarde Vriend! Schwartz achtte het voor het oogenblik nog niet noodig, dat in den Nederlander iets door hem geplaatst werd verder dan het uit de Amsterdamsche Courant overgenomene. Ik voor mij ben insgelijks eer tot uitstel gezind. Althands zou een tweede bericht meer bestemd en dieper in de zaak moeten ingaan dan het artikel in den Amsterdammer. Oprecht gesproken kan ik met geen andere voorstelling der zaak vrede hebben, dan die duidelijk doet uitkomen:

1° Het plan op een Theologisch Seminarie, zoodra de omstandigheden het zullen toelaten.

2° Het daarmede naauw verbondene plan om, van den beginne af aan, de Inrichting die strekking te geven en aan de lessen dienovereenkomstig een karakter.

Schwartz verzoekt mij u zijnentwege te informeeren dat de plaats van Chalmers in quaestie te vinden is Memoirs, II 336. [1])

Met onze bijzonderste groeten verblijf ik

uw Vr. en Br.

---

1) „The elevated office of a Christian minister is to catch men. There is however, another, still more elevated, and that too in regard of Christian productiveness, which is to be employed in teaching and in training the fishers of men."

CLXV.

Amsterdam, 21 Sept. 1852.

Geliefde Vriend en broeder! Nog bleef ik u voor het 3e artikel over Bijbelvertaling een schuldenaar. Dat artikel behoort onder mijne eerste plans, wanneer ik maar eenigzins, onder eene en andere meer oogenbliklijk dringende bezigheid, daartoe een rustig uurtje zal kunnen uitkoopen; ik hoop dus steeds, eerlang. Intusschen begon gister voor u en onze vrienden van Lijnden en Mackay een nieuwe epoque van werkzaamheid en strijd. De Heer, die tot hiertoe zoo uitnemend sterkte en, te midden van zooveel treurigs om ons heen, toch nog zoo veel stof van dank en goeden moed gaf, zij u verder met Zijne genade en wijsheid nabij, om met mond en pen [voor] het toebetrouwde pand te kampen, en de opgehevene banier vast te houden.

Wat was uw Nederlander bij voortduring en toeneming wederom in deze laatste weken belangrijk en schoon. — Het wordt, voorts, meer en meer duidelijk dat wij, in den kamp, eene nieuwe phase zijn ingetreden; de roode kleur is geen rozenrood meer voorwaar, maar gedecideerd scharlaken geworden. [1])

---

1) Zie p. 81. — Ook da Costa voorzeker dacht aan de woorden van Gaussen in 1834: „Vous ne verrez plus de Jansénistes, bientôt même plus de Gallicans; désormais il n'y a plus d'Alpes; tout est ultramontain; et c'est la France elle-même qui donne aujourd'hui le branle à toute l'Europe, pourqu'on se jette aux pieds du pape avec la Société de Jesus, et qu'on se dispose à de nouveaux combats..... „Il se prépare une grande lutte, où l'armée romaine, enhardie par notre désunion, viendra se jeter sur nous.... Je ne parle pas ici d'une guerre d'arguments et de controverses, mais d'une lutte de la violence contre la patience et la foi des saints. — Il me parait évident que nous sommes très près des temps où, comme nos pères, il nous faudra reprendre notre vie dans nos mains, pour l'offrir à Jésus-Christ."

Voor Thorbecke is dáár, of zijn triumf, door onwettige en antichristelijke alliantiën, of zijn val. [1]) Met een homogeen ministerie is hij toch, dunkt mij, verloren, en buiten een homogeen ministerie verliest hij ook bij zijne vrienden dagelijks meer van zijn crediet. Die ovatiën [2]) hebben hem geen goed gedaan; en welk een verzwakte toestand spreekt uit die aanspraken bij de sluiting en bij de opening.

Doch, het zij zich Thorbecke retrempeere (waar of hoe, wie zal het zeggen) en met nieuwe krachten optrede, of dat hij valle, de toestand blijft allerwege donker. Het is nu meer dan ooit openbaar geworden wat Rome voor of liever tegen ons is en meer en meer worden moet. En voorts, naar buiten gezien, wat er van mogendheden als Oostenrijk, waarop (zoo ik meen) sommigen onzer vrienden nog al met eenige hoogachting zagen eenigen tijd geleden, te wachten is voor Europa en de zaak van God in Duitschland en Nederland! — Engeland en Pruissen blijven, meer dan ooit, met al hunne gebreken, de natuurlijke bondgenooten. En voorts! Vest op Prinsen geen betrouwen. De eenige Bondgenoot moet onze, moet Israëls en Nederlands God zijn....

---

1) De Aprilbeweging, in 1853, was aanleiding, niet oorzaak van zijn val.

2) In de Tweede Kamer (18 Nov.) begreep ik die vertooningen, ofschoon met een enkel woord slechts, niet onopgemerkt te mogen laten. — „Hier heeft men kunnen bemerken dat de toon lager gestemd is. Maar buiten deze Kamer — iedereen zal mij begrijpen — is wel eens te veel zelftevredenheid, althans de schijn daarvan, geopenbaard. Ik wil dit niet te zeer ten kwade duiden; zou ik niet gevoelen dat, onder schijn en ophef van blijdschap, verlegenheid, ook over de weinige vruchten der afgeloopen zitting, gehuld was? O ja, ik voel het; maar het was toch een gevaarlijk spel, waardoor ligt de groote menigte in verkeerde denkbeelden gebragt wordt. Niet in Engeland, het land ook van politieke vertooningen, waar iedereen weet welke waarde er aan moet gehecht worden; maar in ons land zou het kunnen gebeuren dat de goê gemeente alles voor goede munt opnam." Adviezen, I. 1852.

CLXVI.

28 September. [1])

... Gij hebt geduld noodig, ik zeg niet met zulke ministers, maar met zulk eene Kamer (insupportable, ik laat daar met of zonder les vertus van Talleyrands gezegde omtrent mevr. de Stael), en dat ik er helaas! moet bijvoegen zulk eene natie!

Toch ligt er op den bodem en rijpt er onder den grond wat anders en beters, zoo God den zegen der levendmaking en ontwikkeling geeft. — Graaf nog wat dieper dan de tegenwoordige census, en gij zult nog wederom beter gedisponeerde elementen vinden. Tegen wil en dank dient ons de revolutiegeest, door onder 't hooge Godsbestuur en évidence te brengen een gedeelte des volks (ik had haast gezegd een KERN des volks), dat althands de mannen des dooden behouds, zoo wel als der beweging buiten en tegen God, beschaamt. Nu, lieve vrienden! houdt goeden moed. Uw getuigenis zal niet vergeefsch zijn. En voorts met God en voor Zijne Waarheid leve Nederland en Oranje! — Weest innig gegroet en houd mij den onbedwongen draf van mijn pen heden ten goede. — Onze rust en onze kracht blijft in den groet der Gemeente van onzen Heer van ouds: Hij is opgestaan.

De uwe in den Heer.

---

[2]) CLXVII.

Amsterdam, 10 Oct. 1852.

Zeer waarde Vriendin! Wederom croiseerden zich onze brieven. Met diep leedwezen vernamen wij de ongesteldheid, die

---

1) Het jaartal ontbreekt. — Misschien van 1852. Zie p. 103. Misschien van 1853. Misschien... Het ongunstig oordeel over Kamer en ministers en invloedrijk gedeelte der Natie, heeft, helaas! in zijne veeljarige toepasselijkheid, niets dat naar date certaine gelijkt.

2) Aan mijne Echtgenoote.

ons welligt het genoegen der tegenwoordigheid van uwen lieven man bij onze October-meeting zal doen missen. In de eerste plaats dan nu onze innige bede om zijn spoedig herstel, in de tweede volkomen berusting ja aandrang om toch niets te doen dat aan eene bij ons allen zoo dierbare gezondheid of verlangde herstelling zou kunnen schadelijk zijn; maar in de derde plaats, zonder prejudicie van iets in het zoo even gezegde, onze hoop en wensch, evenzeer met aandrang, dat, indien het mogelijk is en mag, onze waarde vriend en Praeses, al zij het dan ook alleen Woensdag, over kome. Ik behoef hem naauwlijks te herinneren dat de nieuwe bepaling medebrengt: geen praeparatoire avond maar enkel een praeparatoir uur, van 7 tot 8 uur, in het Wapen [1]; om dan, aanstonds na het bepalen der orde, met de zaken te beginnen. Daar zullen er, geloof ik, onderscheidene van hoog belang zijn.

Met uwen waardigen Groen, zeker! onderhoud ik gedurig de gemeenschap, als ware zij die eener werklijke correspondentie, door den ieder dag meer belangrijken Nederlander! Hoe schreit mijn hart daarbij over Nederland! over Nederland en Oranje in den zin van Z. Excell. van Oorlog [2]; niet, Gode zij lof! over het Nederland en Oranje dat zijne beginsels belijdt en ieder dag vaster maakt. Wat Kamer intusschen! wat Ministerie! Et toi, Brutus aussi! Wij blijven vooreerst Cassandra.

Doch, van beneden en van hetgeen ter zijde ligt, naar Boven

---

1) Wapen van Amsterdam. — Ik heb daarbij niet tegenwoordig kunnen zijn.

2) De heer Forstner van Dambenoy was Minister van Oorlog geworden; eene benoeming, naar het vroeger aangenomen begrip van homogeniteit, vooral ook om zijn lidmaatschap der kiesvereeniging Nederland en Oranje, onverklaarbaar. Mij scheen ze overeen te komen met hetgeen ik reeds in Dec. 1849 (zie p. 86) zeide van hoofden van ministeriele departementen, bekwame specialiteiten, maar buiten verband tot de politieke kleur van het kabinet. De Minister, in de Tweede Kamer geïnterpelleerd, bepaalde zich, naar den eisch van zijn eenigzins moeijelijken toestand, bij een algemeene betuiging van liefde tot Nederland en Oranje. Adviezen I, 238. De Nederlander 700. — Ook aan da Costa (het laat zich begrijpen) beviel de fletschheid der betuiging niet.

gezien. Ik werd dezer dagen door de Holland verzocht eenige strophes te geven voor een plaat van Kruseman, Ecce Homo. [1]) De smaadheden van den Tijd stonden mij nog voor oogen, maar losten zich (ik bidde God, niet poetisch alleen, maar levend geloovig) in het nevensgaand stukje; mag ik u een afschrift aanbieden, met vrijheid om het ten uwent mede te deelen.

CLXVIII.

Amsterdam, 11 Nov. 1852.

Geliefde Vriend en Broeder! In dank keert het blaadje der Catholieke Stemmen tot u terug. Ik las het artikel in questie. Na rijp overleg geloof ik niet dat, immers voor als nog, mijnerzijds eenige beantwoording vereischt wordt. Allereerst, om den wille van het antecedent! Zal men, op ieder aanval van den eersten den besten anoniem, de pen moeten opvatten, ten einde iedere stelling, iedere regel, ieder woord, in den loop van dertig jaar en meer in het publiek geuit, te verdedigen of te verantwoorden? Het mag summa justitia schijnen; ieder gevoelt dat het summa injuria is. Ik zal wachten tot dat men, met een rechtstreeksche interpellatie omtrent de verhouding tusschen de opinie, geuit in mijne Theses en Bezwaren, en mijn program, als lid der kiesvereeniging Nederland en Oranje, zich tot mij richte. Het artikel van de Catholieke Stemmen is niet rechtstreeks een vraag om opheldering aan mij. Het is eene (perfide) aanhaling uit Bilderdijks Toelichting. [2]) Nu, dat Nederland en Oranje, dat gij en ik, niet of niet meer, van op dat standpunt den strijd voeren, is uit uwe en mijne schriften overvloedig bekend, of althands kan en behoort het te zijn.

---

1) Dichtwerken III, p. 353.

2) Met de niet onduidelijke strekking om da Costa in 1852 te doen voorkomen als, sedert 1823, n'ayant rien oublié ni rien appris.

Ik herhaal, tot verantwoording der wijziging, die het onveranderd beginsel sedert 1823 bij mij ondergaan heeft, ben ik op eene rechtstreeksche interpellatie van een zich noemenden vriend of vijand bereid. — Iets anders is het de vraag te beantwoorden wat de Nederlander te doen heeft. Mij dunkt evenwel, dat ook hiervan de oplossing gegeven is in uwe noot met potlood geschreven aan den voet. Bladz. 39 van uw Ongeloof en Revolutie [1]) heeft op de meest duidelijke en voldoende wijze het onderscheid tusschen de contra-revolutionaire richting van Bilderdijk en uwe en onze antirevolutionaire beginsels geformuleerd. De overneming van die bladzij is voor het oogenblik althands genoegzaam, dunkt mij, met bijvoeging alleen nog misschien van een en ander citaat uit Bilderdijks Toelichting, waaruit treffend kan blijken hoe weinig ook hij in een napoleontisch coup d'état de verwezenlijking van het beginsel der ondergeschiktheid van een eed op de constitutie aan het hoogere Godsrecht zou gezien hebben (bladz. 46, 47); en (bladz. 52) hoe ver het van zijne gedachten was ons met de Catholieke Stemmen langs dien weg naar Rome of Spanje terug te voeren.

Wat betreft mijn aandeel in dezen strijd; ik ben sedert jaren openlijk voor de wijziging in de toepassing mijner beginselen van 1820 en 1823, (laat ik mogen zeggen mijner jeugdig-Bilderdijksche toepassing dier beginselen) uitgekomen in het kerkelijke, in het politieke, in het maatschappelijke. Die wijziging laat zich met een enkel woord formuleeren; het is de overgang van het contra- tot het antirevolutionaire standpunt geweest. Bij onveranderden en onveranderlijken afschuw van de volkssouvereiniteit, bij toegenomen overtuiging van de vele leemten en ellenden van het onhistorisch-constitutioneel stelsel, bij duidelijker inzicht dan immer in het bederf en verderf aangebracht door de valsche theorien en de *ψευδώνυμος γνώσις* op Godsdienstig en maatschaplijk gebied, — heeft mijne overtuiging aangaande de wijze van bestrijding eene zeer belangrijke, eene (waarom

1) Waarschijnlijk bestond de oplossing enkel in de potloodaanhaling van deze bladzij. In de tweede uitgaaf p. 34.

zoude ik niet zeggen?) essentieele wijziging ondergaan. Niet door te willen terug keeren tot een vroegeren (toch ook zelven reeds ongezonden) toestand, en het proces der ziekte met geweld te willen verstoren, komt men de bestaande ellende te boven, of een wezenlijk herstel naderbij. Niet door eenzijdigheid voor het oude zal men het nieuwe meester worden; niet in het verwerpen der middelen, die door Gods alwijze Voorzienigheid ons in de ziekte zelve tegen de ziekte gegeven zijn, ligt de méthode van genezing voor de groote kwaal van onzen tijd op elk gebied. Op ons contra-revolutionaire standpunt van 1821 en 1823 moest de afbreking, in den naam en in de kracht van een hoog heilig beginsel, van den ingedrongen geest der eeuw, ons redmiddel zijn, of liever schijnen te zijn. De leiding Gods sints dertig jaren heeft ons kunnen overtuigen dat geen afschaffing van Constitutiën, geen formeel herstel van een Gereformeerden Staat en Kerk, ons hier het historische, daar het echt geestelijke beginsel kan weder geven; maar dat de vijand overwonnen, althands bestreden kan en moet worden op zijn eigen terrein, en dat alzoo de wegen van Hem worden voorbereid, die nimmer het voorledene als zoodanig, maar bij wege alleen van herleving in een nieuwe toekomst herstelt. Deze denkbeelden, zonder gevaar van door anoniem en pseudoniem nog duizendmaal minder verstaan te worden (ik voeg er bij, door vriend en vijand nog meer misverstaan te worden dan tot hiertoe uw en mijn geval was) uiteen te zetten, zou een boek vereischen, geen artikel van eenige kolommen in een blad. Gij intusschen lieve Vriend! hebt van mij carte blanche om, waar en wanneer en zoo als gij het goed zult vinden, (in den Nederlander b. v.) uwe verzekerdheid uit te spreken ten aanzien van deze verhouding tusschen mijne veel besprokene periode in de Bezwaren, en mijne in het Oogenblik, het program van Nederland en Oranje enz. uitgesprokene beginsels in toepassing op de tegenwoordige bedeeling in Kerk en Staat. In elk geval mag het den Catholieke Stemmen, of den ultramontaanschen Bonapartisten in

't geheel, des noods in het voorbij gaan, herinnerd worden dat de toepassing van mijne theorie in 1823 op eene eedverbreking, waarbij juist de Souvereiniteit des volks in den arm genomen en verheerlijkt wordt, niet veel min dan absurd verdient te worden genoemd.

Ook nog dit; de Bilderdijksche school heeft gezegd: indien uw eed Godonteerend is, indien uwe Constitutie met geen waarachtig Christendom compatibel is, zoo kan die eed u niet binden noch verhinderen te doen wat Gode behagelijk is; — de Bilderdijksche school heeft dit gezegd tegenover eene constitutioneel- en onchristelijk despotische richting bij regeering en natie, tot handhaving van een hoog ideaal beginsel van godsdienst en staatkunde; — de revolutie heeft het niet gezegd, heeft het zeggen der Bilderdijksche school verafschuwd, maar — heeft het, tot huldiging van een revolutionair-despotisch-ultramontaansch geweld, gedaan.

Doch meer dan genoeg over het tusschen ons uitgemaakte punt! bij nadenken zult gij 't, ik ben er zeker van, met mijn besluit om mij het artikel der Catholieke stemmen vooreerst niet aan te trekken, evenzeer eens zijn.

Met genoegen en veelzins zamenstemming las ik de artikelen van Mackay tegen Hofstede de Groot. Voorzeker noch reglementen noch formulieren constitueeren het leven en de eenheid eener kerk, maar wel die ongeschreven belijdenis van het uit Gods Woord geboren geloof, waarvan de geschiedenis de geschiedenis is van het leven der kerk, en waarvan de ontwikkeling, evenzeer als de handhaving, de volmaking evenzeer als de verdediging, tot het recht niet slechts, maar tot de plicht van leeraren en leden der kerk behoort.

Wij hopen, D. V. aanstaanden Woensdag de eerste les in het Seminarie der Vrije Schotsche Kerk te houden. Van het geopperde denkbeeld om de opening, het zij Dingsdag of later, door een openlijke devotional meeting aan te kondigen hebben de Haagsche vrienden door Berkhout kennis gekregen; wij vernamen uw gevoelen deswege met belangstelling. Niemand onzer wenscht

eene vertooning, die de vijanden verbittert, maar alleen publiciteit, die geene vijanden ontziet, en de zaak populariseert. Mij is de beslissing wèl, hoe zij uitvalle. Het was onze vr. en br. Schwartz die het voorstel deed. Berkhout en ik begrijpen de decisie aan de beide Schotsche broeders, die tevens Predikanten en Docenten zijn, te moeten overlaten, en zelve buiten stemming te blijven. Meenen de broeders Schwartz en Smith dat de kerkelijke plechtigheid goed en oorbaar is, zoo zullen wij hen gaarne en van harte daarin te wille zijn, en ik mij niet onttrekken aan het houden der openingsrede bij die gelegenheid. Doch, als gezegd is, het is op dit oogenblik buiten mij. Morgen avond wordt het punt beslist.

Welk een lang gerekte brief, moogt gij wel zeggen. Doch ik liet de pen over onderwerpen, die zoo onmiddelijk in de praktijk grijpen, gantsch ongehinderd gaan. Thands alleenlijk nog een hartelijke broedergroet, met dank aan uwe lieve Egade voor de vriendschaplijke woorden ter geleide van het blaadje, en ook, met respects van mijn jeugdigen advocaat, uit zijn en mijn naam, voor het verpligtend boekgeschenk, waaruit voor jongeren en ouderen van jaren zoo veel te leeren is. De Heere sterke u beide onder den velen arbeid van geest en gemoed.

Uw liefh. vr. en br.

CLXIX.

Amsterdam, 19 Nov. 1852.

Zeer waarde Vriend en Broeder! Ik bemerk uit den Nederlander van 18 dezer, dat aan mijne volmacht door u gevolg werd gegeven. [1]) Op zich zelve doet mij dit veel genoegen;

---

1) „Het is bekend dat de heer da Costa vóór ongeveer dertig jaren, zijne ook thans nog hoogstmerkwaardige Bezwaren tegen den geest der Eeuw in het licht gaf.

Dat hij, in jeugdigen overmoed en contra-revolutionairen geloofsijver, terwijl hij in de Constitutie een van den Souverein uitgegaan en telken

alleenlijk zou ik liever niet die uitdrukking van overmoed gezien hebben. Ik heb ze (schoon ik het mij niet herinner) misschien zelf in mijnen brief aan u currente calamo gebruikt; maar wilde ze, ook aldus, juist niet zoo letterlijk overgenomen zien in een publieke verklaring. Ik kan tegen Capadose in alle opzichten en in alle richtingen mijn overgang van het contra- tot het anti-revolutionaire beginsel handhaven, maar ik zie geen kans om dat woord van overmoed, noch tegen hem nog tegenover mij zelven, te verantwoorden. Wat mij in 1823 dat sterk contra-revolutionaire denkbeeld inboezemde en deed nederschrijven was eene zeer stellige en wel overdachte overtuiging; even als, sedert, die overtuiging, in de toepassing of in de werkelijkheden gewijzigd, mij tot het anti-revolutionaire beginsel (en ook dit met zijne veel omvattende consequenties) bracht. In elk geval had juister geweest: Jeugdige geloofsijver en contra-revolutionaire overmoed.

Doch ook hier zij toepasselijk, wat zoo juist in datzelfde artikel is opgemerkt, dat, „om vooral niet te weinig te zeggen, iets te veel wel eens aan spreker (of schrijver) ontvalt."

Is het mij intusschen vergund mijne schriften zelve voor mij te laten spreken, dan verzoek ik (altijd in de stellige overtuiging dat eene nieuwe en grondige uiteenzetting eer verwikkeling dan opheldering bij een eenzijdig publiek zou te weeg brengen) in den Nederlander een plaatsje, à l'appui van hetgeen daarin van mijne menigvuldige geschriften gezegd is, ter

---

dage herroepelijk Regerings-reglement zag, de volgende zinsnede schreef.

„„De Koning is aan zijnen eed op de Constitutie gedaan, niet gehouden, zoodra hij oordeelt dat de intrekking daarvan, het zij geheel of ten deele, gevorderd wordt ter handhaving van zijn gezag als Vader, van zijne waardigheid als Vorst, van zijne verplichting als Stedehouder Gods in de bestiering van zijne volken.""

En wat deed Bilderdijk toen? In zijne Toelichting der Bezwaren, nam hij ook deze uitspraak voor zijne rekening; met de hem eigene fierheid en felheid; waarbij wel eens, om vooral niet te weinig te zeggen, iets te veel aan den spreker ontvalt."

constateering van mijn overgang tot het anti-revolutionaire standpunt, voor de volgende uitingen zoo in poezy als in prosa.

1°. Aan Nederland in de Lente van 1844. (Zangen van verscheidenen leeftijd, bl. 171 en 172). [1])

2°. Het Oogenblik, bladz. 2—6.

In deze en meer andere verklaringen van vroeger datum dan ons program zal het duidelijk kunnen worden, niet alleen dat, maar ook hoe het anti-revolutionaire standpunt zich uit het contra-revolutionaire bij mij ontwikkeld heeft. Later (Chaos en het licht bladz. 36) drukte ik het dus uit:

> Zich door geen Tijdgeest en zijn dwaallicht laten leiden,
> Doch van den Tijdgeest steeds den tijdloop onderscheiden.

Aangenaam zal het mij zijn, indien de Nederlander, het zij ter aanvulling van het artikel in quaestie, het zij (zoo daartegen bezwaar mocht zijn) op uitgedrukt verlangen en verzoek van den schrijver, de onderscheidene aangehaalde plaatsen in een zijner nummers, vroeger of later, wilde overnemen.

Elouts mededeelingen vonden hier vele belangstelling. [2]) Wij spraken voor een talrijke en gemengde schare. Voor zoover mijne toespraak aan onze waarde Gedeputeerden betreft, met leedwezen zag ik die wederom zoo deerlijk in de Amsterdamsche Courant verminkt en ontzenuwd. Ik had gewenscht dat bekwamer snelschrijvers aan het publiek buiten de zaal op getrouwer wijze het getuigenis hadden bekend gemaakt dat ik mij op dien dag opgewekt gevoelde uit te spreken Liever dan zulk eene mededeeling heb ik het altum silentium dat bij dergelijke gele-

---

1) Het signalement der levenskracht van het anti-revolutionair beginsel.

> Ja, 't zij leven, 't zij herleven voor dit weêr gespaarde volk!
> Maar een leven niet van droomen, stout gegrepen uit de wolk,
> Niet ontvoerd aan vreemde zeden als een nuttelooze roof, —
> Neen! ontwikkeld uit den wortel van Geschiednis en Geloof!
> In zijn wezen, vrucht DER tijden, — in zijn vorm, van DEZEN tijd!

2) 15 Nov. — Te Amsterdam in het Odeon, over zijne reis naar Florence, als lid der Deputatie ten behoeve der echtgenooten Madiai. — Zie de Ned. 736.

genheden de Dagbladen (onlangs ook de Nederlander met betrekking tot mijne uiting over het niet benoemen van een hoogleeraar in rechtzinnigen geest, bij gelegenheid onzer jongste October-meeting) bewaren.

En het is ook (alles wel gezien) beter dat, als ik iets aan het publiek te zeggen heb, ik dat zelf doe en rechtstreeks, het zij bij monde, het zij bij schrifte. Dan compromitteer ik in elk geval ook niemand dan mij zelf.

Wij hadden hier, sedert ik laatstelijk het genoegen had u te zien, nog al sukkelingen met de koorts, die hier, ofschoon in geen gevaarlijken vorm, schijnt te heerschen. Mijne lieve vrouw in het bijzonder kreeg ze herhaaldelijk terug en is nu convalescent, doch zeer langzaam en niet zonder een gevoel van groote afmatting. Ik had insgelijks atteintes van dezelfde onpaslijkheid; doch zal toch, met Gods hulp, heden avond mijne Lezingen alhier in het Wapen opnemen. Die aan het Seminarie begonnen wij ll. Woensdag en gister. — Word bij voortduring en toeneming in uwen belangrijken strijd gesterkt, en wees met uwe lieve Egade hartelijk gegroet van

uw liefhebbenden Vr. en Br.

*** In 1852 was er tusschen de Nederlander en de Tijd c. s. scherpe polemiek. Verklaarbaar, bijv. uit de volgende definitie van het ultramontanisme, gelijk het zich toen voordeed.

„Wij verstaan door Ultramontanisme de rigting die in de Roomsche Kerk, het is zoo, grootelijks veld gewonnen heeft; die, bij voorbeeld, de verdelging der Albigenzen prijsselijk vindt; de St. Barthelemy onder de heilzame gestrengheden telt; het niet tijdig verbrand-zijn van Luther betreurt; het voorbeeld der herroeping van het Edict van Nantes navolgenswaard acht; Willem den Eerste als een eer- en Godvergeten huichelaar ten toon stelt; van de Madiai's als van belachelijke figuren gewag maakt; den Protestant geen eerlijke begrafenis gunt; het bijgeloof der middeneeuwen met de waarheden van het Evangelie, het geloof der Hervormers met de waanwijsheid der rationalisten, en den vrijheidszin der Vaderen met de vrijzinnigheid der nageslachten verwart; in de Kerkhervorming de kiem van regeringloosheid en ongodisterij zoekt, en, als leus ter verdelging van de Protestanten, beweert dat in de Reformatie de Revolutie moet worden gesmoord."

1853.

1) CLXX.

Amsterdam, 7 Febr. 1853.

Zeer geliefde Vriendin! Een woord slechts om aan uwe lieve belangstelling te voldoen. Ik bevind mij, sedert de laatste vijf of zes dagen, vrij wat beter en kan, door Gods goede hand over mij, zoowel mijne Seminarie-lessen (deels aan huis, deels aan het lokaal) als mijn vrijdag-avond voortzetten. Alleenlijk vond ik mij, bij de meest mogelijke rust, voor 't overige wel, en was mij het reizen hoogstongeraden geoordeeld. Thans ben ik zoover aan de betere hand dat (zoo ik maar van recidives op nieuw mag vrij blijven) er geen gevaar bestaat tegen de lezingen te Rotterdam en in den Haag. Hoe verlang ik u bij die gelegenheid te zien en in welstand te mogen vinden! Moge toch die verkoudheid van onzen hooggeschatten vriend geen verdere gevolgen hebben en hij voor de moeilijke taak bij voortduring en toeneming gesterkt worden.

De mijnen zijn door Gods goedheid redelijk, uitgenomen dat ook Abraham zijne beurt kreeg der koortsen en kleine ongesteldheden, die zich sedert den herfst van 1852 hier aan huis en in 't kwartier als opgevolgd hebben.

Onze openbare vergadering over het Seminarie is om mijnentwille uitgesteld tot (zoo God wil) Maandag 21 Febr. Wij zien met verlangen de goedkeuring van het u opgezonden plan en program uit den Haag te gemoet.

1) Aan mijne echtgenoote.

Heden zijn wederom twee onzer kweekelingen, catechiseermeesters, voor eene Commissie van den kerkeraad gecompareerd en, na onvriendelijke toespraak, duidelijk genoeg met eene aanstaande afzetting bedreigd. Zij hebben zich bedaard en fiksch verantwoord en zien nu eerlang nadere beslissing te gemoet.

In haast

uw liefh. Vriend.

CLXXI.

Amsterdam, 23 Febr. 1853.

Geliefde Vriend en Broeder! Vooral ook mijnerzijds was het (na en behalve nog de oorzaak uwer afwezigheid) eene wezenlijke teleurstelling u op mijne lezing van 17 dezer in den Haag niet te zien. Ik had zoo gaarne uw oordeel over mijne beschouwing van van der Palm gehad. Doch, wat den inhoud zelven betreft, zullen u de vrienden wel het meest zakelijke gezegd hebben.

Ik heb er ernstig aan gedacht, om, volgens uw wensch, er een artikel bij wijze van fragment uit mijne lezingen voor de Nederlander van te maken. Maar het is niet te doen. Ik meen geen woord te hebben gesproken, dat ik niet nog, wanneer het mij werd herinnerd of voorgeworpen, zou kunnen verdedigen: maar dan moest het ook (hoe zou ik tot zulk een einde uwe stift voor een paar uren begeeren) door mij met even diezelfde gemakkelijkheid en duidelijkheid op schrift kunnen wedergegeven worden. En dit is nu juist wat mij, zonder een volstrekt nieuwen arbeid, ondoenlijk is. [1]) Vroeg of laat hoop ik, voor de eene of andere wijze van uitgaaf, al mijne Haagsche lezingen over den Nederd. Staten-Bijbel en de vraag van den dag in orde te brengen. . . .

1) Het oordeel van da Costa over v. d. Palm, ook in verhouding tot Bilderdijk en tot Bijbelvertaling, zou mij hoogstbelangrijk zijn geweest.

Met groot genoegen zag ik hier nog een en andermaal Grandpierre. [1]) Ik gaf hem met een woord van de existentie van het Seminarie kennis, of het hem voor de zendelingszaak in Frankrijk, met betrekking bij name tot de Kaap, mocht interesseeren!

Wees innigst gegroet met uwe lieve Gade, die wij hopen dat, als gij zelve, weder geheel beter mag zijn. Mij gaat het wel....

CLXXII.

Amsterdam, 9 Maart 1853.

Geliefde Vriend en Broeder!.... De gelegenheid des tijds (gij werdt gewacht in uwe Sectie-vergadering en ik in Diligentiâ) liet bij mijn bezoek ll. week niet toe dat ik op uwe informatie omtrent het Seminarie eenigszins in detail antwoordde. Sedert hadden wij hier nog eene zamenkomst van de Amsterd. leden, waarvan ik u gaarne eenige resultaten mededeel.

Van Loon heeft het aangeboden lidmaatschap in het Bestuur aangenomen. [2]) Van Rhijn heeft zich geexcuseerd op grond van

---

1) Den ook hier te lande, door Tristesse et Consolation en zoo vele andere geschriften, geliefden leeraar der Gereformeerde kerk te Parijs.

2) Jhr. Mr. J. W. v. Loon, even als Mr. J. J. Teding v. Berkhout, door toezigt en onderwijs, jaren achtereen, ook in dezen kring (waarop velen met geringschatting neêr zagen — met onafgebroken ijver werkzaam). Zie het Programma en de zamenstelling van het Bestuur in de Ned. 850. — De instelling had ten doel, op den grondslag der Nederlandsche Hervormde Belijdenisschriften, door middel van wetenschappelijke opleiding, arbeiders te vormen voor het koningrijk van God in de onderscheidene werkkringen, welke zich, vooral in onze dagen, zoowel op het gebied der Christenheid als daar buiten aanbieden. Ofschoon derhalve de vrije Schotsche kerk zich bepaaldelijk het zendingswerk, zoo binnen als buiten 's lands, bij de vestiging van het Seminarie ten doel stelde, zoo werden evenwel in geenen deele uitgesloten de zoodanigen, die van het onderwijs bij deze instelling te verkrijgen, zouden wenschen gebruik te maken tot hunne vorming voor het leeraarsambt.

Het Seminarie zond zelf geene arbeiders uit, noch belastte zich met de plaatsing, maar gaf alleenlijk de tot het te kennen gegeven doel omschreven opleiding.

een motief dat wij gemeend hebben niet onbeantwoord te mogen laten. Het was namelijk zijn bezwaar van onvoorwaardelijk de leer der Dortsche Synode te belijden en hare handhaving op zich te nemen. Zijn brief en het antwoord daarop door onzen Berkhout te geven zal eerlang tot de vrienden komen.

Intusschen lieve Vrienden! (want dit gedeelte althands van mijn schrijven geldt niet alleen onzen waarden President honorair, maar al de leden van het Bestuur in den Haag) waren wij het hier allen eens dat het met deze positie van het Seminarie met geen mogelijkheid langer zoo kon blijven. Van harte gaarne hebben wij aan de uitgedrukte wenschen van onze vrienden voldaan en... met de poging om aan Barger casu quo een plaats van Docent aan te bieden, met verzekering van een behoorlijk jaarlijksch appointement, genoegen genomen. Maar nu ook wordt het tijd om tot eene decisie te geraken. Wij verliezen, door ons stilzwijgen en het onzekere van den toestand, dagelijks meer en meer grond. Wij zijn, als ware het, eene soort van geheime vereeniging, die door geenerlei uitgedrukt woord van zijn bestaan, zijn plan, zijn inrichting, noch van de voorwaarden waarop jongelieden zullen worden toegelaten, eenigszins naar behooren hebben kennis gegeven. Wij kunnen in dezen cirkel niet blijven op den duur: geen publiciteit zonder dat wij iets gepraesteerd hebben, terwijl (naar onze overtuiging) publiciteit de eenige weg is, om met de inrichting als zoodanig iets te praesteeren. Dat toch onze beide Haagsche vrienden ons helpen om uit deze moeilijke positie te komen, d. i. tot een besluit te geraken. In het Christelijk-maandschrift van Maart is een (naar gewoonte vrij hatelijk, ofschoon gematigd) stuk van Spijker geplaatst over de Vrije Schotsche kerk. Het is van dien aard dat hoogstwaarschijnlijk onze vrienden Schwartz en Smith er (in hunne hoedanigheid als leeraren dier kerk) op zullen antwoorden, misschien wel in de Nederlander. In een ander stuk (van Wildschut) wordt er ook wederom, van ter zijde of meer rechtstreeks, op het Seminarie gesmaald. Ik herhaal het, ons stilzwijgen en bepaaldelijk het onbestemde en onge-

formuleerde van ons bestaan werkt allernadeeligst. Ik ben persoonlijk niet gedecourageerd; het tegendeel is waar. Ik verlang voort te gaan met de middelen en de menschen die wij hebben, het overige overgevende aan den Heer, die het werk zal handhaven, zoo het uit Hem is, en, is het niet uit Hem, o! het valle liever heden nog dan morgen!

Wat uitnemende nummers wederom dezer dagen van de Nederlander! Een meesterstuk, is onder anderen, dat n° I over de Roomschen, waarschijnlijk wel van onzen Wormser. [1])

Weest lieve Vrienden! innig van ons gegroet. Eerlang nog wel nader misschien. Althands vóór mijne zesde en laatste lezing ten uwent.

In eenige haast

uw verbonden vr. en br.

---

1) Inderdaad. — Een viertal artikelen. Het Roomsch-Catholicisme n° 828, 831, 833, 836.

Hierna De nieuwe Bisschoppen, het Protestantisme bij de Stembus, Het Protestantisme in Nederland. enz. — Leerrijk ook thans nog en, voor de toetsing van beginsel en gedrag der partijen in 1853, van blijvende waardij.

Zie hier de hoofdgedachte. — De bloei van het Romanisme bewijst niets tegen het Protestantisme, wat de Belijdenis van het laatste betreft, maar die bloei is tegen het Protestantisme eene schrikbarende getuigenis, wat zijne Belijders aangaat. Het blijkt dat het Romanisme tegenwoordig zoo zwaar weegt, omdat het Protestantisme van onze dagen zoo ligt is, en dat het Romanisme overwint, omdat het Protestantisme zich zelf vernietigt.

Nederland moet de gelijkheid der gezindheden niet lijdelijk dragen als een keten, aan zijne Protestantsche bevolking door de Revolutie om den hals geworpen; neen, het moet de gelijkheid der gezindheden erkennen en handhaven als een vrije, — in het gevoel en de bewustheid van christelijke sterkte, en van de uitnemendheid van zijn Protestantisme.

Zonder de waarheid in het minst te verbloemen, werd ze met die bezadigdheid en zachtmoedigheid voorgedragen welke in de opstellen van Wormser nooit ontbreekt, en waarin christelijke wijsheid en liefde openbaar is.

CLXXIII.

Amsterdam, 26 Maart 1853.

Geliefde Vrienden! . . . . De overleden goede Baron van Zuylen [1]) had zich onlangs voor mij wel willen belasten met het ontbod van een nieuw uitgekomen historisch werk uit Madrid. Ik twijfel of er gevolg aan heeft kunnen gegeven worden, ik zou dat toch gaarne weten, ten einde het boek niet òf geheel te missen òf dubbel te ontfangen. Is de tegenwoordige Minister van Buitenl. Zaken misschien daarover voor mij te adiëren, en zoo ja, waar en hoe verkrijg ik tot dat einde een oogenblik gehoor bij dien heer? — De brief van communicatie der Douarière trof mij dubbel, om de overeenstemming met mijne jongste conversatie met den overledene.

Hiernevens gaan een drietal exempl. van Gezangen, op verzoek van onzen Jamieson door Koenen (n° III) en door mij (n° II) vervaardigd voor zijnen bidstond van overmorgen. Mag ik u bij die gelegenheid verzoeken een daarvan aan Capadose en een aan Singendonck te doen toekomen? Ik zend ze zoo spoedig om de vrienden te gelijk van dien bidstond kennis te geven of daaraan te herinneren.

De voorbereidingen tot het Paaschfeest waren ons in meer dan een opzicht gezegend. Wij mochten ll. rustdag met drie onzer kinderen aan 's Heeren Nachtmaal aanzitten. Abraham ging dien dag voor het eerst weder uit, en Hanna was eenige dagen te voren, niet zonder indrukken die ons ouderlijke hart bijzonder wel deden, aangenomen.

Het Paaschfeest zij u en ons allen rijk gezegend. Onder den alouden heil- en liefdegroet: De Heer is opgestaan: teeken ik mij, lieve vrienden,

uw vr. en br.

---

1) H. Baron v. Zuylen v. Nyevelt, wien het voor onze christelijke vrienden niet aan welwillendheid ontbrak. — Over het Memorandum zijner diplomatische verrigtingen in 1831 zie de Ned. 829. — De Oude vriend van Fagel, enz. (p. 90) was hij.

CLXXIV.

Amsterdam, 28 Maart 1853.

Geliefde Vrienden! Zaagt ge reeds de Liefde, Klacht en juichtoon over de Madiais? een fiksch vers, misschien de vermelding in uwen Nederlander wel waard. Hetzelfde zou ik misschien durven zeggen van het Bidt voor ons van een welgezind en Christelijk onderwijzer te dezer stede, mij in onderscheidene opzichten allergunstigst bekend, de heer J. Braun. De verzen zijn geen meesterstuk van poëzy, maar des te meer belangwekkend in strekking en bedoeling. Uit den stand der onderwijzers zijn dergelijke gevoelens dubbel aangenaam en eenige aanmoediging waardig. Misschien evenwel is het een persoonlijke indruk of vooringenomenheid bij mij.

Weest, lieve Vrienden! met herhaalde heilbede naar lichaam en geest, innigst gegroet van

uw in den Heer verbonden broeder.

CLXXV.

Amsterdam, 5 Mei 1853.

*** De omverwerping van het Ministerie door de Aprilbeweging is voor Thorbecke winst geweest. Niet slechts om de feilen zijner opvolgers, maar ook omdat de weerstand tegen het hoofdbeginsel zijner regeling van Onderwijs en Armbestuur (namelijk ondergeschiktheid der Gezindheden aan den politieken wetgever en aan het alvermogen van den Staat) in verband met de persoonlijke antipathie der Conservatieven en met den ontwakenden christelijk-protestantschen volksgeest, bijkans onoverkomelijk zou geweest zijn. — Zie p. 101.

In 1862, wederom lid der Tweede Kamer, verzweeg ik dit niet. „De val van het Kabinet in 1853 heeft mij, in het algemeen belang, leed gedaan. Veel liever had ik gezien dat men het Kabinet zijn natuurlijken dood had laten sterven. Ik acht dat het toen reeds kwijnend liberalisme, geen krachtiger opbeuring en levenswekking dan juist die ongelukkige manoeuvre gehad heeft."

Te Utrecht werd het Adres geteekend dat het sein der Aprilbeweging geweest is. Niet enkel uit mijne Adviezen, maar ook uit de Nederlander, reeds in April, blijkt

overvloedig dat inhoud en strekking niet onvoorwaardelijk door ons beaêmd werd.

Reeds in den aanhef van dezen eersten brief van da Costa komt de zelfstandigheid der christelijk-historische rigting, te midden van het partij-gewoel, uitnemend aan het licht.

Geliefde Vriend en Broeder! Hoe aangenaam was het ons allen en mij in het bijzonder u met Mackay hier te zien en eenige uren lang te genieten! De Vergadering, als Vergadering, voldeed hier, en ook mij, slechts ten deele. [1]) Het Utrechtsche element, hoe ook in dit oogenblik van crisis te waardeeren, mag toch op den duur niet domineeren, of wij verliezen het karakteristieke, ik mag zeggen, het nobele zoowel als eenig proefhoudende van ons anti-revolutionnair beginsel, en worden als in een oogenblik reactionnair, immers contra-revolutionnair, hetgeen voor God en onze conscientiën niet mag. De Utrechtsche richting zoude, zoo zij immer het overwicht kreeg, ons in dezelfde evenredigheid aan de dood-conservatieven in handen geven, als zij ons verwijderen wil van, en wapenen tegen Rome. Wij zijn op dit moment in eenen exceptioneelen toestand en kunnen en mogen en moeten ons, meer dan anders in ons principe ligt, met de conservatieven en anti-thorbeckianen, zelfs eenigermate met de liberale Protestanten verstaan, althands ons niet onttrekken. Doch zorgen wij toch voor het beginsel in de toekomst! Ik voor mij zelven, houd zeker het oogenblik voor allergunstigst om onze rangen zoo ruim mogelijk met eene goede conscientie te openen voor de beide evengenoemde anti-thorbecksche richtingen; maar dan ook om hen (met God!) voor ons te winnen en niet in hunne schuit over te gaan. Ik kan van harte met Utrecht (maar nog meer met Amsterdam) sympathiseeren, gij weet het, voor zoover het in de bestrijding van Rome en de opheffing der Oranje-banier, de ziel der tegenwoordige beweging tegen het revolutionnair despotismus ziet. Maar dan ook tevens wil ik de wezenlijke grondbeginselen van het anti-revolutionnair standpunt, en wil wel in deze crisis, waarin het boven alles plicht voor

1) Een bijeenkomst ter bespreking van de kandidaturen voor de Tweede Kamer.

God, koning en natie is het dreigende van Revolutie en Bijgeloof te weeren, Rome en Joodsche Lichtvrienden met alle krachten en geoorloofde alliantiën tegenstaan; maar onder de eerste beginselen behoort toch steeds mijns inziens het opnemen, zoo in de Kerk als in den Staat, van hetgeen Hoogere Wijsheid ook door middel van revolutie en vijanden heeft daargesteld. Ik zou dus groot bezwaar hebben (bij nadenken over Wormsers gevoelen al meer en meer) om in de essentialiteit van ons program (dat van Amsterdam inzonderheid bedoeld wordende) verandering te maken. Wij kunnen, na vijftig à zestig jaren van vastworteling der gelijkheid der gezindheden, niet meer tot eene uitsluiting van Roomschen en Joden en principe wederkeeren. In Engeland, waar de emancipatie nog behoort tot het jus constituendum, zou ik tot het laatste toe strijden tegen de gelijkstelling. Maar eens tot wet geworden en die wet door een soort van prescriptie bevestigd zijnde, zou ik wenschen mij de bonne grâce er aan te onderwerpen. Kan ik dit niet, dan moet ik breken met die wet, of met zulk een grondwet, en — ik word contra-revolutionnair. Ik weet waarheen de gelijkstelling van Joden en Roomschen ons (buiten tusschenkomsten Gods, die wij dan toch ook ondervinden!) moet leiden; maar ook hetgeen tot den voorzegden afval leidt (en dat doet alles, wat uit den Geest dezer eeuw is) moet ik als wet niet slechts, maar als gemanifesteerden wil van God eerbiedigen; — of is mij die wet, overeenkomstig de bedeeling der tijden, de manifestatie van Gods wil in Zijn wereldbestuur niet, — dan, als gezegd is, moet ik, als Capadose, openlijk met Constitutie en wat des meer is breken. Wij leven inderdaad in een parenthetischen tijd, eene provisioneele bedeeling. En ik beken gaarne dat het anti-revolutionnair systeem, gelijk ik het begrijp, met die beschouwing in verband staat.

Weeren wij derhalve Roomschen en, zoo het noodig ware (ik geloof niet dat het noodig is) ook Joden van de vertegenwoordiging voor het oogenblik! 't Is mij, om den drang van dat critische oogenblik, wel! Maar veranderen wij toch ons program niet, en

toonen wij dat het protestantsche wezen onzer natie denkbaar blijft met eene Constitutie, die, overeenkomstig den loop des tijds, geene Roomschen of Joden uitsluit. In deze onze bonne foi, in deze onze simpliciteit zal onze kracht zijn! En voorts! het spreekt van zelve, zoodra de verkiezing van dezen of genen Jood of Roomsche (een Salvador of een Thijm b. v.) onmiddelijk tegenover het Christelijk en Protestantsch beginsel distinctief over zou staan, dan kiezen wij den individu NIET. Maar het genus uitsluiten mag ik, als anti-revolutionnair, noch in de theorie, noch in de praktijk.

Eene vraag in het voorbijgaan: waarom heeft in den Haag Nederland en Oranje onder zijne candidaten M. D. Leon opgenomen voor de Provinciale staten?

Eene voorwaardelijke candidatuur van Godefroi hier, vind ik (wederom om den nood van het oogenblik) goed. Doch eenigermate inconsequent is het, nadat we hem vroeger sans réserve kozen, toch! Gaarne zou ik (en zeker het Bestuur onzer kiesvereeniging) de vraag die wij tot hem richten zullen nader door U geformuleerd zien ten aanzien van den vorm! Intusschen zal ik het voorstel zelve gaarne (zoo ik niet door andersdenkenden tot een ander gevoelen word gebracht, dat niet waarschijnlijk is) in onze kiesvereeniging appuyeeren.

Van het schrijven eener brochure heb ik voor het oogenblik (na rijp en biddend overleg) op het stelligst afgezien. Wordt bij de herstemmingen nog een woord van mij gevorderd door de plicht van onze overtuiging, het zal mij dan gegeven worden. Voor het oogenblik wensch ik in dezen te blijven bij de schare der zwijgenden en enkel biddenden, behoudens de werkzaamheden in onze kiesvereeniging. Vele redenen, ook bij ernstig nadenken van het gehoorde en ter harte genomene op onze vergadering, hebben mij tot dit besluit gebracht. Doch deze al dadelijk op de oppervlakte: ik moest kort zijn om gelezen en gehoord te worden, en eene korte opwekking, zonder uiteenzetting van vele zaken, lag eigenlijk meer in mijn wensch dan in mijne macht.

Wat ik daarentegen in eene meer uitgewerkte verhandeling zoude kunnen zeggen, is duizendmaal beter gezegd en herhaaldelijk uit één gezet en aangedrongen in den Nederlander. Extracten uit dit uw voortreffelijk blad wenschte ik wel dat bij gelegenheid dezer verkiezingen algemeen verspreid konden worden. Denk daar eens op na, zoo het geen absurd voorstel is. De vlugschriftjes van Utrecht zijn goed voor het effect en, na de wijzigingen daarin gebragt, ook door ons te gebruiken. Maar — ik wenschte ook nog wel wat anders en nog meer. — Doch het stuk van Wormser [1]) voldoet aan mijn denkbeeld van hetgeen dezerdaags tot het publiek onzer kiezers, tot onze natie zelve gezegd moet worden, alleruitnemendst. Wat voortreflijke kop en wat karakter daarbij! Ware ik koning of minister, hij bleef geen half uur langer deurwaarder. — Jammer alleen dat hij het anoniem bewaren moet.

De brief van de Moen gaat hiernevens terug. Altijd wordt van die zijde voorbij gezien, dat hetgeen Mevrouw Zeelt, zonder sub- of obreptie van eenigen aart, gewild heeft en steeds blijft willen, de letter en de geest is van het program. Over het Seminarie zal Maasdijk u wel medegedeeld hebben wat ik hem over het aangelegen punt van nog een Nederlandsch docent in het vak, bepaaldelijk der Dogmatiek, met een enkel woord onder de aandacht bracht.

Met belangstelling zie ik het program der maatschappij voor de afschaffing der slavernij in de Nederlander herinnerd. Zoo ik niet reeds lid ben, dan verzoek ik als zoodanig opgeteekend te worden. Mag ik u met het gevolg geven aan dit mijn verlangen wel belasten?

Wees met uwe lieve Gade innigst van ons gegroet. Vele groetenissen aan de vrienden; voor niemand hunner, speciaal niet voor Maasdijk, behoeft deze brief een geheim te zijn.

Morgen, zoo de Heer wil, gaan wij over in onze nieuwe woning. Gedenkt onzer in uwe gebeden ook bij deze gelegenheid. Morgen

---

1) Zie p. 116.

avond onmiddelijk na de verhuizing, vergadering van Nederland en Oranje. Wel wat druk! doch mijne gezondheid is vooruitgegaan sedert eenige dagen. — Nu nogmaals alle goed van en in den Heer in alle betrekkingen!

Uw liefh. vr. en br.

CLXXVI.

Amsterdam, 9 Mei 1853.

Waarde Vriend en Broeder! Ik spoed mij u met een woord den afloop onzer kiesvergadering, waarvan ik zoo op het oogenblik te huis kom, nog even te melden. De candidaten der drie vereenigingen zullen u uit de dagbladen wel spoedig bekend worden; ik geef u hier alleenlijk verslag van enkele bijzonderheden bij onze stemming die u interesseeren kunnen.

De Vereeniging had dezer dagen eene aanwinst van een aantal leden, zoodat zij nu verre boven de 100 telt, zoo ik meen. De vergaderingen waren nog nooit zoo talrijk bezocht. Die voor de provinciale Staten beviel mij minder. Die van dezen avond voor de Staten-Generaal recht goed. Open en fiksch werd voor en tegen sommiger candidatuur gesproken. Over die van Godefroi werd het bezwaar door tegenredenen van Koenen, Oijens, Berkhout en mij zelven zoodanig opgelost, dat er zelfs van eene vraag om nadere déclaration de principes geen sprake meer was. Wat mij betreft, ik was, gelijk ik u schreef, daaromtrent al meer tot klaarheid gekomen. En ook in uw billet was daarop, als ik met genoegen zag, niet aangedrongen.

Bosscha, die onder de candidaten der Grondwet [1]) is, zou ook bij ons waarschijnlijk vele stemmen gehad hebben; doch hij had onze candidatuur voor de provinciale afgewezen....

1) De Conservatieve kiezers-vereeniging te Amsterdam.

CLXXVII.

Amsterdam, 10 Junij 1853.

Zeer waarde Vriend en Broeder! Het was mij recht goed gister alzoo met u zamen te zijn en mij aan uw hartelijk onthaal en onderhoud te verkwikken. Ik kwam nog bij tijds in deze stad terug om de vergadering van Nederland en Oranje bij te wonen. Bij de stemming voor eenen candidaat bleek het duidelijk dat door de aanwezige leden geen bijzonder regard was geslagen op de herinnering van den Amsterdammer en het ten mijnen aanzien zoo heusche antwoord van den Nederlander [1]). Voor den aanbevolen persoon kwam er niet eens uit eene soort van beleefdheid eene stem te voorschijn. Alleenlijk, hetgeen mij in eene niet zeer aangename stelling bracht op dit oogenblik, verzocht onze vriend N. N. tot mij eene vraag te mogen richten, in hoe ver ik mij nog op het standpunt bevond, van waar ik, in 1849 of 1850, eene mij

1) Een Amsterdammer vroeg, in de Ned. 904: „Is het bij niemand opgekomen om in eenig district als Candidaat voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor te stellen Mr. Isaac da Costa?

Was er ooit waardiger keuze te doen (ja boven zoo vele anderen) dan den man die zoo veel, bij zoo onderscheiden gelegenheden voor Koning en Vaderland heeft gedaan? — Vreemde Natie!! — Is dit ook nu nog niet te doen?..."

Inderdaad (was mijn antwoord) de voorbijzage is raadselachtig. Weinigen zijn er aan wie het Vaderland gelijke verpligting heeft als aan da Costa; weinigen in voortreffelijkheid en verscheidenheid der gaven met hem vergelijkbaar; weinigen die (ofschoon hij zelf zeide: „ik ben geen Staatsman",) ook op het veld der politiek, met de kracht van miskende maar onveranderlijke beginselen gewapend, evenzeer (getuige zijne politische verzen) van een te gelijk practischen en genialen blik het bewijs gaven. Weinigen in wier levenslot de angstvalligheid evenzeer bleek waarmeê de voorstanders der vrijzinnige theoriën de verdedigers der Nederlandsche vrijheden en regten, gelijk ze met Openbaring en Geschiedenis in verband zijn, uit wetenschappelijke en politieke betrekkingen hebben geweerd. Wij verheugen ons dat, door de vrije keuze te Amsterdam, er alsnog eene gelegenheid is geopend waardoor het veeljarig onregt, aan een zoo verdienstelijken landgenoot gepleegd, gedeeltelijk kan worden hersteld.

door de vrienden (bij de eerste wording der Vereeniging alhier en in zeer klein committé) aangeboden candidatuur geweigerd had. Ik erkende natuurlijk het feit volmondig, begreep evenwel aan de redactie van den Nederlander en aan den belangstellenden Amsterdammer verschuldigd te zijn, met meer of min uitvoerigheid te doen opmerken dat door dit feit slechts gedeeltelijk, en in elk geval alleen met betrekking tot de eerste tijden van Nederland en Oranje, de verwondering in het artikel uitgedrukt was opgelost. Het Bestuur en eenige weinige vrienden gaven straks daarop hun denkbeeld te kennen, dat op dit artikel eenige weerklank of verklaring diende te volgen. Maandag avond zal hieromtrent eene beslissing genomen worden. Wat mij betreft, om de zaak te vereenvoudigen, had ik gedacht zelf een woord te schrijven, het zij door mij onderteekend, het zij in den derden persoon. Maar ik moest er van afzien; ik voelde er iets tegen en werd van de vrees bevangen van te weinig of te veel te zeggen en dat doende mij zelven en anderen te compromitteeren. Ik heb alzoo vast besloten aan deze zaak niets te doen. Willen de vrienden alhier eenige inlichting in de Nederlander geven, het is mij wèl, maar in elk geval moet het van mij niet uitgaan, en kan het zijn, geheel buiten mij geschieden of niet geschieden; het laatste liefst.

Onze candidaat voor de Kamer is op nieuw, als billijk, J. J. Teding van Berkhout. Sommigen wilden graaf Schimmelpenninck in overeenstemming met de Grondwet uit vrees voor Heemskerk. De meerderheid oordeelde dat dergelijke vrees ons niet mocht terug houden van het uitdrukken eens beginsels in de keus van onzen candidaat. De vraag zal alzoo bij eene mogelijke herstemming zijn: moet Nederland en Oranje in elk geval tusschen gr. S. en H. voor eerstgenoemden stemmen? Wat dunkt U?

De Grondwet (het is als of men door het kiezen van dien naam opzetlijk vóór heeft de wezenlijke Grondwet in een ongunstig licht te plaatsen) heeft wederom van hare onhandelbaarheid en kleurloosheid een blijk gegeven. In haar antwoord op een brief

van ons Bestuur, waarin het misverstand omtrent ons vroeger voorstel door haar betreurd wordt, geeft zij ten slotte te kennen bereid te zijn met ons te confereeren, wanneer wij haar daartoe zullen uitnoodigen. Als of die noodiging niet reeds werkelijk en herhaaldelijk door ons geschied was. C'est se moquer des gens. Men was dan ook verontwaardigd in onze vergadering. En toch! ook bij ons is het hier een vrij bonte mengeling en flaauw genoeg (de goeden en fikschen met eere uitgezonderd zijnde) in theorie en praktijk.

Ik besluit met het letterlijk afschrift van het slot mijner toelichting van het misverstand tusschen de beide kiesvereenigingen in een brief aan den minister, die mij daarover onderhouden had. Inderdaad de Grondwet mag voor haar zelve toezien. Terwijl schier overal elders de conservative richting zich met Nederland en Oranje voor de tegenwoordige verkiezingen verstaan heeft, blijft zij te Amsterdam in de oude vooroordeelen en miskenningen volharden. Zij mag wel bedenken dat op den duur de Grondwet Nederland en Oranje meer noodig zal hebben dan Nederland en Oranje haar. Zij vergete niet wat elementen van ontbinding zich in haar eigen boezem reeds bevinden, en dat zij voorwaar door kleurloosheid zich niet homogeen betoont met die merkwaardige beweging in den boezem der natie, waarvoor het afgetreden ministerie bezweken is. De vijftig duizenden in Amsterdam, de twee maal honderd duizenden over geheel Nederland spraken en ageerden (bij alle wenschelijke gematigdheid in de uitvoering en eerbiediging van eigen recht) toch inderdaad alles behalve onzeker gekleurd, maar zeer geprononceerd Oranje, anti vrijzinnig, Protestantsch.

En hiermede voor dit maal genoeg, en te veel reeds om te lezen. Groet van ons uwe lieve Egade, en weest nu, met bekende gevoelens, in den Heer gegroet

van uw vr. en br.

CLXXVIII.

Junij [1] 1853.

*** In dezen brief en in andere brieven betreffende Jhr. M. Salvador is telkens onmiskenbaar christelijke liefde voor den Israëliet, achting voor den persoon en verontwaardiging over het onregt.

... Toen mij gister uwe regels ter hand kwamen, waren wij in een allergewichtigst gesprek. Salvador en zijne vrouw hadden, in hunnen tegenwoordigen moeilijken weg ter zaak van den gevraagden doop te Haarlem, belet gevraagd om ons alles mede te deelen en zich aan ons, als oude vrienden en belangstellende betrekkingen, eens geheel te epancheeren. Het antwoord sprak wel van zelve. Wat droefheid ons ook deze Salvadorsche zaken (waarin ab utraque parte zoo zeer gezondigd is) veroorzaakt hebben, — op den inderdaad heuschen en hupschen brief dien ik l. l. week van den Jonkheer ontving, kon geen andere rescriptie volgen dan een: Gij zult van harte welkom zijn! Wij hadden man en vrouw alzoo gister den geheelen dag bij ons, en alzoo ruimte van tijd, bij rust van elken aanloop, om alles in het breede te bespreken. Ik geloof dat God mij gaf om, zonder iets van dat ménagement in den vorm voorbij te zien, waarop zij én in hunne positie én in ons huis én aan onzen disch recht hadden, over de onderscheidene feiten en vragen, zoo op geestelijk als op kerkelijk gebied, de onbewimpelde waarheid te zeggen. Hij, zoo wel als Mevrouw Salvador, waren daarbij in eene stemming die niets te wenschen overliet; zoo had mij dezer dagen Gallot insgelijks hunne gemoedsrichting geschetst. Zijn wij ten slotte nader gekomen tot elkander? Ik zou het niet durven verzekeren, voor zoo ver het oogenbliklijk resultaat betreft, maar ook vooral niet durven ontkennen wat de hoop voor de toekomst aangaat. En reeds op het moment zelve

---

1) Laatst van Junij of begin van Julij. — Zie p. 130. De discussie over het Adres had plaats op 24 Junij.

was er meermalen iets, dat naar verdeemoediging, zoo al niet naar recantatie, geleek. Houden wij toch vooral de hand aan dezen man! Groot genoegen althands deed het mij dat het tusschen u en hem tot een schrijven gekomen is, waarop ik merkte dat door Salvador groote prijs werd gesteld, al kwam men ook tot op dit oogenblik nog tot geen resultaat omtrent het overgenomen artikel uit de Jewish Intelligence met de aanmerking! [1]) — Wat hem, Salvador, met betrekking tot dat artikel te doen stond (openlijke toelichting en verwerping van Pauli's lof en voorstelling) zeide ik hem zeer expliciet, overeenkomstig mijne overtuiging. Doch toegeven moest ik hem dat de commentarie in den Nederlander, door de algemeenheid der tegenspraak van het bewust artikel, voor Salvador inderdaad krenkend en onbillijk was. Mag ik mijn gevoelen ronduit zeggen, lieve vriend! dan meen ik dat uwe nobele politiek en voortreflijke polemiek wel eens door correspondenten en vooral door de ondergeschikten te Utrecht wordt gecompromitteerd. Althands ik heb naauwlijks woorden om in het geheel het gedrag van N. vis-à-vis Salvador af te keuren; bijv. dat verkoopen en annonceeren van het laffe liedje van Burlage, dat opnemen van den brief van den Senatus Veteranorum, dat voorbijzien van alle gunstige omstandigheden, dat envenimeeren van de opgewekte driften tegen een eenig alleen staand man. For shame! Voorwaar, van den geliefden leider onzer goede antirevolutionaire richting hebben degenen, die zoo handelen, het wel niet afgezien of geleerd.

Doch ik kom tot Salvador terug. Veel waard was mij het onderhoud van gister. Minder dan ooit ontveins ik mij zijne gebreken, zijne trots, zijne eenzijdigheid. Toch mag ik mij, zoo hij goed wordt aangegrepen en geleid, en onder den alleen machtigen zegen van dat Christendom, hetwelk hij, misschien nog zonder het recht te kennen, gaat belijden, betere dingen van hem

---

1) Een niet-vriendelijke aanmerking der subredactie van de Nederlander (N° 921) bij het allezins gunstige levensberigt van Jhr. Salvador in het Engelsche tijdschrift.

voorstellen dan in het algemeen onze hoog geërgerde vrienden doen. Uit het meest vertrouwlijke épanchement leerde ik hem gister weder beoordeelen, als in de eerste plaats een eerlijk man; wel niet zonder ambitie, maar inderdaad eerlijk en afkeerig van onrecht, naar zijn personeel standpunt; — voorts (en ook dit geeft hem eenige aanspraak op onze sympathiën) miskend, mishandeld, geignoreerd, in plaats van behoorlijk en in liefde te recht gewezen. Mackay merkte nog onlangs zeer te recht op hoe dergelijke menschen eigenlijk door onze zoogenaamde conservativen verbitterd, en langs dien weg onnut gemaakt of in eene onverzoenlijke oppositie gedreven worden. Zoo ver mij de zaken bekend zijn, heeft men zeker begonnen te Haarlem enz. tegen Salvador onrecht te hebben, hij daarentegen (daargelaten misschien de quaestie van den vorm) met te getuigen tegen misbruiken (waarlijk Hoeksche [1]) misbruiken) die niet weg te cijferen zijn.

Ik herhaal het, men late den man niet los. Zulke naturen worden gewonnen (in den edelen en Christelijken zin des woords) par de bons procédés. Niettegenstaande het onbetamelijke zijner uitvallen speciaal tegen u, heeft hij toch in den grond zijns harten achting, en meer dan dat, voor u als voor mij. Of weten wij het niet dat soms diegenen, op welke hartstochtelijke mannen als Salvador is, het hevigste uitvaren, soms juist eene aantrekkingskracht op hen oefenen, welke zij niet kunnen kwijt worden? Mocht er van tijd tot tijd gelegenheid zijn dat hij, op den u eigenen toon van ernst en zachtmoedigheid, oplossing van het een en ander, dat hem te recht of te onrecht ergerde, ontfange. Een brief van Sécretan, dezer dagen ter zake van de groote vraag des doops bij de Waalsche kerk te Haarlem, had hem bijzonder voldaan.

Wat mij betreft, mijne positie tegenover Salvador is uit den aart mijner Israelitische afkomst, mijner christelijke roeping als vriend van Israël, noodwendig bepaald. Door getrouwheid jegens

1) Eene qualificatie bij da Costa van den meest ongunstigen aard.

hem moet zich die betrekking kenmerken, te gelijk vis-à-vis van hem, door vermaning en vrije beoordeeling, vis-à-vis van zijne tegenstanders, door elke defensie die in waarheid en oprechtheid kan gedaan worden. Bijv. nu weder die kerkeraad te Haarlem! waarom difficulteeren zij ten aanzien van Salvadors doop? om eenig gebrek in de boven alles dierbare belijdenis van den naam des Heeren! — och of 't ware! — maar het tegendeel heeft plaats: partijzucht, kabaal, bemoeijing van een paar kwâjongens van diakenen hebben, tegen het gevoelen der meerderheid aan, eene verwikkeling te weeg gebracht, waarvan intusschen de oplossing ieder dag wordt te gemoet gezien. Bevelen wij hem den woorde der genade van Hem, die alleen het verstand verlichten, het hart waarlijk vernieuwen kan.

Eens aan mijne onbescheiden pen den vrijen loop gegeven hebbende, leg ik ze niet neder zonder aanroering van meer of min verwante punten. Hoe viel mij Kamer en Ministerie tegen, bij dat voorbeeldeloos adres van antwoord en de discussie die daarover plaats had. Maar allermeest de Kamer. [1]) Hoe hebben wij ons misrekend met betrekking tot die conservativen, die één ding meesterlijk verstaan, te weten op hun gemak de kastanjes op te eten, hetzij door de jonge liberalen, hetzij door de antirevolutionairen uit het vuur gehaald, — de kersen, die wij geplukt hebben te genieten en dan (naar de manier der groote heeren bij Cats) ons de pitjes in het aangezicht te werpen.

Hoe zijn ze mij tegen gevallen, het zij sprekende of zwijgende. Waar bleef van Foreest, van wien onze fiksche Mackay zoo goede verwachtingen had! Ook anderen; Donker bijv., aan wien (mijns inziens tegen alle billijkheid en rede) van Nierop door de centraalvereeniging opgeofferd werd. Van Nierop had door zijne politieke antecedenten, in het openbaar althands, geen bewijs gegeven dat

---

1) Het kleurloos Adres in een zoo ernstig tijdsgewricht, was enkel uit flaauwhartigheid, die tweede natuur wordt, verklaarbaar. Het werd zonder ietsbetcekenend debat, aangenomen met 45 tegen 13. — Zie p. 102.

hij tot de ons vijandige richting behoorde. Men had het dus met hem behooren te beproeven. Maar neen! hij was Israëliet; daar zat het hem bij velen in de eerste en wezenlijkste plaats. En nu, wat heeft men gekregen? Wat hebben wij tot hier toe aan die slechts in den uitersten nood aan te bevelen unie met de mannen van vóór 1848 en consorten van allerlei nuances? . . . .

CLXXIX.

Amsterdam, 4 Juli 1853.

Waarde Vriend en Broeder! Uwe aangename van eergister werden spoedig gevolgd door het toegezonden paket. Heb dank voor alles. Wat zullen die jongelieden van de Vereeniging blijde zijn. Mij is Stahls verhandeling bij uitstek welkom. [1]) De staalpoeders zijn wel goed ook hier te lande, doch met inachtneming dat het specifiek voor ons altijd was en blijft het oranjewater, waarvan het recept eigenlijk buiten 's lands niet bekend is. [2])

En nu de Wet! Ik had nog geene gelegenheid ze meer dan te lezen en de memorie van toelichting in te zien. Dat er eene Wet moet zijn is sedert lang mijne overtuiging; ofschoon ik wel meen te weten wat sommige goede hoofden zich hebben voorgesteld, ten einde in geenerlei onmiddelijk contact met Rome's opperhoofd te komen en alleen met de Roomschen de zaak af te doen en

---

1) Das Protestantismus als politisches Princip (1853). — Het Ultramontanisme was, in een vlaag van blijde verwachting, op verguizing en uitroeijing van het Protestantisme bedacht. Toen juist heeft Stahl, met de hem eigen greep in de hartader der actualiteit, het zegenrijke getoond der Kerkhervorming voor gezag en vrijheid, voor evangelische verdraagzaamheid, voor wetenschap en beschaving, voor historische ontwikkeling en historisch regt.

2) Het Oranjewater is m. i. meer dan da Costa (in 1853 althans) zich voorstelde, met de Stahlpoeders homogeen. — Vergelijk p. 139.

dezen dan met hun hoofd te laten correspondeeren of zich verstaan naar welgevallen. Doch mij kwam het voor dat zich die methode beter in abstracto op het papier dan in concreto in de bestaande orde der zaken liet denken. Maar nu het concept zelve. Het riekt nog al naar den mutsaart, zoude ik zeggen, en ik sprak reeds enkelen onzer vrienden, die er ook niet bijzonder aangenaam door aangedaan waren. Gaarne, bij meerdere rijping van gedachten, waag ik het, volgens uwen wensch, u mijnen indruk te zeggen. Doch voor het oogenblik zie ik daartoe geen kans. Ik zou eerst omtrent eenige punten nader ingelicht [1]) zijn. 1°. Is de wet en principe onaanneembaar, of is zij vatbaar door wezenlijke verbetering? 2°. Is vooral ook niet de redactie hier en daar ongelukkig, zoodat deze verduidelijkt zijnde menig bezwaar zou wegvallen? Zoo de wet pecceert door het radikale gebrek, aan de beide liberale richtingen eigen, revolutionnaire en irreligieuse tyrannie, dan valle zij. Van harte juich ik uw uitnemend woord toe, dat geene consideratie, van wat aart ook, onze vrienden mag bewegen om voor eene reactionnaire wet te stemmen, die Rome niet anders zou weten te breidelen dan door ondragelijke banden voor elke Gezindheid. Ik geloof aan de mogelijkheid van het tegendeel, bij eene goede, hoezeer moeilijk te formuleeren wet! Hoe zie ik verlangend uit naar inlichting en wenken in den Nederlander!

Daarentegen wat zeide ik u van v. Lennep? en is het niet al reeds bijna verrassend uitgekomen?

Ik beken het, meer dan ooit wil ik in onze anti-revolutionnaire richting la gauche zich zien ontwikkelen. Vooruitgang op historisch godsdienstigen bodem, met gebruikmaking van alles wat ook de hevigste orkanen of buien van slib en slijk hebben achtergelaten, mits het maar vet en vruchtbaar zij en bovenal van Gods wege, als fait accompli, in de orde zijner beschikkingen opgenomen. En daarom waarlijk begrijp ik er niets van, wanneer

---

1) moeten

ik onzen Mackay, die anders wel degelijk in den grond tot mijne gauche behoort, hoor beweren: men moet breken met 1848. [1]) Ei waarom meer of minder dan met 1789, 1795, enz. enz. enz.? Breken met 1848? moet dat beteekenen weder aanknoopen met 1847? o! treurige ruil! ruil b. v. van Eugène van Bylandt [2]) met den Ridder van der Heim! [3]) ruil van vrijheid (tot zekere hoogte) onzer bijzondere scholen van de 1e klasse tegen de stelsels van Goes, Rotterdam, waarschijnlijk ook wel van Zijne Excellentie van Binnenlandsche Zaken! Breken met 1848? maar, zonder 1848, waren Groen, Mackay, van Lijnden en al onze tegenwoordige anti-revolutionnaire leden van de Kamer noch daar noch ergens elders gearriveerd; waren wij voor altijd vermodderd in de taaie poelen van het oude liberalisme en, zeker niet minder dan onder het nieuwe, aan het despotisme der revolutionnaire beginsels, vooral aan ongeloof, half geloof, Groningen, kleurloosheid, prijs gegeven.

Ik las dezer dagen mijn Oogenblik nog eens over. Ik heb van geen letter daar nedergeschreven, wat het fonds der zaken betreft, berouw. Wat waren mijne edele vrienden Singendonck, ik meen ook Elout, daarover onthutst. Ei lieve! waarom? Hadden wij dan ook die revolutie gemaakt, opdat uit het kwade het goede mocht voortkomen? het zij verre. De zaak was buiten ons geschied; nu was het plicht en roeping eene betere orde van dingen mogelijk te maken, door de gemaakte positie te accepteeren, de groote beginsels te handhaven, tegen het valsch beginsel te protesteeren, en zich voorts de wateren der overstrooming ten nutte te maken, om in eene goede richting uit ondiepte en zandbank te geraken. Zoo brachten de rechtstreeksche verkiezingen er eerlang de onzen in. Zoo werd April 1853 mogelijk. Laat ons

---

1) breken, let wel! met het in 1848 praedominerend beginsel.

2) Door Thorbecke benoemd tot Commissaris des Konings in Z. Holland. Met edelmoedige cordaatheid nam hij in 1853 zijn ontslag.

3) Voorganger en opvolger van Van Bylandt. Bekwaam, eerlijk en consequent wederpartijder. (I. p. 216). Later, door den ernst der tijden en christelijken omgang, onze geestverwant.

tegen geenerlei menschen of zaken, geenerlei époques of dagteekeningen, in de ontwikkeling van Gods plannen bevooroordeeld zijn. [1])

Edele leiders eener oppositie, die, zoo zij trouw, overeenkomstig haar gantsch speciaal beginsel, wordt doorgevoerd, een der schoonste kan heeten, die wij tegenwoordig beleven! mochten wij toch wel verstaan worden van zoo velen die zeggen dat zij anti-revolutionnair zijn, en het ook meenen te zijn, en zij zijn tout bonnement contra-revolutionnair-conservatief. Mochten zij toch uwe strekking begrijpen, wanneer gij, nog zoo onlangs in de Nederlander, het niet tegengaan der ontwikkelingsperiode van 1848 uwen candidaten voor de Staten Generaal ten lof toerekendet. Mochten zij begrijpen dat in ons land de onveranderde lijn des bestuurs op het democratisch (Oranje, kabeljaauwsch, konings- en volksgezind) element, als op het wezenlijk reddende en decisieve ten goede wijst; — dat juist daarin Nederlands voorrecht ligt, dat juist van het volk en niet de aristocratie (dan voor zoo ver zij de instincten van dat volk verstaat, overneemt en in haren kring bewerkt) de groote en goede bewegingen van 1566 af tot 1853 toe zijn uitgegaan. Mochten zij ook dit begrijpen, dat er zekere achteruitgangen zijn, die niets meer of min dan een strijden tegen God zouden worden. Dus bijv., indien men nu wederom de politieke capaciteiten der Roomschen (maar ook der Joden!) zoude willen terugnemen, rechtstreeks of middelijk, quâ constitutie of quâ kiesvereeniging. Waart gij het niet geweest met Mackay, die met zooveel warmte en rechtvaardigheid de candidatuur van Godefroi geappuijeerd hebt, ook door J. J. Teding van Berkhout en anderen billijk voorgestaan, onze

---

1) Waarom wij over Het Oogenblik onthutst waren? Omdat, volgens de zeer gegronde kritiek van onzen vriend Singendonck (I. p. 319) de gunstige verwachting, con amore et ardore kenbaar gemaakt, steunde op illusie, niet op realiteit. Omdat men met woorden en benamingen te vrede gesteld en misleid werd. Omdat de grondwetherziening, in den zin en geest van het veelbelovend Kabinet, eene kennelijke zegepraal was van de Revolutie in radicalen zin.

Amsterdamsche kiesvereeniging, die reeds buitendien, buiten hare schuld misschien, een zoo droevig figuur maakt, zou zich door de exclusie van dat oud-lid der St. Gen., even onverantwoordelijk als risibel gemaakt hebben. Wat mij betreft, mijn plan is niet die vergaderingen voortaan druk bij te wonen, maar, wanneer er ooit questie mocht zijn van alteratie in geest of letter van het beginsel der politieke gelijkstelling der Joden, dan hoop ik er, bij welzijn, te wezen. In Engeland, waar de jure constituendo de vraag is, ben ik met de Lords en de Christenen tegen de emancipatie. In Nederland, waar zij sedert vijftig jaren droit acquis is, moet ik ze handhaven. Wil men alleen Christenen in de vergaderingen van eene stad, provincie of land! wel aan! men beginne met de openbare naam-christenen uit te sluiten, met te protesteeren tegen Christenen die den naam van Christus uit het publiek gebed gebannen hebben, en laat dan de vraag omtrent de capaciteiten der Joden in revisie komen. —

Ik werd warm bij het bedenken en schrijven dezer dingen: vergeef mij, of liever versta mij wel. Gij weet dat Gij niet bedoeld wordt, lieve vriend en broeder, doch deze dingen ook aan degenen, met wie wij de meeste politieke sympathiën hebben te herhalen, kan zijn nut hebben. Vooral ook daar deze brief voor niemand onzer christelijke en politieke vrienden een geheim behoeft te blijven, allerminst voor de lieve broeders en medestanders die er in genoemd worden.

Ziedaar dan weder bladzijden en vellen vol, in antwoord op volzinnen en lijnen. Vrij onbescheiden, zoo er een facio ut facias in ligt, en zoo, met betrekking tot mijne veel beschäftigte vrienden, de verplichting tot correspondentie door mij anders dan een contractus unilateralis beschouwd werd. Hoe welkom mij derhalve uwe inlichtingen, terechtwijzingen en wederleggingen zijn zullen bij elke gelegenheid, ik zal ook bij het volstrekte stilzwijgen van harte gaarne berusten. Eerlang zelfs hoop ik u wederom met eene reeds sedert lang toegezegde mededeeling van correspondentie (met Alb. Thijm) te overvallen.

Doch tot mijn leedwezen moet ik dien brief telkens uitstellen. De laatste dagen en maanden waren druk voor mij aan het Seminarie etc. etc.; mijne gezondheid blijft steeds zwak, mijne krachten nemen er niet op toe, bij ruime en rijke dankstof overigens.

De Heer geve u en den vrienden in de Kamer wijsheid, licht, kracht, en alle genade. Van de al of niet aanneming der Wet kunnen, dunkt mij, de gevolgen onberekenbaar zijn. De Heer regeert. Hij heeft dit getoond in April. Hij is dezelfde in Juli, en September, te allen tijde. Vele groeten van ons beiden aan uwe dierbare levensgezellin.

De uwe in Christus.

P.S. Geliefde Vriend en Broeder! vóór het sluiten dezes ontfing ik een bericht van Salvador dat de Waalsche kerkeraad te Haarlem, zoowel hem als zijne vrouw, tot den doop toeliet; ook ontfing ik zoo even Nederlander n° 926. [1])

CLXXX.

Amsterdam, 8 Julij 1853.

Geliefde Vriend! Aangenaam was mij uw brief en daarin uwe edelmoedige waardeering bovenal van mijne mededeeling omtrent Salvador. Ik stel op hoogen prijs het nieuwe bewijs van kalmte en regtvaardigheid dat gij door uwen wenk aan de subredactie te Utrecht gaaft. Verre zij het intusschen van mij om u Salvador in het minste te willen aanprijzen als beter dan hij werkelijk is.

---

1) Met een brief aan mij van Jonkh. Salvador en mijn antwoord. — „Ik heb mij beijverd," schreef ik, „na de ontvangst uwer Missive, in het door u aangehaalde N. 921, hetgeen u betreft, met nauwgezetheid te herlezen; doch ik moet erkennen dat men, in hetgeen daar gezegd wordt, naar mij voorkomt, niet buiten de perken eener geoorloofde en betamelijke polemiek is gegaan." Zie evenwel de noot hierboven p. 128.

Ik heb tegenover zijne ook door mij met droefheid erkende gebreken, ook eenige goede hoedanigheden, zoowel als ondervonden mishandelingen, willen in het licht stellen. Met u houd ik hem voor een woelwater; doch, ook in eenen ambitieusen maar eerlijken woelwater kunnen hoedanigheden verborgen liggen, die door eene goede behandeling dienstbaar zouden gemaakt kunnen worden aan eene betere zaak. Ik heb nog altijd veel hoop op zijne nadering tot het Christendom, hoe uitwendig ook helaas! en dwalend tot dit oogenblik. Doch de liefde hoopt alle dingen. Tegen N. had ik het zoo bijzonder, omdat hij een der zeldzame voorstanders is van de groote verwachtingen voor de wereld uit Israëls bekeering en toekomst. Wanneer zulke menschen dan niet met de uiterste Schonung ook den nog onbekeerden en in vele verkeerden Israeliet behandelen, dan is het verwijt bij de hand van die zijde; zij willen de Joden met een uitzicht op de toekomst paaien, om hun in verkregen rechten voor het tegenwoordige te belemmeren. Men zij toch hiermede voorzichtig. Dat uitsluiten van Israël uit den tegenwoordigen Staat, om zijne betrekking tot Palestina, is, bij degenen die aan geene nationale herstelling van Israël gelooven, een klank zonder wezenlijkheid, maar, ook bij degene die ze verwachten, eene groote misvatting.

De quaestie van staatsburgerlijke rechten aan de Joden al of niet toe te staan kan evenmin op menschelijk rechtsgebied uitgemaakt worden door prophetische beschouwingen, als dat wij b. v. de Christenen zelve van staatsposten en bemoeijingen zouden willen uitsluiten, omdat hun koninkrijk niet van deze wereld is.

Van Salvador nog alleenlijk dit: dat, blijkens eenen lateren brief van hem, Huet nu wederom meer of min ten aanzien van zijnen doop schijnt te difficulteren. Van daar die mededeeling van den officieelen brief van den Waalschen predikant in het Haarlemsche blad. [1])

---

1) Door Jhr. Salvador in de Haarl. Courant van 6 Julij 1853.

En nu nog een woord over de Wet! Hoe meer ik ze lees en toegelicht zie, hoe meer ze mij tegenvalt en ik vrees dat de aanneming in gemoede bezwaarlijk zal zijn; althands zonder eerst eene krachtige omwerking te hebben ondergaan. Maar is dit mogelijk? Mij dunkt de bestrijding der wet in de artikelen van het Handelsblad was in vele opzichten schlagend, gelijk omgekeerd de verdediging in onze fraaie Amst. Courant zeer flaauw. Vooral dunkt mij de wederlegging van de memorie van toelichting, op het punt der wet van Germinal an X, afdoende te zijn. Ik had, door den minister (hetgeen nu tusschen u en mij geen geheim meer behoeft te zijn) geraadpleegd, hem insgelijks de zwakheid van zijn systeem op dat punt trachten te betoogen; hetgeen hem niet zeer aangenaam scheen. Doch hetgeen nu het Handelsblad daaromtrent inbrengt is, dunkt mij, afdoende, bepaaldelijk ook dat koninklijk besluit van 1816. Het zwak van die heeren advocaten-staatslieden is dat zij alles, niet bij wege van een beginsel dat volgehouden en toegepast moet worden, maar bij wege van een sustenu, dat er coute que coute moet worden doorgehaald, meenen te kunnen behandelen.

Wormser was heden bij mij. Wij waren het over de ingediende concept-wet ten eenenmale eens. Hetgeen ook zijns inziens met of zonder wet tot stand gebracht moest worden, was zeer eenvoudig 1e de onbelemmerde vrijheid der Roomsche Kerk om zich naar welgevallen te organiseeren, met zooveel Bisschoppen en Aartsbisschoppen (eigenlijk hoe meer hoe liever!) als zij zelve op dat punt maar wil, maar dan ook 2e, in betrekking tot den Staat, de natie, alle overige kerkgenootschappen: gelijkstelling van al die getitelde kerkelijke personen met elken ook den kleinsten dorpspredikant. Buiten de muren der respective kerken geen voorrang, voorkeur of voorrecht van wat bisschoplijke of aartsbisschoplijke waardigheid het ook zij; evenmin bijv. als in de diplomatieke wereld de titels of waardigheden der maçonnerie buiten de enceinte der loge eenigen rang daarstellen, of in de letterkundige de titels en waardigheden eener Rederijkerskamer.

Mij is het, om meer dan ééne reden, voorgekomen van den beginne, dat eene wet wenschelijk was, als des te krachtiger protest tevens tegen de allocutie en bevrediging der in beweging gebrachte Protestantsche bevolking. Wormser was daar ook niet tegen. [1]) . . .

CLXXXI.

Amsterdam, 25 Julij 1853.

Veelgeliefde Vriend en Broeder! Aangename herinneringen brachten we hier van den Haag en zijne omstreken mede. Eerlang werden we verrast door een aangenaam woordje van uwe lieve vrouw, waarop eene rescriptie der mijne hierbij gaat, met mijnen grooten dank voor de preek van Monod, die mijn zoon even als ik met bijzonder genoegen las, en die ik spoedig gelegenheid vind, naar aanleiding mijner correspondentie met Salvador, misschien ook in dien weg te utilizeren.

Wat uitnemend meesterstuk is bij Stahl de lezing over het Jesuitisme, als Gegensatsz van het Protestantisme. [2]) Ik had dat gedeelte nog niet gelezen, toen ik u zag, immers niet à tête reposée. In het even voorgaande hoofdstuk, en in het geheel in zijn boek geeft Stahl, dunkt mij, nog aan Rome veel te veel toe. Zeker is er in de wegen Gods eene geregelde ontwikkeling op te merken, die hier en daar door de Reformatie gestoord schijnt,

---

1) Ter waarschuwing tegen politicophobie zijn de bijdragen van Wormser voor de Nederlander een bij uitstek heilzaam medicament. Voeg bij de hierboven (p. 116) reeds aangewezene o. a. N° 914 p. 2 (tegen de Arnhemsche Courant.)

2) „Das Wesen des Jesuitismus, der innerste Brennpunkt seines Lebens ist die Reaction des Katholischen Geistes gegen den Protestantismus... Das Mittelalter trug Luther und Loyola gewissermassen mit einander ungeschieden in zich: erst nachdem die Klarheit der Lehre Luthers heraustrat, wurde dieser Orden als Reaction gegen sie möglich." Stahl, p. 101.

maar ook die sprongen van tijd tot tijd, of liever die meer onmiddelijke ingrijpingen in de gewone orde der dingen, welke in de Reformatie zoo zeer schijnt te ergeren, behoort tot het hoogere Godsplan en moge zij soms van de zijde der menschen een ongeregeld voorkomen hebben, toch is zij, dieper opgevat, juist de handhaving of openbaring van Gods oppersouvereiniteit. Wij moeten, dunkt mij, voorzichtig zijn om, ook bij de meest geregelde en wettige vasthouding aan beginsels, toch altijd boven en tusschen die beginsels den vrijen loop en speling te laten aan al wat de Heer buiten of tegen den ordelijken ontwikkelingsweg doet of toelaat. Voorts moet (en Stahl zelve gaat hierin steeds, zoo dikwijls hij consequent voortredeneert, den aan mij zich altijd meer aanbevelenden weg) tegenover Roomsche kerk en ongeloof tot een nog hooger beginsel, dan dat der kerkbelijdenis de toevlucht genomen worden; de architectonische en bezielende en hervormende en restaureerende kracht van Gods eigen Souverein Woord. Het zal blijken dat, ook uit het kerkelijk standpunt, niets anders noodig is, en de kerkelijke zoowel als individueele belijdenis altijd op nieuw geput, ververscht, gemaakt moet worden door de Schrift.

Wij hadden hier gister van Schwartz eene uitnemende preek; hij schetste, naar aanleiding van Luk. XII: 45, op treffende wijze den toestand der Roomsche kerk, met hare alle verbeelding te boven gaande wereld- en Maria-dienst en de krachtige werking daartegenover van het Evangelie in dat zelfde onlangs door hem bereisde Belgie.

Van onzen ex-Capucijn ontfang ik de beste rapporten, die met mijne eigene bevinding ten zijnen aanzien volkomen overeenstemmen.

De citaten in de Nederlander uit des Ridders van der Heim [1]) jongste aanspraak zouden het anticonservatiefste hart kunnen vermurwen! Hoe blijf ik daarbij nog zoo hard. De Nederlander zou misschien moeite hebben om uit mijne geschriften van de

---

1) Zie p. 133.

laatste jaren iets zoo conciliants te citeeren, tegenover de mannen des behouds, als deze redevoering van 's konings commissaris door anti-revolutionnaire orthodoxie zich schijnt aan te bevelen. [1]) En toch! Maar laat ik, bij het schrijven van den naam van van der Heim, niet vergeten u te vragen, hoe het de Commis-Griffier bij de Tweede kamer van dien naam op dit oogenblik maakt. Met deelneming vernam ik, in den Haag zijnde, van Singendonck dat deze, zoo ik hoor, veelbelovende neef van den Gouverneur bedenkelijk ziek was. [2])

Hier is alles stil; in ons huis te meer, daar onze twee oudste dochters op dit oogenblik logeeren bij Ds. Abresch te Heilo. Overigens hebben wij het hier rustig en goed.

Word lieve Vriend! overvloedig gesterkt in de onderscheidene gewichtige werkkringen. En kan er dan, na afloop der tegenwoordige zitting, niet eenige rust en ruimer beweging genomen worden?

Overmorgen hopen wij te vergaderen over de zaken van het Seminarie en dan spoedig een concept-verslag te doen geworden van onzen eersten cursus voor de aanstaande vergadering van de Vrije Schotsche kerk in Augustus.

Het vers op v. Lenneps jubileum [3]) ontfang ik rechtstreeks of door Dirk [4]) wel eens van u terug. Elout kende het uit zijn exemplaar van des overledenen Redevoering met de Bijlagen.

Nogmaals ἐῤῥῶσθε in den Heer.

---

1) Zie in de Ned. 944, deze toespraak aan de Provinciale Staten met mijne bijvoeging: „In een zoo orthodox-antirevolutionairen zin, zijn ook wij gaarne conservatief."

2) In jeugdigen leeftijd overleden. Diep betreurd èn om hetgeen hij reeds was, èn om hetgeen men, van zijne beginselen, kunde en begaafdheid, te gemoet zag.

3) Feestzang (1849). Dichtwerken, III. 208.

4) van Hogendorp, zoon van een onvergetelijken medestrijder (I 207. 229.) en eene ons dierbare moeder. Student te Leiden, vereerder van da Costa en geloofsgenoot zijner ouders. Op wien helaas! de gansche noot (2) hierboven toepasselijk is.

CLXXXII.

Amsterdam, 11 Aug. 1853.

*** De dag der discussie over de wet op de Kerkgenootschappen (12 Aug.) was daar.

Geliefde Vrienden!.... En nu! een gewichtige strijd op nieuw gaat voor u en ons allen in de Kamer aanvangen. De Heer sterke u en de broeders uwe medestrijders in dat perk met wijsheid en kracht, naar de behoeften van ieder oogenblik, in zijn verband met geheel den tijd. Ik blijf met veel belangstelling de open brieven, waarvan gij spreekt in uwen laatsten [1]) bijhouden. Ik vereenig mij grootelijks met de positie die gaandeweg aan de anti-revolutionnaire vrienden gegeven is in te nemen met betrekking tot de Wet. Zooveel mogelijk in hunnen zin geamendeerd en nog nader te amendeeren, geloof ik dat hare aanneming wenschelijk is. Ik weet dat, verzacht en in den zin van kerkelijke vrijheid overgewerkt, zeloten en conservativen van de hevig-antiroomsche richting niet te vreden zullen zijn; dat zij zullen zeggen dat de geheele wet op een schieten met los kruid nederkomt. Et quand cela serait? Ware het dan beter met scherp te schieten en ten slotte meer onze eigene dan des vijands troepen te raken?

Ik mag lijden dat de Wet niet veel meer worde dan een krachtig protest tegen de Allocutie en de plannen van Rome, een teeken van leven en herleefde waakzaamheid bij koning en natie, regeering en vertegenwoordiging tegen Paapsche stoutigheden. Maar verre van ons de dwaasheid van het paard, dat tegen het wilde zwijn de hulp van den mensch inriep, en ten koste van zijne eigene vrijheid verkreeg.

Als dichter, als christen, ik voeg er gaarne bij als lid van Nederland en Oranje of LIEVER van de antirevolutionnaire

---

1) Vermoedelijk de leading-artikels in de Nederlander.

partij, verlang ik alleen edele, redelijke, onbekrompene maatregelen tegen Rome, tegen allen. Maar ook uit het standpunt van den staatsman, die ik (volgens eigene erkentenis) niet ben, is tegenover Rome slechts één van beide krijgskundige regels door de omstandigheden geboden: 1e vernietig uwen vijand, als gij hem overwonnen hebt, of wel 2e maak hem, na een gewonnen veldslag, eene gouden brug. In een tusschenbeide staand punt is geen heil.

Nu n° 1 is toch wel onmogelijk, ook buiten onze wenschen en uitzichten, die weten wie Rome's overwinnaar is [1]) en door welke middelen, door welken strijd. Derhalve n° 2. Geeft hem gelegenheid tot den aftocht; houd hem tevens in respect; verlies hem nooit uit het oog, maar drijf hem niet tot wanhoop; vernietig vooral om hem afbreuk te doen, uw eigen vastigheden niet. De anti-revolutionnairen kunnen en zullen (met God!) de edele houding mainteneeren, die zij tot nog toe hebben mogen betoonen. Niets dan wat edel is, zal ons bij de menschen, niets dan wat eerlijk is, bij God aangenaam doen zijn, in dezen hoogst hachelijken en veelzins beslissenden kamp.

Vooral ook zijn wij dankbaar! vergeten wij niet wat de Heer in 1853 gegeven heeft: den val van het Ministerie Thorbecke; — de opwaking der natie in anti-catholischen, en, in noodwendig verband met den toestand, in zoo ver tevens antiliberalen zin; —

---

1) Toespeling op de voortreffelijke rede van Dr. van Oosterzee. Rome's overwinnaar. — „Wij kunnen het niet krachtig en klaar genoeg herhalen: u voegt, o Christenstrijder, geen ander wapen dan het zwaard des Geestes, hetwelk is Gods woord! Het is onze vaste overtuiging dat in dezen kampstrijd, waar het de uitbreiding van het Koningrijk der Hemelen geldt, geen zwaard mag ontbloot worden gelijk Petrus zwaaide in Gethsemané. Onveranderlijk blijft de uitspraak des Heeren: „Die dit neemt zal er door vergaan."

In de Tweede Kamer liet ik dit echt-christelijk-protestantsch getuigenis niet onvermeld. — „Nog wijs ik op den titel eener kerkelijke rede, waarvan te Rotterdam alleen in weinige dagen verscheidene duizenden gedebiteerd zijn. Welk opschrift voert ze? Rome's overwinnaar. En wie is die overwinnaar? het gebed. Alzoo bleef de leeraar, dunkt me, binnen de grenzen van kerkelijke sfeer."

de beheersching van een eigenlijk kleurloos ministerie door moreele kracht. — De anti-revolutionaire partij in de Kamer moet, sterk op echt positief Christelijk-protestantsche voeten, tegenover Catholiek en liberaal toonen, dat zij het wezen heeft, — althands daarnaar grijpt, daartoe gegrepen is, van hetgeen waarvan hare tegenstanders den naam usurpeerden.

Gij zult zeggen: enkel weerklank op de Nederlander. En zoo is het ook!

Doch gij wildet nog een woord uit mijn hart. Zie daar is het! Voorts met mijn: delenda est Carthago altijd besluitende: in vooruitgang en beweging alleen is heil. Vers la gauche dus moet de richting zijn uit een onwrikbaar centrum in God, zijn Woord, en zijne Waarheid.

Men verhaalde mij heden dat bij de Synode was ingezonden een adres verzoekende om een' nieuwen Bijbel, geen nieuwe Bijbelvertaling alleen. Was het ook eene spotternij met onze heerschende theologie? — Gij moet toch Scholtens Och, of Gij heerschtet! eens lezen. De preek schildert den man en zijne school en zijnen tijd.

Heldring addresseerde mij een lieven Duitscher, Dr. Geffken van Hamburg, waar zijn vader Senator is. Hij zelf is, zoo ver ik bemerken kon, een degelijk man van de Bethmann-Hollwegsche richting. Hij komt opzettelijk in den Haag om de discussie bij te wonen, en heeft brieven aan u, aan Mackay, aan Gefken. Ik dorst hem niet veel hoop geven dat hij u in deze drukke dagen persoonlijk zou kunnen ontmoeten. Is het u evenwel mogelijk, verleen hem een half uur. — Weest van harte in onzen Heer gegroet.

uw liefh. Vr. en Br.

PS. Daar zijn in Ernst en Vrede eenige lieve stukjes. [1])

---

1) Lieve stukjes niet slechts, maar opstellen, ook volgens da Costa, van hoogstgewigtigen inhoud. — Da Costa, evenmin als ik zelf, kon het ethisch-polemisch oogmerk (althans van een deel der Redactie) vermoeden, waarmeê het Tijdschrift, orgaan van het Genootschap, in Januarij 1853 zijn veelbeduidenden zesjarigen loop begon.

CLXXXIII.

Augustus 1853.

... De speech van Thorbecke was treffend. [1]) En toch! Gode zij lof die dezen man deed vallen. Doen wij het toch maar uitkomen meer en meer; de zaak van Rome was aanleiding (was, hooger gezien, de vinger Gods), de wettige grief lag, onzerzijds, dieper; ofschoon, gansch onafhankelijk van de bisschoppelijke quaestie, de vrijzinnigheid, uit haren aart naar Rome voert, ja tot op zekere hoogte wil. Het palladium blijft voor elke goede zaak vrije beweging, moreele (d. i. geestelijke) kracht, vooruitgang met God en zijne waarheid. Het verleden, bevrucht door het tegenwoordige, en met eene ZEKERE toekomst voor oogen! Zoo even was bij mij een der leden van de Vereeniging voor de waarheid, warm onderteekenaar van het Apriladres, maar geheel in onze richting ten aanzien van de Wet, geheel doordrongen van het gevaar om Rome en het gevallen ministerie den schijn en eer van 't martelaarschap te geven; — zeer vereenigd voorts met uwe en der vrienden conscientieus bezwaar. De Heer zij met u! Ik voelde mij gedreven u te schrijven: een nietig woord bij al hetgeen gij zelve spreekt, weet en deedt. En toch! kan u in deze oogenblikken ook een onbeduidend denkbeeld, als blijk van sympathie en aanleiding tot beter inzicht, welkom zijn!

uw Vr. en Br.

CLXXXIV.

Amsterdam, 22 Aug. 1853.

Geliefde Vriend en Broeder! Ik schreef u gister een woord van heilgroet uit het hart. Naauwlijks een woord daarbij

1) Voorzeker. En toch! Ten gevolge der Allocutie, in verband met de wederopkomst van een vervolgziek ultramontanisme, was er, in de verontwaardiging der Protestantsche Christenen, nog iets meer dan een volkswaan van den dag.

over de Wet! Meen echter niet dat die mij een oogenblik nalaat voor den geest te zijn. Ik gevoel uwen strijd en dien der vrienden. Ik ga met de hoog aangelegene zaak, om dus te zeggen, naar bed en ik sta er mede op. Ik begrijp uwe verklaring van voor u zelven nog tot geen vast besluit te zijn gekomen. [1]) Ik waardeer die verklaring en vertrouw dat zij het overal naar verdienste zal worden. Toch met leedwezen! dat de complicatie der zaken die onzekerheid, op zich zelve nooit wenschelijk, heeft teweeg gebracht. De debatten nemen toe in belangrijkheid. Wij hadden in de annalen van ons parlementaire bestaan nooit zulk eene zitting. God geve eene uitkomst ten goede; geve u lieve vrienden! de kracht des gebeds tot uwen God....

---

1) Bij de algemeene discussie op 20 Augustus werd deze, ook om de numerieke verhouding der partijen, veelbeteekenende Verklaring afgelegd.

„Ééne aanmerking ten slotte. Het is een plegtig oogenblik; wij zijn bijkans aan het einde der algemeene beschouwingen over een onderwerp, in verband met de gesteldheid van het Vaderland, het gewigtigste welligt dat in deze Kamer zal worden behandeld. Ik acht mij verpligt de verklaring af te leggen, geheel individueel, dat ik in anderen toestand dan de meeste leden verkeer. Zij weten of zij hunne stem voor of tegen zullen uitbrengen; ik weet het niet. Ik acht het onderwerp zoo moeijelijk, en teeder, en gewigtig, dat ik het nog niet weet. Daarom zie ik met verlangen het licht der discussie over de artikelen te gemoet."

Zeer ten onregte is mij dit als onopregtheid toegerekend. Niet slechts toen, maar tot op den dag van het votum, heb ik geaarzeld. Welke mijne redenen van twijfel geweest zijn, heeft de Nederlander bijkans dag aan dag medegedeeld. Ook was het noodig deze gemoedsstemming kenbaar te maken. Immers, om de onzekerheid van ons eindbesluit, heeft de Regering zich amendementen laten welgevallen, waardoor het ontwerp aannemelijk is geworden en waartegen zij zich anders ongetwijfeld zou hebben verzet.

De wet is met 41 tegen 7 stemmen aangenomen. Zoodat inderdaad de eindbeslissing van ons votum afhankelijk geweest is.

CLXXXV.

Amsterdam, 30 Aug. 1853.

Geliefde Vriend en Broeder! Met belangstelling zie ik dagelijks uwe nalezingen [1]) in den Nederlander.

Zou het niet noodig zijn, nog eenmaal op dat sans délai van den heer van Sonsbeeck terug te komen, en uit te maken of Thorbecke's interpretatie daarvan al dan niet steek houdt [2]), al dan niet de grenzen van advocatie en diplomatie in dergelijke debatten te buiten ging.

Mocht het ook kunnen gelukken de bij de Tweede Kamer aangenomene wet in de wandeling gelukkiger te noemen: dat woord van regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen heeft mij altijd nog zoo iets dreigends; in elk geval sesquipedale en daardoor iets of menaçants of ridicuuls; sit venia verbis!

---

1) Over de afgeloopen discussie, De Nederl. n° 974, vgg.

Ook door de beraadslagingen in de Tweede Kamer, waren wij in de overtuiging bevestigd dat het beter ware geweest zoo men, in de gegeven omstandigheden, geene Wet voorgedragen had.

Maar de voordragt was geschied, en de verwerping zou de oorzaak welligt eener ministerieële crisis en de schijnbare afkeuring van den nationalen weerstand tegen het ultramontanisme geweest zijn.

Daarom waren de ultra-vrijzinnigen en ultramontanen met zoo buitengemeenen ijver tegen de voordragt, ook nadat ze bijkans onbeduidend geworden was, bezield.

Daarom ook was het tot stand komen van de Wet wenschelijk; wanneer zij onschadelijk kon worden gemaakt.

Wanneer zij met de Grondwet en met het regt der Gezindheden in overeenstemming kon worden gebragt.

Ziedaar wat toen, door de tusschenkomst van onze vrienden, geschied is.

2) Het zonder uitstel (in den brief van den Minister van Buitenlandsche Zaken aan den gezant te Rome) betrof, volgens Thorbecke, een besluit „niet tot dadelijke invoering eener nieuwe orde, maar of men het episcopaat wil zonder concordaat."

De Koning wordt te Utrecht met uitbundige vreugde verwacht. Men zij toch bij die vreugde gematigd van zinnen, niet tergend tegen de minderheid (ook wij waren, of liever zijn reapse [1]) nog minderheid!); niet overmoedig, maar edelmoedig tegen over eene op dit oogenblik vernederde partij, die men noch ontzien noch desperaat maken mag. Onze vrienden geldt deze wenk zeker niet. Hun Christendom, hunne Christelijke staatkunde brengt niets dergelijks mede. Maar mocht wie invloed of toegang tot Z. M. heeft, hem toch in eene stad als Utrecht, voorzichtigheid aanraden. In den strijd tegen Rome en Thorbecke begint misschien bij mij de voorzichtigheid eerst na de overwinning.....

---

[2]) CLXXXVI.

September 1853.

. . . Hoe duidelijk werd het mij op nieuw, hoe een Christelijk Gymnasium en Gereformeerd Seminarie of Ecole de theologie [3]) eene onderneming zoude geweest zijn, allezints grijpend in den tijd en in vele behoeften voorziende, waren er onder de broeders minder vooroordeelen en bijkomstige consideratiën en meer resoluutheid en éénheid! Hoe verheugt mij ook in dit opzicht het voorbeeld der Haagsche broeders en ook van Barger. [4]) Wij zouden met eene Ecole de theologie, op den echten grondslag gebouwd, eene sterkte kunnen gehad hebben van onberekenbare uitkomsten (met God!) voor kerk en land. Onze goedgezinde theologen zouden er een point central

---

1) Uit den aard der zaak.

2) De datum ontbreekt. De brief is geschreven, tijdens des Konings verblijf te Utrecht, dus tegen het midden van September.

3) Onder Nederlandsche vlag.

4) Met mij bleven Barger, Capadose, Elout en Mackay in het Seminarie der Vrije Schotsche kerk leden van het Bestuur.

door hebben gehad, dat zij nu letterlijk missen en dat den vijanden, zoo te Leiden als te Groningen, tot groote sterkte is. Met eenige weinige tonnen gouds kapitaal (onder welgezinden, indien zij ook in dit opzicht welgezind wilden zijn!) was de zaak te vinden geweest; of met eenige jaren lang van rijkelijke bijdragen annueel. Chantepie, van Oosterzee, Doedes, Barger, misschien Beets zelf, zouden op honorabele wijze kunnen beroepen zijn geworden en een machtige kern was gevormd voor het wetenschappelijk gedeelte van den kamp. Het opstel van Wormser heeft mij bevestigd in het denkbeeld hoe gunstig de tijden voor iets decisiefs zijn, hoe afnemend de levenskrachten der heerschende richting, en hoe het gebeurde in den Staat voorsmaak, althands voorbeeld kan zijn van eene omwending in de Kerk. Doch ik zeg dit alles thands speculatief meer dan ter onmiddelijke toepassing. De Heer wil door het kleine, het onaanzienlijke, het versmaadde, hier misschien, als in velen, datgene doen hetwelk wij menschelijker wijze door krachtiger middelen zouden meenen te bereiken. Ik ben dus dankbaar en berustende in hetgeen geschied en van Hem gegeven is. Alleenlijk blijft het denkbeeld van Seminarie tegenover de Academieën en hare valsche wetenschap mijn Carthago est delenda. Doch men wil daar (ik weet het) niet aan. Het denkbeeld mag intusschen niet voor altijd prijs gegeven worden. Ik, voor mij zelven — kon ik zulk eene strekking vroeg of laat bevorderen, ik gaf gaarne (hoe zeer het mij kosten zoude) mijne plaats als Docent in de theologie aan de wezenlijke mannen van het vak over, om op eene meer secondaire wijze te helpen, indien het langs dien weg tot iets konde komen, dat bij mij zoo lang reeds in votis lag.

Nu nog een enkel woord over een teder punt, doch uit plichtbesef. Zeer tegen mijnen zin is mij het praesidium opgedragen. Doch nu het eenmaal zoo is, hoop ik dat met eenige klem te zullen mogen waarnemen. Ik wensch dus van alles, ook dat voorafging en zoo duidelijk niet tot mijne kennis kwam als ik noodig acht, inlichting te verkrijgen. Mag ik mij op één punt

bepaaldelijk reeds tot u wenden en u vragen, tot welk speciaal einde de gelden door u gedonateerd werden aan de inrichting? Mij dunkt, dat zij in eene eerste plaats moeten ophouden renteloos te blijven; en ofschoon dit eigenlijk de zaak en bemoeijing van onzen excellenten penningmeester is; zoo meen ik toch dat het overige des bestuurs met de historie der zaak bekend en met al wat tot het beheer behoort zooveel mogelijk vertrouwd moet zijn.

De Koning te Utrecht! Het moet hem een treffende tijd zijn; moge het hem een in de gevolgen voor hart en volk en dynastie gezegende zijn! Mogen wij van uitsporigheden bewaard blijven, bij alle warmte van een nationaal gevoel van liefde voor Koning en Oranje, die niemand meer dan wij begeeren kunnen. — Maar geene imitatiën van 2 December! — Geene napoleontische of moscovische vlaggen, waar de Oranjevlag waait! — Zou tegen de booze insinuatiën omtrent de betrekking tot Frankrijk, wederom dezer dagen in het Handelsblad herhaald, in den Nederlander niet wel eens weder een krachtig woordje te pas komen, tegelijk tegen alle mogelijke sympathiën en haut ou bas-lieu voor coups d'état of afschaffing van constitutioneele vormen, enz. — Wonderlijke tijd! dat de Constitutie wellicht beschermd zal moeten worden door de vrienden en discipelen van Bilderdijk! Maar in elk geval toezien en toespreken is in deze oogenblikken, dunkt mij, noodig en wenschelijk, zoo immer. [1])

Over Salvador zie ik nog gaarne uw denkbeeld met betrekking tot onze October-meeting te gemoet. Pierson was ook wel voor eene toelating, bij wijze van introductie als gast of vreemdeling, niet als lid eener vrienden-vereeniging waarmede hij (ik moet het erkennen) tot hiertoe geenerlei instemming heeft

---

1) De uitsporigheden bleven achter. Maar de exceptionele beteekenis der schitterende en aandoenlijke ontvangst te Utrecht werd onmiddelijk weggenomen door het telken reize in het Adres der Tweede Kamer. „Wij verheugen ons over de ondubbelzinnige bewijzen van genegenheid en gehechtheid, die Uwe Majesteit telkenreize van de zijde der Natie ontvangt. Adviezen I. 261.

gemanifesteerd, althans in het openbaar. Aan den anderen kant zouden wij toch geen ernstigen onderzoeker, om wat antecedenten dan ook, wenschen af te stooten; ja, al ware de benaming I Cor. XIV: 24 op hem toepaslijk [1]), zoo hij in ons midden verlangde te zijn, zou ook het overige aan die plaats gezegd niet op hem evenzeer toepasselijk kunnen zijn. Door hare idées larges et grandes is, met God, onze richting zoo ver gekomen als zij thans staat. Door deze zal zij triumfeeren, of met deze (en ook dit, zoo het moet zijn, tot Gods eer) bezwijken tijdelijk, of ondergaan.

Zeer mogelijk is het dat ik, bij gelegenheid van een kort verblijf bij den heer en mevr. de Constant [2]) in het laatst der volgende week u een bezoek tracht te brengen in den Haag. Doch laat daarop toch vooral een gewenscht lettertje van rescriptie op de aangelegen hoofdpunten van dezen brief niet afhankelijk worden gemaakt.

Ontvang veel geliefde Broeder! onze innige groet.

CLXXXVII.

Amsterdam, 29 Oct. 1853.

*** In den gewigtigen strijd of de Hervormde Gemeente regt heeft op de verkondiging van hetgeen, volgens haar kerkleer, als de schriftuurlijke en zaligmakende waarheid, als het onveranderlijk Evangelie beschouwd wordt, was het beroep van Dr. Meijboom te Amsterdam een belangrijk incident; dat tot menige kreet van christelijke verontwaardiging (p. 154) aanleiding gaf.

Lieve Vriend en Broeder! De Nederlander blijft met onveranderd geduld zijn moeilijke taak dagelijks voortzetten. Ook

---

1) „Indien zij allen propheteerden, en een ongeloovige of ongeleerde inkwame, die wordt van allen overtuigd en hij wordt van allen geoordeeld."

2) De Constant Rebecque, op wier 25jarige echtvereeniging zie het vers van da Costa Dichtw., III. 390.

in den hier steeds aanwakkerenden strijd tegen het beroep van Dr. Meijboom neemt hij krachtig zijn deel. [1]) De geachte hoofdredactie vergunne mij intusschen eene aanmerking te dezer zaak, die ik gemeenschappelijk maken moet met een onzer, mijns inziens, innigste en diepzinnigste theologen, Ds. Chantepie de la Saussaye, bij wien ik gisteren te Leijden dineerde. Ds. Doedes is, en naar verdienste, een der groote favoriten van den Nederlander. Doch zijne drie Brieven tot den standert van rechtzinnigheid in de quaestie met Meijboom te maken, achtte ook ik bedenklijk. De drie Brieven, hoe fiksch ook in meer dan één opzicht, bewegen zich evenwel te zeer op dat glibberig terrein van fijne dialektiek, dat in de groote vragen van Christelijk geloof al te vaak den vijand in de hand werkt. Ik ben niet van gevoelen dat Meijboom door Doedes ad terminos is gebracht; ook daarom reeds niet, daar laatstgenoemde, naar mijn gevoelen, op het punt van verzoening zelf niet volkomen rechtzinnig (hetzij in kerklijken of in bijbelschen zin) geschreven heeft, en in diezelfde Brieven aan de zaak geene dienst doet, door het voeren van den strijd op dat zeer ongelukkig terrein, van de vraag tusschen feilloosheid en onfeilbaarheid, hetgeen hem dan ook niet verder brengt dan een argument ad hominem, en voorbij doet zien dat hetgeen wij hebben vast te houden, niet is de onfeilbaarheid der Apostelen, maar der Schrift; het eerste is Roomsch, het tweede Protestantsch, Bijbelsch, Hervormd.

Nu ik eenmaal aan het opponeeren ben, veroorloof ik mij nog een woord van lof voor den Nederlander, doch gepaard met eene nederige vordering ten aanzien van een fait personnel. Dr. de Jager is met warmte en schitterend door den Nederlander

---

1) De Ned. 1015, enz. — Straks het vijftal van Wormsers artikelen aan de Nieuwe Drentsche Courant, N. 1027, vgg. — De vraag is niet (zoo als Dr. Meyboom beweert) of de Hervormde Gemeente zich aan eene Kerkleer of aan 't Evangelie houden moet. De vraag is of de Hervormde Gemeente zich houden moet aan een kerkleer, of aan de leer en luim van ieder predikant.

te recht gewezen ter handhaving van Beets en van den Nederlander zelven. [1]) Bedrieg ik mij niet, zoo was aanvankelijk te kennen gegeven dat ook nog een ander vriend van de Redactie door Dr. de Jager onbillijk behandeld was. — Nu begrijp ik zeer wel dat wat deze heer van den ouden discipel van Bilderdijk te recht of te onrecht in het midden gebracht heeft, eigenlijk eene zaak tenuissimi momenti is. Evenwel had ik eenig recht, dunkt mij, om, niet alleen den beschuldiger, maar ook de beschuldiging uit den Nederlander te vernemen. Ik heb althands weinig lust om mij de werken van Dr. de Jager aan te schaffen, ten einde te weten wat hij dan toch eigentlijk tegen mij gezegd heeft. Uit een woord van Wormser meen ik begrepen te hebben dat ik in zijne redevoering met onbeleefde termen aangeduid ben, als de steller van het Adres in 1848 door hem (Wormser) ter zake van het onderwijs geredigeerd. Gaarne ontsla ik den Nederlander van alle handhaving mijns geringen persoons; maar even gaarne zou ik toch (privatim of hoe ook anders) de beschuldiging in terminis kennen, om dan te kunnen beslissen of zij eenige terechtwijzing van mijne eigene hand vordert, al dan niet. Mag ik dit, bij gelegenheid, wel van de hooggeschatte Redactie van den Nederlander te gemoet zien? [2])

Uwe lieve Gade passeerde Amsterdam op de reis naar Groningen. Hadden wij er iets van geweten, wij zouden (zoo ver het zonder onbescheidenheid geschieden kon) aan onze lieve vriendin bij mevrouw de Clercq even de hand zijn gaan drukken. Onze innige groeten, bidden wij, bij haar retour te huis.

Blijf in en tot alles van den Heer gesterkt, en geloof mij met u bekende gevoelens steeds,

uw Vr. en Br.

---

1) De Nederl. 1015, 1020, 1021 en 1028.

2) In de Ned. N° 1030 werd aan het verzoek van da Costa voldaan.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Gravenhage, 13 Nov. 1853.

Geliefde Vriend! Wees zoo goed om ook aan de andere vrienden te berigten, dat het mij tot mijn leedwezen volstrekt onmogelijk is naar Amsterdam te komen. [1]) Wij zijn te midden van menigvuldige bezigheden voor de Kamer; dag aan dag is er discussie bepaald en, sedert mijne laatste Amsterdamsche reis, ben ik nog altijd meer of min verkouden geweest. Ik geloof dat er ook voor Elout en Mackay aan geene overkomst zal te denken zijn. Onze wenschen voor het Seminarie, onze bede dat ook uw arbeid aldaar gezegend moge zijn, zal er niet minder hartelijk om wezen. Met uitstekend genoegen las ik uw Adres [2]) en ben zeer verlangend te vernemen wat het gevolg zijn zal van zoo menige kreet der christelijke verontwaardiging, die ook weer bij deze gelegenheid gehoord is.

Met de uwen hartelijk gegroet

van uwe U zeer liefhebbende Vrienden.

CLXXXVIII.

Amsterdam, 16 Nov. 1853.

*** Het Voorstel der negen leden tot afschaffing der belasting op het geslacht. Heftig ook door mij bestreden (19 Nov. en 19 Dec.). Niet omdat wij, in onze hardvochtige onbarmhartigheid, geene verligting der minvermogenden

---

1) Voor eene Bestuursvergadering van het Seminarie.

De halfjarige bijeenkomst van Christelijke Vrienden (11 en 12 October) woonde ik bij. Aldaar werd ook in eene levendige gedachten-wisseling, de vraag behandeld: „Welk is het regt en welke is de pligt van ieder Christen tot handhaving van de beginselen der Kerk, waartoe hij behoort?" Toen, gelijk thans, eene questie brûlante, die aan de orde van den dag is en blijft.

2) Aan den Amsterdamschen Kerkeraad. In zake Dr. Meijboom.

begeerden, maar omdat deze politieke demonstratie (stoutmoedige poging ter herwinning van het gouvernementaal terrein) eene verligting voorspiegelde die, aangenomen zelfs dat ze bedoeld ware, aldus niet kon worden bereikt.

Thorbecke zeide: „Ik heb geleerd te wachten." Geestrijk was de sneer van Rochussen. „De Natie heeft in het Voorstel geen blijk gezien van uw geduld."

Geliefde Vriend en Broeder. De meeting van gisteren avond liep goed af. Binnen eenige dagen hoop ik een Kort begrip van mijn verslag gereed te hebben om, zoo het door de lieve vrienden alhier wordt goedgekeurd, aan den Nederlander ter plaatsing aan te bieden. Hoe aangenaam ons uwe tegenwoordigheid geweest ware, wij moesten de geldigheid der redenen, die ons van dit groote genoegen beroofden, erkennen. Ds. Heldring en Ds. Barger waren ook afwezig.

Wij begrijpen den drang uwer werkzaamheden in de Kamer en daar buiten. En nu komt daar nog bij het Voorstel der negen mannen (de negen wijzen, gelijk zij eenmaal van de zeven wijzen [1]) plachten te smalen?)! Zullen die Heeren thands, door middel van het vleesch, zich herstellen in de gunst van een volk, waartegen zij, op het terrein van den geest, zich zoozeer vergrepen?

De zaak des beroeps verwekt hier steeds meerdere beweging, en bij sommigen, die vroeger daar voor of niet tegen waren, verontwaardiging. Het is, uit wat oogpunt ook beschouwd, voor mijn gevoel een verraad. Intusschen heeft men misschien wat eenzijdig in de protesten ons alleen op de dogmatische quaestie attent gemaakt, en niet gelet op het Leven van Jezus van den beroepene, waarin zijne rationalistisch (en zelfs op dat gebied willekeurig) verfahren openbaar is, waar gij het boek opslaat. Dus bij v. in de behandeling der verheerlijking op den berg; waarbij alle realiteit der verschijning van Mozes en Elia ontkend wordt. (D. I, 436 en volg.) en onder anderen het volgende (risibel) argument voorkomt (bl. 438):

---

1) De Adressanten (1842).

„Het zou immers kunnen wezen, dat de jongeren wel werkelijk iets gezien hebben, maar dat zij, in hun later medegedeeld verhaal, ook hunne latere verklaring van het geziene mede als een bestanddeel van het feit hadden opgenomen. Dat zij dit werkelijk gedaan hebben, daarvan draagt het verhaal zelf de onmiskenbare sporen. Zij verhaalden dat de personen, die zij bij Jezus zagen staan, Mozes en Elia waren. Dit konden zij dan toch wel in allen gevalle niet zien. Wij moeten hunnen toestand niet gelijk stellen met dien, waarin wij, in soortgelijke omstandigheden verkeeren zouden. Indien aan ons Luther of Erasmus of eenig ander beroemd persoon verscheen, zouden wij zeker in staat zijn hem te herkennen, doordien zijne afbeelding algemeen verspreid is en doorgaans wel bekend. Maar zoo was het bij de Joden niet. Zij hadden noch schilderkunst noch beeldende kunst. Bij hen kon eene herkenning slechts plaats vinden tusschen personen, die elkander vroeger ontmoet hadden."

Vooraf en hierna is hier nog een massa kinderachtig rationalistische onzin te lezen. Ik zou dit staaltje met een geheele lijst, een half boekdeel, kunnen vermeerderen; doch mijn schriklijk bezette tijd laat het mij niet toe. Het ware evenwel goed misschien dat in den Nederlander telkens bij vervolg zulke plaatsen gesignaleerd werden. Mij is het waarlijk ondoenlijk om de drukte dezer dagen. Maar hoe ligt is niet iemand te vinden, die der goede zaak deze goede dienst doet. In elk geval hebt gij alle vrijheid om de zoo even medegedeelde passage in zijn geheel te geven, doch verwijs dan vooral bij v. naar Oosterzee's „Leven van Jezus" over de volheerlijke verschijning op Thabor [1]); men kan niet weten wat zonder solutie zelfs zulke ellendigheden op dezen of genen lezer vermogen! Diep gevallen Nederlandsche kerk!

Ik moet ijlings sluiten. Ontvang onze innige groet en heilbede.

---

1) „De drie aanschouwers kunnen dit òf aan eenig uitwendig teeken gezien, of uit den loop der gesprekken gehoord, of later van den Meester vernomen hebben. In geen geval geeft de onzekerheid hoe zij het wisten, ons regt tot de gevolgtrekking, dat zij het niet konden weten." v. Oosterzee, p. 534.

[1]) CLXXXIX.

Amsterdam, 29 Nov. 1853.

Veelgeliefde vriendin! ... Allereerst over het bericht over uwen en onzen beminden Groen. Te Zwolle las ik niet zonder eenige bekommering zijn niet bijwonen van een paar zittingen. Bij mijn retour zag ik met blijdschap, door hetzelfde kanaal der dagbladen, dat hij later wederom present geweest is en het woord heeft gevoerd. Welk een opvolging van inspanning en vermoeijenis! Mocht er spoedig eenige ontspanning volgen! en bovenal de hulp van Boven steeds krachtiger ondervonden worden in den heftigen strijd, die naar alle kanten gevoerd moet worden. ...

De tocht naar Zwolle was in alle opzichten voorspoedig; de reis over land wel wat somber, door den onophoudelijken sneeuwregen en het Siberisch uitzicht van geheel het schoone, maar thands zoo volstrekt éénverwige landschap. Bij ons retour (mijn zoon verzelde mij) bezochten wij nog de vrienden Rooseboom te Ede, alwaar wij vernachtten. Des anderen daags waren wij tijdig voor mijne Vrijdagslezing terug.

Te Zwolle werden wij met de meeste hupschheid en allerlei attentiën onthaald. Het was mij wederom, als te Londen! étonné de m'y voir! en wel op den spreekstoel van het Nut van het Algemeen een parallel gevende tusschen Milton en Bilderdijk, hun levensgeschiedenis, hunne dichtergave en grootheid, hunne geleerdheid, hun politieke richtingen, hun standpunt als Christenen en Protestanten. Gij kunt het u voorstellen dat er meer dan ééne aanleiding was om getuigenis te geven op godsdienstig en politiek gebied. Men scheen ondertusschen wel te vrede ten slotte met het gehoorde; en ik had althands over de opkomst niet te klagen. ... Onderscheidene visites deden mij veel genoegen, onder

---

1) Aan mijne Echtgenoote.

anderen van den wakkeren en evangelischen predikant ten Cate Coster bij de Mennonieten.

Na den afloop der vergadering bleven wij nog bij Vroom, met eenige Zwolsche notabiliteiten te zamen, en ontbrak het aan geene geanimeerde conversatie over de politieke aangelegenheden van het land in verband met hoogere waarheid. De Gouverneur had de lezing bijgewoond, maar kwam of coarse niet op den wandelenden boterham ten huize van mijnen vriendelijken gastheer. Ik vond Overijssels hoofdstad minder enthousiast met haren Thorbecke dan ik mij verbeeld had, en vond meer dan eenerlei weêrklank (schoon ook bij een enkelen der gasten onder zekere réserves) toen ik het welzijn der stad dronk, die in hare verkiezing van den heer Groen tot haren afgevaardigde een zoo goed verstand van de belangen des Vaderlands getoond had. Mondeling wel, wanneer het mij gegeven wordt, hiervan nog meer. Nu dringt mij inkortende tijd en papier een eind te maken.

Alleenlijk nog een woord van dank voor uwe laatstvorigen, zeer waarde Vriendin! Wij weten wederzijds hoe welkom, in oogenblikken van geestvermoeinis en pijnlijke ondervindingen, een balsemend woord van deelneming is. Heb dank. Even te voren was mij, zoo al niet van dezelfde hand, toch uit hetzelfde hart en beginsel, nog een andere uitdrukking van gemeenschap der liefde geworden. Wat mij bepaaldelijk intusschen drukte in die laatste dagen en weken, zeg ik u wel eens nader, als in onmiddelijk verband staande met mijne geheele stelling in den strijd die thans gevoerd wordt. Moge de rustdag u en ons een ware dag der rust en lust in de gemeenschap met Christus zijn, onzen Heer en onze Hoop.

Uw innig verbonden Vr. en Br.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Gravenhage, 5 Dec. 1853.

Geliefde Vriend!. Regt aangenaam is mij die vereeniging uwer Politieke Gedichten, [1]) voor wier toezending ik u hartelijk dank zeg. Het is inderdaad een eigenaardig verschijnsel in onze dichterwereld en ik erken dat ik in uwe denkbeelden omtrent de verwantschap van Dichter en Staatsman groot welgevallen heb. [2]) Waarlijk, te midden van al het prozaïsche dat ons dagelijks omringt, mogen wij somwijlen wel eenige verademing scheppen in die hoogere atmospheer.

Wij hebben thans dag op dag een moeilijken strijd. Van daar ook dat ik tot verder schrijven geen tijd heb. Alleen zou ik zoo gaarne weten waar eigenlijk die retractatie van u staat omtrent de pantheïstische rigting van Prof. Scholten, waarvan hij nu weder zoo grooten ophef maakt.

Van harte als altijd, uw Vr. en Br.

---

1) DA COSTA Politieke Poëzij.

2) „Daar is toch inderdaad (daargelaten elke toepassing op den inhoud dezes bundels) tusschen den blik des Staatsmans en dien des Dichters niet altijd een zoo essentieel verschil. In elk geval heeft ook de politiek hare dichterlijke zijde, en heeft van wederzijde voor den waren Staatsman ook de poëzij in de beschouwing der tijden hare stem en beteekenis. Vooral mogen Staatsman en Dichter elkander ontmoeten in de in acht neming dier door Gods woord geopenbaarde toekomst, waaraan niet minder dan aan de waardering van het verleden der geschiedenis het juiste inzigt in de behoefte van het tegenwoordige hangt."

CXC.

Amsterdam, 6 Dec. 1853.

Wat dagen vol hoop, weleer! [1]) Ach! Ach!

Waardste Vriend en Broeder, In antwoord op uw aangenaam schrijven, spoed ik mij u de Justificatoire stukken over te zenden, niet wetende of ge ze allen bij de hand genoeg hebt om aan eene bloote aanhaling van de paginaas genoeg te hebben. Uit de vergelijking van de Nalezing bl. 12 en 13, met den Brief aan Scholten achter den Lucas, bl. 323 en volg. en Scholtens Antwoord bl. 32 en 33, zal u blijken dat er niets geretracteerd werd, omdat van hetgeen geretracteerd zou hebben moeten worden, het ééne niet gezegd is, het andere niet kan of mag terug genomen worden. Vergelijk in Ernst en Vrede [2]) Chantepies Repliek op Scholtens antwoord.

Wat gij over de verhouding van staatsman en poeët zegt, is mij aangenaam in het principe. Doch dat de poeët, die u schrijft, geen staatsman is, bleek mij weder uit het advies in de Kamer van onzen van der Brugghen, die toch wel staatsman is. J'en suis encore à comprendre waarom juist op de hoogeschool te Utrecht het evenwicht moest hersteld worden door vermeerdering van de Theol. Faculteit, die daar betrekkelijk de beste is, terwijl van het aan Scholten en de Groningers geheel overgeleverd Leyden en Groningen geen woord door onzen vriend gezegd is. Capadose schrijft mij dat de heer v. Hoevell juist te Utrecht voor de aldaar niet gerepresenteerde Groningers een leerstoel gevraagd heeft in zijn speech. Het is een bittere spotternij, maar in den grond heeft hij gelijk; indien het stelsel werkelijk is geopperd, om alleen Utrecht te versterken en Leyden en Groningen te laten ut sunt. [3])

---

1) Geboortedag van Koning Willem II.

2) I. 150, 211.

3) Vergelijk de Ned. N° 1054. art. 1.

Neen waarlijk! met geene vermeerdering van het getal hoogleeraren is het te verkrijgen. Seminariën moeten er zijn, zonder détriment van het recht op de Hoogescholen. Doch hierover binnen kort D. V. nader. Ik ben thands op mijne wijze, geëncombreerd van werk, indien men zoo iets aan u zeggen mocht. De Heer sterke u en de vrienden bij voortduring en toeneming.

T. T.

Ev Κυρίῳ

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Gravenhage, 18 Dec. 1853.

Geliefde Vriend! Ik dank u zeer voor de hiernevens teruggaande boeken. Het is inderdaad te verwonderen hoe Prof. Scholten zóó durft schrijven, en dat nog wel, waar hij zich tegen een vermoeden van oneerlijkheid verdedigt....

Hoe gaat het u toch? Zeker geven u de voorlezingen te Amsterdam en Rotterdam wederom veel werk. Ik zou ook gaarne de hoofdtrekken vernemen van hetgeen gij in uwe historische beschouwingen omtrent onzen tegenwoordigen toestand gezegd hebt. — Dezer dagen had ik een aangenaam bezoek van Chantepie de la Saussaye, die nog al zeer te vreden was over de predikantenvereeniging te Amsterdam. Wij hebben het zeer druk met het Voorstel der negen leden, of juister van het ééne lid die het hoofd en de ziel is van de Vereeniging, van het gevallen Kabinet, en van de geheele liberale partij, voor zoover ze eenige veerkracht en consequentie betoont. [1]) Nu evenwel zullen wij, hoop ik, spoedig vacantie hebben, en een weinig tijd tot rust en nadenken, voor zoo ver althans ik niet al te zeer in de zaak der slaven betrokken raak. [2])

1) In de Tweede Kamer liet ik den primus inter pares, ook bij deze gelegenheid, niet onvermeld. Adviezen II. 561.

2) Als lid der in November ad hoc benoemde Staats-Commissie. Niet zonder eenig verband misschien tot de vergadering van 20 Oct. te 's Gravenhage van de Maatschappij ter bevordering van de Afschaffing der Slavernij.

1854.

CXCI.

Amsterdam, 2 Januarij 1854.

Veelgeliefde vrienden! Dank voor de eerstelingen van uw schrift in 1854. Het ingetreden jaar zij u, in alle betrekkingen, een aangenaam jaar des Heeren, te midden van den veelsoortigen en moeijelijken, toch ook veelzins gewenschten strijd. Het afgeloopen jaar 1853 was wederom binnen en buiten 's lands gewichtig. Voor de eerstelingen van den Nederlander wensch ik u bij monde te danken. Het viertal artikels bij den terugblik op het vorige jaar is krachtig. [1]) Wij weten que notre plus grand tort est d'avoir trop raison.

Gaarne bleef ik Donderdag over. Doch het kan niet. Ik moet, bij welzijn, dien avond te huis zijn. Nog is er een résidu van 1853 overgebleven dat, gevoegd bij het dagelijksche werk, mij de handen vol geeft. Mijn vrijdagavond hier vereischt ook veel nazien van dagteekeningen en andere bijzonderheden, ook wanneer de stof geheel in het hoofd is. En ook die stof vereischt gedurig

---

1) Een beknopte vermelding der vier hoofdpunten van staatsregtelijk belang.

a. De val van het Ministerie Thorbecke.

b. De Verklaring van 26 April.

c. De Wet op de Kerkgenootschappen

d. Het Voorstel der 9 leden.

nadenken, terwijl ook dat denken zijnen tijd behoeft. Doch tot wien spreek ik, dat ik hem behoef te initieeren in de geheimen van een gedurig woordvoeren over zaken van historisch en actueel belang?

Ik verlang intusschen zeer u te zien en te spreken en hoop dat wij Donderdag, in die stille morgenure, nog al wat zullen kunnen aanroeren van op het hart liggende aangelegenheden. Kan ik bij die gelegenheid Mackay en andere vrienden nog even ten uwent ontmoeten, het zal mij aangenaam zijn; wanneer althands eerst tusschen u en mij het een en ander vertrouwlijk zal besproken zijn. Capadose hoop ik dan bij mijn vertrek nog even te gaan zien.

Ik had gehoopt u mijn Extract-Verslag van 15 November te kunnen zenden vóór onze zamenkomst. Doch dit moest achter blijven en volgt misschien beter na gegevene inlichtingen bij monde.

Intusschen zal ik gaarne uw gevoelen vernemen over den inhoud van den ingeslotene van H. [1]) die (nevens andere omstandigheden) aan het bureau alhier aanleiding geeft tot het zamenroepen van eenige der oorspronkelijke oprichters en bijwoners onzer halfjarige meetings tegen 17 Januarij 11 ure alhier in het Wapen van Amsterdam. [2]) Wij hopen toch vooral op de tegenwoordigheid der

---

1) Heldring.

2) De oorzaken der aanvankelijke kwijning van de halfjarige meetings te Amsterdam, ook na velerlei onloochenbaren zegen, waren, helaas! reeds toen in het oog vallend.

a Bijeenkomsten van Christelijke vrienden. — Niet, zoo als wenschelijk scheen, van leden der Hervormde kerk in of buiten het kerkgenootschap, met vrijen toegang voor Protestantsche geestverwanten.

b. Sedert Mei 1848 zou er wel raad ingewonnen en gedelibereerd, maar nimmer tot eenigen stap of maatregel kunnen worden besloten. Hierboven, I. p. 333.

c. Er was eene schier onoverkomelijke beduchtheid van vele predikanten voor de voortvarendheid en de betweterij der leeken.

d. Ten gevolge van den treurigen loop en afloop der gebeurtenissen van 1853, malaise en fletschheid, na geestdrift en overspanning. Het ontzenuwend wat baat het? werd aldus schier van algemeene toepasselijkheid.

vrienden uit den Haag, onder welke ik u verzoek de inliggende te laten circuleeren, dien wij later dan wel terug ontfangen.

Weest, veelgeliefde Vrienden! innigst van ons gegroet in den Heer.

De uwe in de gemeenschap van een even dierbaar geloof.

CXCII.

Amsterdam, 11 Januarij 1854.

Geliefde Vriend en Broeder! Meen niet dat mij iets ontschoten zij van hetgeen ik bij ons laatstvorig onderhoud op mij nam. Doch ik had gehoopt mij in dat alles te gelijk diligent te betoonen, en zie! het was eenigermate: qui trop embrasse mal étreint. Ik mag u dus in eene eerste plaats niet laten wachten op de nevensgaande verzameling van brochures, die ik zelve althans op verre na niet compleet bezat, en ik derhalve van onzen vriend en broeder Dr. van Oosterzee vroeg, met vergunning om ze hem, door uw intermediair en, na door u gemaakt gebruik, te mogen retourneeren. Ik voeg er nog een enkel tot de polemiek met Scholten betreklijk pamfletje bij van Dr. van Vloten, dat ik u verzoeken zal rechtstreeks aan mij te doen te rug geworden, na inzage. Het kon nog wel eens ook mij te pas komen in een mogelijke Repliek op des Professors Antwoord. Doch, onzeker als dit uitvoerige plan nog bij mij zweeft, zoo is het geheel onafhankelijk van het besprokene artikel over de zaak tusschen den Nederlander en Scholten, waartoe ik mij gaarne verbonden heb, en om hetwelk te schrijven ik slechts gewacht heb op de door u voorgenomene repliek in den Nederlander,

welke ik met genoegen voor heden avond aangekondigd zie. [1])

Ik twijfel er namelijk niet aan of daarin zal de geheele brief van Schwartz in de Morgenster te lezen zijn. Ware het anders, ik zou u in dat geval vriendelijk verzoeken mij per omgaande, zoo mogelijk, dat nummer te zenden.

Gij zult, waarde Vriend en Broeder, waarschijnlijk van mij dat artikeltje, te zamen met het Extract verslag onzes Seminaries van 15 November ll. ontfangen, mitsgaders, den geleibrief, die (als ik u mondeling zeide) mijne réserves zal inhouden, o. a. omtrent het in mijne oogen belangrijk punt der weigering van Ds. van Rhijn op den door hem aangevoerden grond.

Met eene zelfde gelegenheid misschien zal ik u van onze aanstaande meeting (17 Januarij) over de halfjarige zamenkomsten iets kunnen mededeelen, indien zich namelijk (hetgeen wij allen hier intusschen zeer betreuren zouden) niemand der vrienden uit den Haag daarbij tegenwoordig bevinden zal. Mij zal de overkomst op 20 Januarij voor de vergadering der Protestantsche Maatschappij niet wel mogelijk zijn. — De bijgaande brief van onzen broeder van der Brugghen, zal u doen bemerken dat men ook te Nijmegen eene geheele grondwetsherziening in dezen begeert. Wat mij persoonlijk betreft, ik ben over de al of niet voortzetting vrij wat als blank papier. Mij waren die bijeenkomsten altijd aangenaam als gelegenheid om elkander te zien en te hooren. Maar in de laatste tijden zijn wij van de oorspronkelijke bedoeling (mijns inziens, gemeen overleg over beginsels en handelingen) grootelijks afgeweken, en zij vergoeden, op dien voet blijvend, den tijd dien zij kosten, eigenlijk niet. Aan den anderen kant

---

1) De repliek, door mij onderteekend, in n° 1091. (13 Jan). — Eindigende aldus: „We wenschen, ook ditmaal, den uitstekenden vertegenwoordiger van eene rigting welke door velen, en daaronder door zeer bevoegde regters, hoogstgevaarlijk gekeurd wordt, zooveel doenlijk te sparen; ofschoon wij in het oog houden dat zeldzame geleerdheid en begaafdheid, zelfs aan een hoogleeraar in de Theologie, noch tot onjuistheid van opgaaf, noch zelfs tot minachting jegens de schare die de wet niet kent, eenig regt geeft." — Zie p. 160.

zou ik het betreuren dat, door eene compleete afschaffing, de Vereeniging van leeken geheel zou te niet gaan, en er alzoo over onze geestelijke en kerkbelangen alleen en uitsluitend in de Dominee's [1]) vergadering zou worden gehandeld. De beide elementen hebben elkander noodig, moeten elkander vervolledigen, in evenwicht houden, doordringen. Doch het is altijd met ons volk ongelukkig, dat de clubs- en cotteriegeest de overhand behoudt op den duur. Wat mij betreft, meer volontair dan geregeld soldaat in de gelederen van eenige partij, beweeg ik mij eigenlijk veel gemaklijker niet slechts maar (zoo ik meen) met meer nut in individueele werkzaamheid, en hiertoe zal mij ook de ontbinding onzer meetings eene natuurlijke aanleiding aanbieden. Ik zal intusschen aan die ontbinding niet medewerken dan na al het mogelijke in het midden gebracht te hebben tot behoud, of liever herleving en ontwikkeling.

Met wat belangstelling lees ik ieder dag den Nederlander in zijn veelzijdige polemiek. De onzin van Hofstede de Groot is even goed door luim [2]) en door ernst ten toon gesteld. Goede hoofden, en fiksche pennen, die zoo wel het eene als het andere wapen hebben gevoerd. En toch, mijne veelbeminde broeders en vrienden! en toch! — Wij zullen onzerzijds ook nog met iets anders moeten voor den dag komen dan de (inderdaad onhoudbare) thesis eener onveranderde, sedert 18 eeuwen altijd dezelfde kerkleer, [3]) om tegen den vijand niet alleen kritisch afbrekend, maar ook positief opbouwend, herstellend en herscheppend te overmogen. Ach! vrienden! kondet gij er toe komen om dat hooggespannen denkbeeld van kerk (ik spreek van de zichtbare, als die van Ephese, Smyrna, Laodicea in de eerste, als de Evangelisch Gereformeerde Nederlandsche, in de negentiende eeuw) los te laten, en in haar te

---

1) In da Costa's bedoeling te dezer plaatse het verbum proprium.

2) N 1086. Bewijs dat de Ned. Hervormde Kerk niet mag bestaan, en werkelijk niet bestaat. (Prof. Hofstede de Groot vrij gevolgd).

3) Bij mij althans is steeds sprake geweest van onveranderlijke waarheden, niet van altijd dezelfde kerkleer.

zien wat zij waarlijk is, een kind, een dienares, een zondares, geen reeds volwassen persoon, geen koningin of meesteres, geen in zich heilig lichaam! De waarheden, aan haar in den weg van ontwikkeling voor- (en achter-) uitgang, strijd, enz. toebetrouwd, zijn des Heeren, en niet der Kerk, als eene op zich zelf gezag hebbende macht. IJveren wij, leven en, zoo veel God er toe roept, lijden en sterven wij voor die waarheden, maar als leere des Heeren, leer der Apostelen, leer der Godzaligheid, niet leer van dat in abstracto onpraktische, in concreto onzuivere lichaam der kerk! Waarlijk, door alzoo de kerk op den voorgrond te stellen, zijn wij, in een oogenblik, onwetens en onwillens op Roomsch-Catholiek, op oud-Luthersch, niet echt Bijbelsch, ideaal- Gereformeerd terrein. Een wereld van Godverheerlijkende consequentiën ligt in het beginsel van onze (ook door hare vrienden vaak zoo zeer miskende) Geloofsbelijdenis, gelijk zij het heeft uitgedrukt, niet alleen in artikel 7, maar ook in art. 5, insgelijks art. 27. Niet door de kerkleer zal men de kerkleer uit de macht des vijands redden; maar, door de leer des Heeren, Zijn onveranderlijk Woord, Zijne eeuwig geldende eeuwig levende Schrift, moet de kerkleer telkens op nieuw gehandhaafd, maar ook ontwikkeld; — verdedigd, maar ook gezuiverd worden. De onveranderlijke waarheden, bereids opgenomen in de kerkleer, zullen daar niet bij lijden, maar bij winnen. Het hoogste recht der orthodoxen (al zij er ook op aarde geene kerklijke rechtbank, die hen handhaven wil of kan!) ligt in hun overeenstemming met het Woord huns Heeren; en dat Woord ontleent noch zijne duidelijkheid noch zijn gezag, van het menschelijk formulier; maar omgekeerd. Dat Woord, ook zonder formulier, spreekt tot de conscientiën. En het zijn de conscientiën, die, even als bij de eerste Evangelieprediking, even als bij de Hervorming, gewonnen, overtuigd, gesterkt moeten worden. In de gelederen van den vijand zelven (hoe veel te meer onder de groote schaar van nog onwetenden en onbestemden) zullen met het Woord, het Woord alleen,

niets dan het Woord, het Woord geheel, de groote overwinningen behaald worden, die, zoolang de kerkleer voor op wordt gezet, mijns inziens, daar niet te wachten zijn. Doch hoe verdiep ik mij in een onderwerp, dat voor mij dagelijks rijker en rijper wordt in theorie en praktijk! Ik schrijf aan een innig beminden Vriend en Broeder; en wil dus aan geene enkele uitdrukking naar de letter gehouden wezen; maar wat ik bedoel, weet gij, en wat ik om hoog wensch te heffen is een levensbeginsel. Ik eindig met de herhaling van een meermalen reeds uitgesproken overtuiging: 1e het verleden (bepaaldelijk in de zaak der Kerk of Gods Koninkrijk) moet bearbeid worden door het tegenwoordige, met het oog op de toekomst. 2e Het verleden moet ons niet als een verloren ideaal voor oogen staan, maar wat daarin van God was, voortgezet en ontwikkeld, wat daarin niet van God was, onpartijdig beoordeeld, veroordeeld, uitgezuiverd worden.

Vaarwel in den Heer, veelgeliefde Vriend en Broeder, en word meer en meer gesterkt in uwen gewichtigen en zegenrijken arbeid. Gij zult, hoop ik, in mij altijd een, jusques à l'opposition et dans l'opposition, getrouw bondgenoot der antirevolutionaire partij vinden, en bovenal een u hartelijk liefhebbend Vriend en Broeder.

PS. Ik weet niet of ik duidelijk genoeg heb uitgedrukt, dat van Oosterzee, na gemaakt gebruik van den Bundel, dien van U te rug wacht, derhalve niet eerst op nieuw over Amsterdam. Van Oosterzee bij herhaling sprekende, denk ik aan de vacatuur in Utrecht. Zal men hem aldaar beroepen, of, gelijk sommigen meenen, Moll van het Atheneum alhier?

Wanneer de Nederlander zijne candidaten noemt en aanbeveelt voor dit Theologisch Professoraat, laat dan toch van Oosterzee alleen niet genoemd worden. Het zou (gelijk de vooroordeelen der menschen ook te Utrecht zijn) juist tot zijne uit-

sluiting kunnen aanleiding geven. Met anderen, als Doedes, van den Ham, Barger, enz. genoemd, is dit minder te vreezen. Wat dunkt u? [1])

*** Zie p. 164. In de Ned. 1091 (14 Jan.) las men:

Aan onzen Correspondent overlatende of er repliek vereischt wordt, bejammeren wij dat de hoogleeraar Scholten zijn opstel aldus besluit.

„Ik meen in mijn regt te zijn, wanneer ik mij verder van wetenschappelijke polemiek tegen zulke theologasters onthoude, en mijne teregtwijzing, des vereischt, zal blijven bepalen tot zoodanige bedrijven, waarin „de Nederlander" zal blijken met de orthodoxe leer van den Katechismus vr. en antw. 112 over de waarheidsliefde in tegenspraak te zijn."

Geen overwigt van talenten geeft iemand regt tot zoo buitengemeen hoogen toon als waaraan de hoogleeraar Scholten zich in zijne polemiek gewend heeft; terwijl de verwijzing naar den Catechismus maar al te zeer herinnert aan de aanmerkingen die hem door verschillende wederpartijders, over den geheelen aard zijner bestrijding en bepaaldelijk bijvoorbeeld over een ergerlijk spelen met woorden en geijkte uitdrukkingen gemaakt zijn.

Had Opzoomer ongelijk, toen hij van eene verhandeling van den hoogleeraar Scholten schreef: „Allerlei partijen kunnen zich met de verhandeling vereenigen, zonder dat er nog ééne weet wat haar schrijver bedoeld heeft. De oud-regtzinnige zal zeggen: „Ziet eens! het is geheel ons kerkelijk stelsel; het is de terugkeering tot dat oude doopformulier, waarmede wij aan een drieënigen God zijn opgedragen;" en de vrijzinnige zal antwoorden: „Neen! daarin vergist gij u; dat wil de schrijver volstrekt niet." — Had da Costa ongelijk? „Onzedelijk noem ik het, als, onder de vlag en den naam van grondbeginselen der Hervormde kerkleer, een zamenstel van leeringen wordt ingevoerd, waarbij van de groote waarheden, door Hervormers en Hervormden, in de belijdenis van hun geloof uit Gods Woord opgenomen, niets meer overig blijft dan een onbeteekenende, een begoochelende klank."

Da Costa schreef mij denzelfden dag:

„De refutatie van Scholten in den Nederlander van heden laat niets te wenschen over. Binnen eenige dagen ontfangt gij, lieve vriend, mijne gemotiveerde adhaesie aan dit stuk.

Wat overmoed op nieuw zijnerzijds in de Morgenster!"

---

1) Onze behoedzaamheid heeft niet gebaat. Het Ministerie wilde den schijn ontgaan van ons te believen. De Ned. 1140. — De Morgenster verlangde fnuiking van de Protestantsche Jesuïten. De Ned. 1135.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Hage, 13 Januarij 1854.

Geliefde Vriend en Broeder! Ontvang onze hartelijke gelukwenschingen met uw verjaardag. Zou die niet een feestdag ook voor ons zijn? Wij verheugen ons dankend dat gij wederom zijt gespaard, en, onder veel arbeid, en zorgen, en strijd, en miskenning, gesterkt om, door de belijdenis der waarheid, voor zoo velen tot nut en zegen te zijn. O! moge uw leven nog lang worden verlengd, voor uwe naaste betrekkingen, voor Kerk en Vaderland, voor vrienden die, gelijk wij, zoo veel aan u verpligt zijn. Mogt u, bij voortduring, ook onder moeilijkheden en teleurstelling, die bemoediging en vertroosting worden verleend die onder alle omstandigheden, omdat het oog naar Boven gerigt wordt, genoeg is. De Heer zij u in alles nabij, en schenke zijn zegen op uw persoon, en huis en werk. Groet ook uwe geliefde vrouw en kinderen hartelijk, voor uwe u zeer liefh. vrienden.

CXCIII.

Amsterdam, 18 Januarij 1854.

Zie hier eindelijk, waarde Vriend en Broeder! mijne toegezegde epicrisis in de zaak der twee zinsneden. U de meest onbepaalde vrijheid latende in het plaatsen al of niet van dit opstelletje, geef ik alleenlijk in bedenking of, na het afdoende artikel in den Nederlander van 13 Januari [1]) (met verwijzing daar

---

1) Zie p. 165.

te boven op n° 724,) en wederom na het voor Scholten niet minder écrasante artikel in den Nederlander van heden, een verder terug komen op de quaestiën niet overbodig is. Ik wensch geen parade van edelmoedigheid te maken; maar ik meen dat, zelfs uit een oogpunt van Christelijke wijsheid, men zijnen vijand niet ad desperationem moet dwingen. Intusschen het stuk ligt dáár, en geheel ter uwer dispositie. Acht gij de plaatsing wenschelijk, ik heb er natuurlijk voor mij zelven niets tegen. Acht gij ze thans overbodig, de geringe moeite daaraan besteed heb ik er gaarne voor over gehad, ook al wordt het stukje ter zijde gelegd. Het is uw eigendom in elk geval.

Bij plaatsing zal ik u verzoeken het nog eens zelf ten scherpste na te gaan. Want voorzeker zou den geslagen tegenstander niets aangenamer zijn dan op een of andere onnauwkeurigheid zich te werpen en alzoo zijn systeem van recriminatie toe te passen....

Gister hadden wij eene niet zeer frequente meeting over de halfjarige zamenkomsten. Eenparig was men van gevoelen dat zij behouden moesten worden, maar met aanmerkelijke wijzigingen; waaromtrent men evenwel tot geene resultaten kwam, uitgenomen eenige ondergeschikte bepalingen, als b. v. het beperken van den toegang door het uitgeven van kaartjes (de Engelsche tickets) het de rigueur teekenen van een presentielijst. De Amsterdamsche leden zouden nu trachten, naar aanleiding van het gehoorde, een plan te organiseeren. Gaarne vernemen wij bij gelegenheid de denkbeelden van u en de overige Haagsche vrienden...

Nu, weest op 't innigst van ons gegroet, geliefde vrienden! en mogen wij weldra op nieuw door goede berichten verblijd worden uit de residentie, ook omtrent onzen van Bylandt! [1])

uw verbonden Vr. en Br. in den Heer.

---

1) Den geliefden medicijnmeester. Zie p. 172.

CXCIV.

Amsterdam, 21 Januarij 1854.

Zeer geliefde Vriend! Dat ik Nederlander, Gids, enz. met het artikel niet voor een indeclinable houd, is bij mij een principe, dat ik in de laatste dagen van het Instituut eenmaal uitvoerig verdedigde tegen Prof. Veth en anderen. Immers zeggen ook de Franschen niet: dans un article de le Moniteur, maar du Moniteur. En zouden wij, consequent zijnde bij die beschouwing van de Gids, de Nederlander, als staande uitdrukkingen, ook moeten zeggen: de Letteroefeningen HEEFT een opstel, enz., hetgeen mijns inziens tegen het innigste taalgevoel strijdt. Het spreekt van zelve dat ik op dit punt geene dadelijke verandering wensch op te leggen aan anderen, maar mij voor mij zelf aan mijn principe moet houden. Ik schrijf derhalve de Nederlander (de Rom. Nederlander cursijf), van den Nederlander, in den Nederlander, enz.

Een treurig voorbeeld van vergeefs aangeteekende drukfeilen zult gij, lieve vrienden! aantreffen in het nevensgaande overdrukje,[1]) waarmede ik mij voorgesteld had vrienden en betrekkingen van van L. — iets aangenaams aan te bieden, en waarvoor ik nu veeleer verschooning mag vragen wegens de nalatige uitvoering. Ik heb bovendien tot den wanhopigen maatregel moeten besluiten, om op een apart velletje de zinstorende aan te teekenen. Daarom moet ik de bezending aan andere vrienden in de Haag en elders nog een paar dagen uitstellen.

Mevrouw van B^{r} [2]) deelde ons met dankbare blijdschap uwe goede berichten mede, aangaande den geliefden medicijn-

---

1) Waarschijnlijk Herinneringen van mijne vroegste kennismaking en lateren omgang met den hoogleeraar D. J. VAN LENNEP.

2) Boetzelaer.

meester. God zegene en spare hem nog lang! Hij zij met u allen, veelgeliefde vrienden! en geve ons in den fellen strijd zijnen vrede.

Uw in Christus verbonden Vr. en Br.

CXCV.

Amsterdam, 23 Maart 1854.

Zeer waarde Vriend! Inderdaad! het zijn reeds weken geworden sedert wij geen geschreven schrift den een van den ander zagen. Het gedrukte uwerzijds doet mij ieder avond uwe krachten van werkzaamheid en volharding bewonderen, met instemming, als altijd, op veel, maar ook met toenemende bewustheid van ons verschil van inzicht met betrekking tot de verhouding tusschen de juridische en de medische beschouwing op het punt vooral der kerkelijke krankte. Dat ik niet schreef, kwam misschien ook daaruit voort, dat ik, bij ons gesprek in dien vroegen morgen van Januarij ll., alles wat mij daaromtrent op het hart lag, zoo goed als ten eind gesproken had.

Ik kon niet anders; en ook niet meer! Voorts had ik met Lessen en Lezingen, altijd zoo wat arbeid voor de pers, en allerlei episodische werkzaamheden en correspondentiën, de handen nog al vol. Ook las ik hier en daar, buiten de dagelijksche en wekelijksche uren; b. v. in de Maatschappij voor fraaie kunsten, enz. over Constantinopel nog al uitvoerig; — in het Jongelings-Verein enz. Doch wat spreek ik van drukte en werkzaamheid tot u? trouwens zijn mijne krachten, even weinig als mijne gaven, bij de uwe te vergelijken. En uit den aart der zaak, bij toenemende jaren, zorgen, tegenheden van alle zijden, nemen althands de krachten niet toe. Ik kan, bij dat alles, nooit genoeg danken voor de ondersteuning en goeden moed in velen, die mij te beurt vallen van den Heer.

Donker zijn inderdaad onze dagen bij toeneming. Het licht over kerk en wereld concentreert zich al meer en meer op eene volheerlijke, tot in de bijzonderheden ons in het prophetisch woord voorgeschilderde toekomst. De zwarigheid blijft daarbij grootlijks hoe den strijd en plicht van den dag met die uitzichten in wettig en levendig verband te brengen. Het gezicht op de toekomst ontslaat evenmin van de oogenbliklijke belangen, als dat zij (omgekeerd) daarop buiten grooten invloed mag blijven.

Lichtpunten zijn er in ons land voorzeker, en velen, schoon verstrooid. Vereenigd zouden zij een krachtig brandpunt misschien van licht, leven en warmte kunnen vormen. Maar de geneigdheid is daartoe over het algemeen niet groot. Nu! het ligt misschien in den weg van God, dat de getuigenissen meer sporadisch worden afgelegd, en een iegelijk (onder het hoogere beleid van den Oversten Leidsman) zijn eigen weg ga, naar dat hem in zijn geest en consciëntie duidelijk zij. Dit is, dunkt mij, zeker: dat gemeenschappelijk handelen zonder gemeenschappelijk overleg ondenkbaar is.

Van de zaak van Meijboom hoor ik steeds veel, doch weinig nieuws. De uitspraak van het provinciaal bestuur wordt te gemoet gezien, met uitzicht voor het naast op bevestiging van het arrest der klassikale sfeeren.

De indruk, geloof ik, is groot van dezen strijd. Wat de gevolgen bij de kerkenraad zullen zijn, zal blijken bij het aanstaande beroep tot vervulling der vacature van Ter Haar. Hasebroek stelde zich niets goeds voor van die zijde.

Ik zag uit den Nederlander dat de ergerlijke wegcijfering der transfiguratie door Meijboom u uit den Tijd bekend werd voor het eerst. [1]) Zeer confuus staat het mij voor den geest, als of ik, kort na mijn protest, u over geheel dat Meijboomsche leven van Jezus, en bij name over zijn vulgair-rationalistisch

---

1) De Nederl. 1147.

standpunt ten aanzien van dit groote moment in de geschiedenis van onzen Heer, uitvoerig geschreven heb. Doch ik kan begrijpen dat de geschreven letter of zelfs het gesproken woord minder indruk nalaat in het geheugen dan een openbaar gedrukt artikel. [1]) Mijns inziens is, bij de klachten en aanklachten in de zaak Meijboom, veel te weinig van zijne behandeling der Evangelische historie gezegd. Eenigermate consequent, wanneer men het vergrijp alleen ziet in de afwijking van de kerkleer; doch ook aldus behoort toch tot de kerkleer de zuiverheid der geschiedenis, zoowel als die van het dogma, schoon in de Belijdenissen de eerste meer stilzwijgend ondersteld wordt.

Van het Ministerie, dat door de Aprilbeweging in het bezit der portefeuilles gekomen of gebleven is, heb ik dagelijks minder verwachting. Ik verlang met u te vernemen het effect der opzending van het adres Kremers naar den minister van Binnenlandsche Zaken. [2]) Het was een curieus incident, Groen en Thorbecke voor een oogenblik eenstemmig!

De herleving van nog eene of twee klassen van het voormalig Instituut, als uitbreiding der tegenwoordige Academie, schijnt kansen te hebben. Meer dan eens, in de laatste algemeene vergadering van het stervend Instituut, heb ik luid en met nadruk den val van Thorbecke en de herstelling van het door hem vernietigde lichaam voorspeld. Leemans van Leiden meende toen dat het voor altijd met het Instituut gedaan was. Ik antwoordde dat mij deze Egyptische beschouwing van den stervende, als eene aanstaande mummie, in hem niet verwonderde, maar dat ik voor mijhop Israelitische wijze aan wederopwekking geloofde. Doch et weder opgewekte mag en moet in een beter en gelukkiger vorm

1) Zie p. 155. De welverdiende teregtwijzing is karakteristiek, ook om den uiterst liefelijken vorm.

2) Het Adres van Kremers en andere inwoners van Uithuizen omtrent de oprigting eener bijzondere school. Op mijn verzoek verzonden naar den Minister, door Thorbecke's krachtige medewerking, met 35 tegen 17 stemmen. — Aanleiding weldra tot mijn Wetsvoorstel van particële wijziging der Schoolwet. — Adviezen, II. p. 77, vgg.

en toestand te voorschijn komen; anders was het maar beter geweest den doode in zijn graf te laten. — De benoeming van Matthijs de Vries in de Staats-Commissie is daaromtrent een gunstig teeken.

Onze lieve vriendin Caroline de Clercq deelde ook mij het genomen besluit ten aanzien der studie van Matthijs [1]) in de theologie mede. Zij zeide mij dat uw indruk dezelfde geweest was, als dien ik bij de mededeeling uitte. Doch zoo zal het meer en meer gaan. De geloovige ouders zullen òf hunne begaafde kinderen te rug houden van eene studie, die menschelijker wijze, thands ten eenen male afleidt, niet opleidt, aan onze Academie; òf wagen zij er zich (zonder eene stellige verzekerdheid) aan, het is (menschelijker wijze, wederom) zeker dat zij kweekelingen leveren aan de heerschende valsche wetenschap. Dat toch onze vrienden zich geene illusie maken, zich vasthoudende aan dien grashalm van Utrechts Academie voor deze zinkende kerk! Het is nu klaar genoeg gebleken wat van dien kant te wachten is, na het beroep van ter Haar, de chartulae van Bouman, en het (wat het feit betreft) onwederspreeklijk getuigenis van Kist. [2])

Ik kan niet anders dan tot mijn Carthago delenda terug keeren. Behoudens alle goed recht op de Theologische Faculteiten, moeten er goede en zuivere Seminariën worden opgericht; en wel door ons, door de welgezinden, door vereeniging van geringen en aanzienlijken, geleerden en ongeleerden, theologen van professie en geroepene leeken! Mij heeft het toch altijd iets van eene spotternij, rechtzinnige leeraars te verwachten uit de school van rationalistische, of neologische hoogleeraars, en tegen het beroep der Meijbooms c. s. te protesteeren, terwijl de Academiën, zoo al niet in rust, althans in ongestoorde werking worden gelaten. Ik herhaal mijne overtuiging dat met juridiek protesteeren en proce-

---

1) Haar jongste zoon, even beminnelijk als begaafd. Naar Batavia vertrokken in de dienst der N. Handelmaatschappij. — In 1859 overleden; theologant niet, maar van God geleerd. Zijn laatste woord was: „Jezus! uw verzoenend sterven Blijft het rustpunt van mijn hart (Evang. Gez. 130).

2) Omtrent den hoogleeraar Royaards. — De Ned. 1128.

deeren de dood wel geconstateerd, maar het leven niet geproduceerd zal worden. Hiertoe is noodig (altijd in de diepste afhanklijkheid van den Heer der Gemeente, den Heer des levens) het wagen van eene daad. In elk geval volstaan wij op den duur met de defensie van het oude niet; de levenskracht is in het nieuwe, doch dat het oude in zich opgenomen heeft.

Het wordt meer dan tijd te eindigen. Mijn uitvoerig schrijven is een weinig door u zelven uitgelokt; en ik weet dat gij van mij niets anders wacht of wilt dan mijne volle overtuiging, zoo als zij bij mij ligt.

De gezondheid is hier, dank zij God, redelijk. Onze twee oudste dochters hebben de eene na de andere wel wat gesukkeld dit jaar. Mijn zoon is wel; doch ook de praktijk levert minder uitzichten op dan zich ll. jaar liet hopen. De diplomatische studie wordt aangehouden, doch zonder bepaald uitzicht; in elk geval schijnt er dit jaar geen Examen te zullen worden gehouden. En wij zijn ons zeer wel bewust dat ook van dien kant de verwachtingen luttel zijn. Ik zie met genoegen dat mijn lieve zoon den moed niet verliest. Ik hoop dat hij het nimmer zoo klaar mag inzien, als ik zelve, dat in Nederland, voor wat mijnen naam draagt (à dix titres pour un) hetgeen men noemt zijne carrière maken zoo goed als onmogelijk is (ik spreek altijd naar den mensch). Ik heb in deze laatste tien jaren meer ondervinding van dien kant opgedaan, of liever ik ben in deze laatste tien jaren meer tot bewustheid (uti ajunt) gekomen, dan in vijf-en-twintig en dertig van vroegeren leeftijd. Wat nood? voor mij persoonlijk voel ik mij door tegenstand en onrecht (een weinig gelijk gij, schoon non viribus aequis) gesterkt en aangevuurd; en in Christus zijn wij meer dan overwinnaars in hoop. Doch dit neemt niet weg (ik zou haast zeggen: dit mag niet wegnemen) den strijd der bekommering bij oogenblikken voor wat wij achter laten in een booze wereld, een boozen tijd, een bitter vijandige natie, en veel dat à la glace [1]) blijft, ook onder de welgezinden.

---

1) ijskoud.

Nu; gij zult zeggen: deze brief begint wel wat op het portret in het Album te gelijken. Gij zult (ik ben er zeker van) om den wat somberen toon, noch de liefde tot u, noch de waarheden die daarin zijn uitgesproken, miskennen. De Heer zij met u en uwe lieve egade en zegene en verzegele alles wat gij in zijne naam en kracht moogt werken en ondernemen, met zijnen goeden Geest.

Uw liefh. Vr. en Br.

PS. Wij hadden eergister avond eene openbare meeting der afdeeling Nederland van de Gustaaf-Adolf-Vereeniging. Misschien ziet gij er iets van in de Amsterdamsche Courant. Misschien ook wel niet om de vreeze der Roomschen. De Amsterdamsche Courant is een zeer voorzichtig blad.

Nog een woord, eerlijkheidshalve, over Salvador, na hetgeen ik u laatst van hem zeide. Hij is een wonderlijk mensch; of liever twee menschen toonen zich in dien eenen beurteling. Ik zoude zeggen dat hij in kennis van de waarheid op geestelijk terrein vordert; ook op politiek terrein zijne denkbeelden zich verhelderen. De kwaal, waarvan ik u laatst sprak, is evenwel nog daar, vrees ik, en met complicatie. Loslaten mag ik hem in geen geval mijnerzijds niet. In Haarlem heeft hij au fond gelijk, zoo ik meen; maar wordt het er op toegelegd om hem, door eene rechterlijke vervolging van laster, door een eventueel streng vonnis, onschadelijk (en onbruikbaar) te maken. Het is niet onaardig (maar wel diep onwaardig) iemand te doen condemneeren wegens plainte en openbaarmaking van een feit, dat in het dagelijksch leven niemand anders qualificeeren zal dan Salvador dat gedaan heeft. Ik bid u, houdt een attent oog op deze zaak, en laat u, door die ongelukkige manie van advertenties van den Jonkheer, toch van dat gadeslaan niet afschrikken!

Aan Mr. I. da Costa.

Maart 1854.

Geliefde vriend! Heden ontving ik het stuk van v. d. Kemp met uw antwoord. Ik ben er zeer mede verlegen. Wederom reden van blijdschap voor de tegenpartij. En toch het niet plaatsen zal onzen vriend voorzeker onaangenaam zijn; ook is het misschien beter dat dergelijk verschil van zienswijze openbaar worde gemaakt, en tegenspraak ontmoete, dan dat het voortsmeule, en naderhand, bij deze of gene aanleiding, aan het licht kome. Wat dunkt u? casu quo zou ik er prijs op stellen van ook uw antwoord, natuurlijk zonder den familiaren kop en staart, te mogen plaatsen. [1]) — Schrijf mij ook eens spoedig, al is het met weinige regels, welken indruk het artikel van Beets in Ernst en Vrede [2]) op u gemaakt heeft.

---

1) Welk opstel bedoeld wordt, is mij ontgaan. — In de Nederl. van 20 April is een artikel van v. d. Kemp, waarin hij bedankt voor de homogeneïteit met Opzoomer, die hem onzen v. d. K. genoemd had, en mij met beslistheid de hand reikt.

Aldus: „Ik meen te behooren en wensch door vriend en vijand gerekend te worden als te behooren tot de anti-revolutionaire richting, wier beginselen door mijnen hooggeachten vriend, den heer Groen van Prinsterer, zoo welsprekend en krachtig reeds jaren lang zijn en nog steeds worden gepredikt en verdedigd; en zulks al mogen er tusschen onze gevoelens eenige wijzigingen bestaan. Want hoe groot ook het gezag van den heer Groen bij mij zijn moge, hoe sterk ik ook moge huiveren om van hem te verschillen, gaarne vermoedende dat ik dan in het ongelijk ben, heb ik echter mijne overtuiging aan de zijne niet opgeofferd, maar openbaar mijne eigene inzichten, verzekerd zijnde dat zulks ook aan Groen aangenamer is, dan een niet-overtuigd napraten zijner woorden. Ik weet het dat er zijn, die mij, om die verschillen, als tegenover Groen hebben zoeken te plaatsen; doch ten onregte, en ter hunner mondstopping dient deze mijne betuiging."

2) Over de uitspraak van het Klassikaal Bestuur ter approbatie van het beroep van Ds. Meijboom. Ernst en Vrede II. 163.

In de meeting te Amsterdam (4 Mei 1848) had Beets uitgesproken: dat ik en zulks om des Koningrijks Gods wil, stellig ben tegen al wat in de kerk in dezen tegenwoordigen tijd een crisis zou provoceren of verhaasten. Zie Deel I. p. 333.

„In 1854 oordeelt hij dat de grond van alles is de altijddurende antipathie bij onze

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Hage, 26 Maart 1854.

*** Antwoord op Brief 195.

Geliefde Vriend! Hartelijk dank voor uwe belangrijke letteren. Ik wenschte ze uitvoerig te kunnen beantwoorden: maar moet mij bepalen bij een kort woord; eigenlijk om u te zeggen dat ik inderdaad het groote verschil tusschen uwe en onze beschou-

---

kerkbesturen, tegen degenen die in de Nederlandsche Hervormde Kerk, aan de leer der Hervormde Kerk „„zoo als die in haren aard en geest, het wezen en de hoofdzaak der Belijdenis uitmaakt,"" zoo zeer gehecht zijn, dat zy in de hartelijke belijdenis van die leer, en van geene andere, den eenigen troost in leven en sterven voor zich en hunne kinderen erkennen; zoo zeer, dat zy meenen te moeten getuigen en opkomen tegen al zulke afwijkingen, als uit die leer wegnemen datgene, wat haar voor hen eene troostrijke leer wezen doet."

Te meer vreest hij dat niets in staat zijn zal die hardnekkige antipathie te overwinnen. En naarmate zy te onbedachter voortgaat de ultras tot stappen te tergen, die door de bezadigden niet langer zullen kunnen worden tegengehouden, en waarvoor zy niet nalaten zal allen aansprakelijk te stellen.

Aan de tegenstanders vraagt hij: „Zou de verwarring in de Nederlandsche Hervormde Kerk, niet veel grooter, en eene betreurenswaardige crisis niet reeds lang dáár geweest zijn, indien niet door de bezadigden uit het midden dezer party, meermalen woorden van vrede gesproken waren, en van stappen afgemaand, welke de tegenparty door een bestendige krenking en verongelijking telkens scheen te willen uitlokken?"

Naar aanleiding hiervan las men in de Nederl. nº 1172:

We veroorloven ons, om het gewigt der omstandigheden, de vraag: zullen de bezadigden er in geenen deele verantwoordelijk voor zijn?

Hebben de bezadigden, ter handhaving van het regt der Gemeente en tot herstel van den waren vrede der kerk, een weg ingeslagen waarop zij door de ultras, toen deze nog geen ultras waren, hadden kunnen worden gevolgd?

Is het billijk de ultras alleen voor afwijkingen verantwoordelijk te stellen, nadat, te midden van den toenemenden overmoed der ongeloovige rigtingen, te vergeefs sedert vele jaren naar de leiding van bezadigde voorgangers uitgezien werd?

wing niet kan inzien. Mijn wensch is geweest om, ook in de Nederlander, gedachtig te zijn aan de gewigtige wenken die ik van u in ons morgengesprek ontving. Ik ben volkomen overtuigd dat men, gelijk gij het teregt noemt, medisch behoort te werk te gaan; maar ik geloof, en dit is toch ook uw denkbeeld, dat de vermelding van het onregt hetwelk ons geschiedt, onder de meest krachtige middelen behoort waardoor de zieke uit zijn gevoellooze slaperigheid kan worden wakker geschud. 1) De vereenigingen van lidmaten, zoo als te Amsterdam en elders, kunnen voorzeker in menig opzigt, bedenkelijk worden geacht, maar toch, tegen een Kerkeraad die een Meijboom beroept, is eene zoodanige coalitie niet onverklaarbaar, en ook, dunkt mij, niet overtollig, en zij zou, immers, zeer nuttig kunnen zijn, wanneer ze voor vele getrouwe leden, en ook, en vooral predikanten, een kern van aaneensluiting, van gemeen overleg en van zamenwerking wierd.

Ik beaêm volkomen wat gij van de Akademiën zegt; maar welke middelen kunnen daartegen beraamd worden? Is er kans om, in dien zin gelijk gij het bedoelt, een Seminarie te stichten, bij de flaauwheid van zoo velen, en, om geene andere bezwaren op te tellen, bij den waarschijnlijken onwil van onze meeste uitstekende mannen om zich aan eene dergelijke inrigting te verbinden, wanneer zij niet tot de officiëele Gouvernements-instellingen behoort. Ook daarin hebt gij gelijk, er moest, in dagen als wij beleven, veel meer onderling overleg zijn. Nu nadert weêr de bijeenkomst der vrienden. Ik wensch te kunnen komen, en toch heb ik met u het gevoel dat de zamenspreking, gelijk ze sedert eenigen tijd is geworden, veel minder nog dan te voren een doeltreffend overleg, een begin van handelen kan zijn.

Nu lieve vriend! zijt met de uwen op 't hartelijkst gegroet van uwe u zeer liefhebbende vrienden.

---

1) Dit was de medische bedoeling van de Adressen in 1842 en 1843. Ook van al wat daarin juridick was.

[1]) Aan Mr. I. DA COSTA.

Oud-Wassenaar, 8 Mei 1854.

Zeer waarde Vriend! Uw boek van Bogue [2]) was mij zóó welkom dat ik niet mag uitstellen u mijn hartelijken dank daarvoor uit te drukken, zonder te wachten dat Groen, overladen met allerlei werk, gelegenheid vindt u zelf te antwoorden. Hij bragt mij dat boek mede den eersten dag van onze komst hier buiten, en de stille avond was voorbij, eer ik 't uit de hand kon leggen; ik hoop het te lezen en te verspreiden, terwijl de innigste zegenbede voor hem die 't ons mededeelde, opklimt tot Hem wiens naam in 't Heilig Woord des levens verheerlijkt wordt, en geprezen in hen die dat Woord ten zegen doen zijn aan hunne broederen. Zóó veel hebben wij u te danken, geliefde vriend! Eens worden die geestelijke weldaden beter erkend, Daniël XII: 3, — [3]) maar menig gebed gaat toch voor u op, en ook hier zoo dikwijls de wensch u te spreken en te hooren. — Groen was bedroefd over 't geen door u in 't begin der zamenkomst was uitgedrukt. [4]) Dat niemand meer dan hij u liefheeft en hoogacht, kan ik getuigen, maar ook dat niemand meer overkropt wordt door werkzaamheden van allerlei aard, en naauwlijks tijd vindt voor de noodigste afdoening van eigen aangelegenheden. Sedert de Nederlander dagelijks zijn gevoelen over alles, aan allen, maar toch meest aan vrienden, mededeelt, is het hem bijna onmogelijk in correspondentiën aan verlangen en behoefte te voldoen. Bij de ontelbare foliobladen die dagelijks voor de Kamer worden rondgezonden, gedeeltelijk ter bestudering van hem geheel vreemde zaken,

1) Van mijne Echtgenoote.

2) Dr. BOGUE, Proeve van 't Goddelijk gezag der Christelijke Godsdienst.

3) „Die er vele regtvaardigen, zullen blinken, gelijk de sterren, altoos en eeuwiglijk."

4) Een uitdrukking, zoo ik mij wel herinner, was aan da Costa, in 't algemeen, ontvallen, over vertraging in de correspondentie. Ik laat de zinsnee (die mijne ligtgeraaktheid verraadt) staan, omdat ze in verband met het antwoord, m. i. de beminnelijkheid van zijn geheiligd karakter bij uitnemendheid in het licht stelt.

komen dan nog zaken als de Commissie van de afschaffing der slaven, — nu weêr, na den dood van den Vice-admiraal Rijk, eene commissie voor de West — en altijd de post naar Utrecht, die zóó véél haalt en brengt, dat met naauwkeurigheid moet worden beoordeeld. Bij zoo veel werk en dikwijls bij de miskenning en verguizing die te verwachten is, ook nog veel teleurstelling, waar hij op iets goeds, als nu weêr voor het onderwijs, hoopte, van wege de Regering [1]), zou het u niet bevreemden (dit evenwel geheel tusschen ons) dat hij er over denkt zich tegen Junij niet weêr verkiesbaar te stellen.

Ook hieromtrent zou ik uw gevoelen zoo gaarne vernemen, ons, ook in deze gewigtige zaak, aanbevelende in uwe gebeden.

CXCVI. [2])

Amsterdam, 10 Mei 1854.

Veelgeliefde Vriendin! Uwe letteren waren mij als regen op een dorren grond; een ware gebedsverhooring bij de meer of min neergedrukte stemming, die sedert eenigen tijd, meer nog dan vroeger misschien, mij naar een goed woord uit een liefhebbend hart verlangend doet uitzien! Heb dank — ook voor hetgeen gij mij als uit naam van uwen geliefden man zegt, van wiens vriendschap en liefde ik wel ten volle overtuigd ben, en dien het mij leed doet dien avond eenigzins bedroefd te hebben. Om dit alles te expliceeren, wat tot mijne stemming op dat oogenblik aanleiding gaf en daartoe medegewerkt had, zoude ik een lang onderhoud à coeur ouvert over vele menschen en zaken

---

1) Zie p. 175. — De regtvaardiging mijner smart over de zaak van Uithuizen is reeds toen opgeteekend in de Ned. 1191.

Na de verklaring van den Minister (6 Mei): „Er zal door de Regering geen voorstel van partiële regeling worden gedaan:" bleef er slechts één middel over: het grondwettig initiatief. — Den 13 Mei zond ik het Voorstel van wet in.

2) Aan mijne Echtgenoote. Antwoord op den vorigen.

met u, lieve Vrienden! behoeven. Voor het oogenblik zij het mij genoeg met een woord de uitwerksels te erkennen, die (bij de natuurlijke zondigheid van mijn hart) allerlei zich opvolgende teloorstellingen, onbillijkheden van menschen, zorgen en treurigheden van onderscheiden aard, maar al te zeer op mijne gemoedsgesteldheid hadden. Wie weet het beter dan uw lieve man wat er, in onzen tijd en in ons land, voor een iegelijk onzer die waarheid liefhebben en aan liefde en zamenwerking behoefte hebben, te gelijk hoop gevends en toch meer dan ooit déses-pérants ligt. Hier kwam sedert eenige weken een bijzonder klemmende huislijke zorg voor mijn tweede dochter Hanna bij. Sedert bijna zes maanden aan een hardnekkige kramphoest lijdende, vonden wij (en ieder die haar zag, met ons) haar zoo merkelijk vermagerd en verzwakt, dat er zelfs bij onzen medicus een oogenblik voor haar borst gevreesd werd, en wij zelfs eenige dagen lang zeer ernstige bekommering deswege opvatten. Door Gods groote goedheid schijnt die vrees zich niet te realiseeren, en zijn over het geheel de verschijnselen veel meer geruststellend, ja, zoo wij hopen, de krachten en het uitzicht toenemende ten goede. Behoef ik u te zeggen, welke herinneringen in zulke oogenblikken zich voor ons ouderlijk hart verlevendigen, en wat in het bijzonder daarbij ook door mijne lieve vrouw geleden wordt? In dat alles laat zich de goedertierenheid en trouwe Gods niet onbetuigd! doch de zamenloop van uitwendigen en inwendigen strijd kan soms prangend zijn; en de arbeid moeilijk worden, ja (wat het pijnlijkste is) de lust tot leven en arbeiden als gestremd, het geloofsleven beneveld, de weg en horizon duister. Ik danke God, die langs meer dan éénen weg ons dezer dagen wederom nieuwen moed instortte; daaronder ook door uwen brief, zoo vol van liefde en belangstelling. Doch reeds meer dan te veel van mij zelven en mijne ondervindingen. Het wordt tijd dat ik op een ander gedeelte antwoord van uwen brief, waardoor ik niet weinig verbaasd werd. En toch! hoezeer voor het denkbeeld in het belang van Kamer, regeering, anti-revolutionaire

partij, Vaderland en Kerk, terugdeinzende, kan ik mij voorstellen dat het bij Groen is opgekomen en serieus door hem wordt behandeld in zijn gemoed, met u, en voor den Heer. Wie zou in zoo teer een aangelegenheid durven raad geven? Toch kan ik begrijpen, dat eenige tijd van verwijdering uit eene Kamer als zich ook de tegenwoordige betoont [1]), door het gemis en de leegte zelve, die er het gevolg van zal zijn, eenen belangrijken invloed zou kunnen hebben op de gemoederen en conscientiën van velen. Inzonderheid, indien (gelijk gezegd werd, maar ik wil hopen zonder grond) de herkiezing te Zwolle eenigzins hachelijk mocht staan, [2]) zou ik er voor mij wel in kunnen berusten, dat de waardige vertegenwoordiger uit die stad zich niet weder verkiesbaar stelde. [3]) „Hij zal leiden 't zacht gemoed in den effen weg des Heeren! Wie Hem needrig valt te voet, zal van Hem zijn wegen leeren! In het geval, door u van verre als mogelijk voorgesteld, zou (naar mijn gevoel) een soort van compte-rendu in een brief aan de kiezers wenschelijk zijn, à la face van vriend en vijand. [4])

Hoe zijn wij sedert de Aprilbeweging, althands schijnbaar, achteruitgegaan of liever achteruitgezet in velen! [5]) Die volhardt tot den einde toe, zal overwinnen, of meer dan overwinnen.

---

1) Zie p. 102.

2) Bij het naderen der verkiezingen werd duidelijk, voor menigeen, dat de uitstekende behendigheid van den leader der conservatieve rigting, Mr. v. HALL, aan de anti-revolutionaire leden niet voordeelig zijn zou.

3) Op mij heeft (wat, bij nader indenken, ook door da Costa zou beaêmd zijn) dit gerucht een tegenovergestelde werking gehad. Zie p. 186.

4) De Nederlander is hieraan dienstbaar geweest vóór en na.

5) Bijv. van regeringswege werd (tot veler smartelijke verbazing) bij een wetsontwerp over Indië in Januarij 1854 verklaard:

„De bewering, dat de Nederlandsche Staat is een Christelijke Staat, en daarom de verspreiding van het Christendom, zoo niet door active, dan althans door passive middelen moet bevorderen, is niet aannemelijk.

Wat ook te dien aanzien de persoonlijke wenschen mogen zijn van hen, die het Staatsbestuur uitmaken, zij mogen, ambtshalve handelende, niet vergeten, dat de

Nu, geliefde vrienden! Weest in alle betrekkingen den woorde en genade onzes Gods biddend bevolen, en gedenk ook onzer, gelijk wij weten dat gij doet....

Ontvangt onzen innigen groet.

Uw liefh. Vrienden.

---

[1]) CXCVII.

Amsterdam, 14 Mei 1854.

Zeer geliefde vriendin in onzen Heer! Heb dank voor uwe belangstellende woorden op nieuw. De meer opgeruimde stemming met betrekking tot onze Hanna blijft voortduren; in zoo ver wij, zoo ver het oog van den menschelijken geneesheer gaat, vertrouwen mogen dat het teedere deel, waarvoor wij vreesden, onaangetast bleef. Wij mogen ons intusschen niet ontveinzen dat, zoolang die nu reeds zes maanden kwellende kramphoest niet verdwenen is, de zwarigheid nog niet als weggenomen kan beschouwd worden. De ongesteldheid op zich zelve reeds, en buiten verband met de gevreesde ziekte beschouwd, neemt natuurlijk krachten af, en geeft in het physieke leven eene stremming. Het karakter der ziel van ons lieve kind is overigens eerder stil en kalm, en wij mogen hopen dat haar blik meermalen naar binnen en naar Boven is gekeerd. Wij zijn overigens vrij welvarende.

Wat mij door u werd medegedeeld omtrent de denkbeelden van uwen lieven man over het lidmaatschap der Kamer, heeft mijne volle toejuiching. Neen! wij moeten blijven op de post,

---

Nederlandsche Staat geene bepaalde kerkelijke geloofsbelijdenis heeft, en dat elke poging, om de eene godsdienstige overtuiging boven de andere te begunstigen, eene afwijking zou zijn van het in de Grondwet gehuldigde beginsel van geweetensvrijheid en gelijkstelling der gezindheden."

1) Aan mijne Echtgenoote.

en alleenlijk gereed zijn die op hooger bevel (door tusschenkomst van wat omstandigheden of verkeerdheid van menschen dan ook) wederom voor een andere te verlaten. Intusschen zie ik met warme belangstelling hoe hij zich in elk geval den tijd ten nut maakt in deze tegenwoordige zitting, zoo met betrekking tot de zaak van het Onderwijs, als tot de wet op het Armbestuur. [1])

Donderdag de bidstond voor Israël te Haarlem moetende leiden, bezocht ik bij die gelegenheid de Salvadors. Het was juist de dag, waarop het vonnis van de rechtbank was uitgesproken, zeer tot verbazing van velen (ook geheel onpartijdigen), die, naar de débatten te oordeelen, een geheel anderen uitslag hadden verwacht. Salvador verliest niet ligt den moed; hij was evenwel diep (zoo ver ik bemerken kon) geschokt. Zijne vrouw was kalm, maar ontzachelijk gegriefd. Wij hopen, mijne vrouw en ik, haar eerlang te bezoeken. Zij hebben thands te Haarlem naauwelijks een enkele vriend of vriendin, daar zij althands voor het hart en voor het hoogere leven iets aan hebben in hunne tegenspoeden. De lieve mevrouw Petitpierre is nu juist in Zwitserland, die ze anders veel ziet en liefheeft. Salvador zal zekerlijk appelleeren van een vonnis, niet alleen hoogst gestreng, maar door geen behoorlijke rechtsgronden gejustificeerd.

In elk geval zijn (wat ook anders door Salvador kwalijk gezien moge zijn geweest in vorm en uitdrukking) de feiten, door hem geïncrimineerd, op nieuw waar bevonden en geavoueerd. Alles zal in het licht gegeven worden.

Groen zal er toch zeker kennis van nemen, is het niet? niet om Salvador en dezer zaak wille alleen, maar als bijdrage tot de kennis van onzen tijd en van ons land!

Ik moet eindigen. Met innigen groet en heilbede, uw in den Heer verbonden

vr. en br.

---

1) De maand Mei was vermoeijend, niet alleen, maar (zie p. 182) hartaangrijpend. Verwerping van alle amendementen, inzonderheid door den heer Elout van Soeterwoude voorgedragen, heeft de wet op het Armbestuur voor ons onaannemelijk gemaakt.

CXCVIII.

Amsterdam, 19 Mei 1854.

Veelgeliefde Vriendin! Wij zijn diep getroffen door uwe liefde en de onophoudelijke bewijzen daarvan in woord en medegevoel, in toespraak en deelnemende zorg.... Dank voor al wat uw liefhebbend hart u ingaf bij de beproeving, die ons trof, en waarvan ik mij spoede u eenige nadere bijzonderheden te schrijven. Sedert mijne laatsten kwam er in den toestand van ons lieve kind Hanna eene zorgwekkende wending. Wij verkeerden steeds nog in de hoop dat hier alleen eene hardnekkige kramphoest bestond. Eergister kwamen er verschijnselen bij, die, in verband met al hetgeen vroeger werd opgemerkt, deden vreezen voor het wezenlijk bestaan van de gevreesde kwaal, althands in hare eerste beginselen. Wij mochten, bij dezen schok in het diepste onzer harten, zeer veel ondersteuning ontfangen. Vooral ook door de treffende kalmte bij onze dierbare patient, die, met den toestand geheel bekend, ons door hare stemming tot zegen en, ik mag zeggen, tot voorbeeld was. Zij is bedaard en overgegeven op eene wijze en in eene mate, die wij niet louter aan hare natuurlijke stilheid van aart en gestel mogen toeschrijven, maar aan de genade van den Heer, dien wij durven hopen dat zij in waarheid met een toegekeerd harte zoekt. Ook op de ongesteldheid zelve werkt deze stemming gunstig. Althans de verschijnselen (uitgenomen de steeds aanwezige, schoon verminderde, hoest) zijn na het gebruik der voorgeschrevene middelen merkelijk gunstiger, en de Doctor was, in de gegevene omstandigheden, heden zeer te vrede. Wij wenschen te leven bij den dag en te hopen op Dengene, in wien en bij wien ons leven en onze levenskrachten zijn.

Behoef ik u te zeggen dat het tijden op nieuw van tranen voor ons, voor de teder zorgende moeder inzonderheid, bij zoo

vele aandoenlijke herinneringen uit vroeger en latere dagen van ons huisselijk leven, zijn geweest? Doch ook zij wordt bijzonder gesterkt, en in hope bemoedigd! Wij mogen ook niet voorbijzien dat er bij de ongunstige teekenen ook zeer gunstige tot hier toe bestaan, en bovenal dat ons de beker zoodanig met vertroostingen gemengd is, als noodig was om ons ruim zoo zeer het zoet als het bitter der bezoeking van onzen genaderijken God en Vader in Christus te doen smaken. Blijft ons, geliefde vrienden! gedenken in uw gebed.

Ingesloten ontvangt gij, waarde Vriendin! eenen brief, waarvan de inhoud mij aangenaam verraste en de lezing, meende ik, u niet onwelkom zoude zijn. Ik krijg den vriendelijken brief wel, na genomen lectuur, van u eerlang terug. Geheel buiten mijne bedoeling, als het geweest is, om voor deze zwakke poëtische echo op een bezielend woord in uwe letteren eenigen dank te wachten, of zelfs bij name als de auteur dier weinige regelen [1]) bekend te worden, zoo was mij niet te min zoo wel het rechtstreeksche als het door uwe tusschenkomst ontfangene woord van die Dames recht verblijdend. De Heer zelve vervulle verder uwe wenschen en verwachtingen ten deze.

Den heer en mevrouw Salvador hadden wij ons voorgesteld morgen (bij gelegenheid van het zilveren echtfeest der vrienden Pierson, waarbij wij genoodigd waren in de nabijheid van Haarlem) te bezoeken. Doch de verandering van plan daaromtrent zal u, na het medegedeelde, niet verwonderen. Ik geloof met u dat men, bij alles wat wij èn in Salvador èn in van Lennep anders zouden wenschen, van de zijde der Conservatieven *hier*, der Liberalen *daar*, tegen beide hard is. Hoe ridderlijk heeft zich wederom dezer dagen de *Nederlander* over die zaak van laatstgenoemden uitgelaten. Doch wees eens ridderlijk in onzen onridderlijken tijd! Toch willen wij, niettegenstaande alle onrecht en miskenning, niet ophouden dit te zijn, of liever daarnaar in christelijken zin

---

1) In het Album der Bewaarschool Sophia te Voorburg. Dichtwerken, III. 369.

te trachten. Ziende op menschen, of alleen een niet onbillijke gevoeligheid volgende, zouden wij bij oogenblikken den moed verliezen; maar daar zijn dan toch ook weder anderen waarin wij iets begrijpen van het zoete van smart en smaad met en achter den Heer en van het woord van Paulus 2 Cor: XII vs. 10. [1]) Doch waar dwaal ik heen en laat mij medevoeren door een mengeling van ondervindingen en gewaarwordingen, waar ik den sleutel niet van geven kan, zonder in bijzonderheden te treden, veel te uitvoerig voor pen en papier. Mondeling met u alles besprekende, zou ik u over Salvador's persoon en zaak nog veel kunnen mededeelen, in antwoord op uwe belangstellende melding telkens van zijnen naam in uwe brieven. Ik moet voor ditmaal eindigen, steeds met den innigsten groet aan uw geliefden man. De Heer zij met u en hem op de belangrijke post, ulieden in zoo onderscheiden betrekkingen toebetrouwd.

uw Vr. en Br. in den Heer.

CXCIX.

Amsterdam, 27 Mei 1854.

Geliefde Vriendin!... Met onze lieve patient gaat het, in de gegeven omstandigheid, naar wensch. Zoo even was prof. Schroeder van der Kolk hier en van de aanvanklijke werking der voorgeschrevene middelen zeer te vrede. Wij hebben met een geduchten vijand te doen, maar, met het oog op den Almachtigen Geneesmeester, mag onze hoop ook op tijdelijk behoud toenemen. De

1) „Daarom heb ik een welbehagen in zwakheden, in smaadheden, in nooden, in vervolgingen, in benauwdheden om Christi wille. Want, als ik zwak ben, dan ben ik magtig."

stemming blijft lieflijk, en dit is ook voor de genezing een wenschelijk verschijnsel. Wij vierden een gezegend Hemelvaartsfeest met onze lieve lijderes en verder dierbaar kroost en famille. Aan deelneming en goede toespraak ontbreekt het ook niet. Veel hebben wij inzonderheid aan onzen waarden gebuur Ds. Guye.

Met belangstelling wordt steeds ook door mij de strijd van uwen lieven man in de Kamer gade geslagen. 1) Het zal ons goed zijn, al moge het ons alleenlijk gegeven worden getuigenis afgelegd te hebben.

Ontfangt onzen innigen groet.

Uw Vr. en Br.

Aan Mr. I. da Costa.

12 Junij 1854.

Geliefde vriend! Te midden van velerlei drukten en moeijelijke omstandigheden, waarover ik (zoo we in de volgende week te Amsterdam komen) u mondeling de bijzonderheden mededeel, ontving ik inliggenden brief. Het is mij ondoenlijk in eene correspondentie met Salvador, die uit den aard der zaak omslagtig worden zou, te treden; maar ik wenschte zóó hij begrijpen mogt dat de steller van het artikel in de Nederlander, wel verre van hem te willen aanvallen, geen ander doel gehad heeft (daar we anders voorzeker over de zaak zouden gezwegen hebben) dan op te komen juist tegen datgene waarover gij mij geschreven hadt, de kennelijke bedoeling om hem uit politieke betrekkingen te weeren. 2) Ook begrijp ik niet waarin de dubbelzin-

---

1) Het in nader overweging nemen van het Voorstel van wet (p. 175 en 182) werd (26 Mei) met 40 tegen 16 stemmen beslist.

2) Het artikel in de Nederl. van 10 Junij, door mij geschreven, luidde aldus: „Den 13den Junij zal de zaak van Jonkheer Salvador behandeld worden voor het

nigheid zou bestaan; want dat Salvador niet van hartstogtelijke onbezonnenheid kan vrij gepleit worden, is er vrij duidelijk in te lezen, en ik althands dacht dat Salvador zelf zou erkennen dat hij zich, zonder noodzaak, van uitdrukkingen, die hem nu in ongelegenheid brengen, bediend heeft.

Hoe zeer wij deelen in uwe zware beproeving, lieve vriend en broeder! behoeft naauwlijks te worden vermeld. De Heer doe u rijkelijk ook in dezen moeijelijken weg de algenoegzaamheid zijner vertroostingen ondervinden, en zoo het dierbare jeugdige leven, naar zijn altijd wijzen en altijd liefdevollen raad, niet kan worden gespaard, verblijde èn de ouders èn de lieve lijderesse zelve, door die geloofsvereeniging, waarbij men, onder alle omstandigheden, kan zeggen, het zal wel zijn!

Van harte uw Vr. en Br.

's Hage, 12 Junij 1854.

PS. De heer Salvador zal zelf, hoop ik erkennen dat het niet in de usantiën van de Nederlander ligt iemand aan te vallen, wanneer hij door bijkans iedereen aangevallen wordt.

CC.

Amsterdam, 13 Junij 1854.

Geliefde vriend en broeder! Ik spoed mij u den brief van Salvador te retourneeren. Gaarne wil ik, bij eene gelegenheid,

---

Provinciaal Geregtshof van Noord-Holland. Wij hebben geen reden om met de beginselen of antecedenten van den beklaagde bijzonder ingenomen te zijn. Evenwel zouden wij het betreuren, indien deze procedure aanleiding kon geven tot het vermoeden dat men, om eene zeer lastige wederpartij uit elke betrekking te weeren, van hartstogtelijke onbezonnenheid met al te veel ijver gebruik gemaakt heeft."

die zich spoedig op kan doen, hem nader trachten in te lichten omtrent de bedoeling van het artikel in den Nederlander. Althands van de Hoofdredactie... mag hij niet onderstellen dat een aanval op den reeds zoo hard gevallene bedoeld zou zijn. Toch zal de inlichting nog veel meer vermogen, wanneer zij vroeg of laat (bij gelegenheid b. v. der aanhangige procédure of haren uitslag) in den Nederlander zelven gegeven werd. Ook voor mijnen indruk van het artikel zou ik een nog wat meer explicite uitdrukking van de meening wenschelijk achten. Gaarne erken ik intusschen dat mijn standpunt in de zaak en omtrent den persoon van Salvador niet geheel voraussetzunglos is. Hetgeen ik van den beginne gezegd heb ten deze, blijft ook nog mijne opinie. Zoo veel ongelijk Salvador tegen u en andere vrienden van de antirevolutionaire richting gehad heeft, zoo goed is daarentegen zijn recht (uitgenomen misschien van tijd tot tijd de keus der uitdrukking of de vorm zijner handelingen) tegenover de Haarlemsche oligarchie geweest. En ik mag niet ontkennen dat mijne vurige wenschen naar een schitterenden triumf van Salvador op het onverantwoordelijk gedrag en het onverantwoordelijk vonnis te Haarlem uitgaan. Ik wensch dit niet alleen om zijn personeel goed recht ten deze, maar ook om de eer van onze Nederlandsche judicatuur, en om de moraliteit van onze openbare instellingen en onze natie in het geheel. Het is, onder zoo drukkende werkzaamheden als de uwe op dit oogenblik, misschien wat veel gevergd om u de lezing van al de stukken over deze zaak in het licht gegeven op te leggen. Ik houd mij overtuigd dat zelfs een bloot algemeene kennisneming van de voornaamste documenten mijne beschouwing bij u rechtvaardigen zal.

Het is een gruwel wat van de zijde der Haarlemmers, zoo regeeringsleden als rechters, in dezen heeft plaats gehad. Gister heeft hier de opening der debatten plaats gehad. Salvador moet, volgens berichten van mijn zoon, die tegenwoordig was, te gelijk zeer fiksch en zeer kalm de zaak uiteengezet hebben. Heden wordt

de préliminaire vraag omtrent de schorsing behandeld. De geheele zaak zal nog al tijd vorderen.

Heb dank voor uw goed woord (en niet minder uwe lieve Vrouw voor het hare in een vorigen brief) aangaande onze dierbare patient. Sedert de berichten ll. week en zondag, die u door Capadose zullen zijn medegedeeld, zijn wij, naar het uitwendige, weder meer achteruit dan vooruitgegaan. Onder de oorzaken van lijden behoort ook het fluctueerende aan den loop dezer ziekte eigen. Diep is bij oogenblikken de smart van ons gemoed; maar de Heer onthoudt ons zijne sterkende vertroostingen niet; een groot deel daarvan komt tot ons door de lieve kranke zelve, voor wie evenwel het denkbeeld nog wel zwaar valt, bij tijden, van zeer spoedig wellicht uit onze armen te kunnen verplaatst worden. — O! zij weet het, in geheel andere enkel Goddelijke liefde-armen. Doch ook deze strijd moet er zijn. Gelooft alleenlijk! blijft de leus en (God vernieuwe ze ons dagelijks) de keus.

Indien mijne huisselijke beproeving het slechts eenigzins toelaat, hoop ik morgen over acht dagen bij de voorgestelde en met blijdschap aangenomene meeting van het Seminarie-present te zijn. Juist van pas kwam het voorstel, daar eene commissie tot nader regeling van den aart en verdere verdeeling van het onderwijs haar rapport heeft ingebracht, en daarover voorloopig en voorbereidend in onze vergaderingen alhier is gedelibereerd. Mochten wij thands maar uwer genieten met eenige ruimte van tijd.

Ontfangt, geliefde Vrienden! onzen innigen heilgroet. In onzen onderscheidenen weg, strijd, en moeite geve Hij, die de Bron van alle kracht en alle wijsheid is, ons het noodige dagelijks.

uw zeer liefh. Vrienden.

*** De uitkomst der Verkiezingen ten onzen nadeele (als reactie der, om het exceptionele der Aprilbeweging, ook door wederpartijders betoonde gunst) was bijkans niet twijfelachtig.

Den dag der opening van de Stembus (13 Junij) schreef ik:

„Naauwelijks kunnen wij de herkiezing van onze vrienden verwachten.

Men denke aan de verbittering der vrijzinnigen om den val van het Minis-

terie Thorbecke, der Ultramontanen om de Aprilbeweging, der kerkelijk-vrijzinnigen, om de verdediging van het regt der Gemeente op de verkondiging van haar eigen kerkleer.

Vergeet vooral niet de onophoudelijke aanvallen sedert een jaar in vlugschriften en in veelgelezene Couranten. Vergeet niet dat hetgeen we deden, spraken, of bedoelden, zonder ooit eene rectificatie op te nemen, door velerlei wederpartijen in een valsch en hatelijk licht gesteld werd.

Het Ministerie van Hall heeft, niet om de beginselen of antecedenten zijner leden, maar om de omstandigheden waardoor het aan het bewind geraakt was, in naauwe betrekking gestaan tot het nationaal en anti-revolutionair protest dat nu, onder den naam van de Aprilbeweging, verguisd werd.

Edoch, het was, zoodra dit steunpunt kon worden gemist, op het doen vergeten van dezen historischen oorsprong bedacht.

Het vervangen der anti-revolutionairen door onpartijdigen is in de lijn dezer politiek.

Wel mogt dezer dagen de hoogleeraar Opzoomer schrijven: „Telkens ziet de anti-revolutionaire partij nieuwe bestrijders tegen zich opstaan, of oude en wel bekende vijanden op nieuw naar de wapens grijpen."

Onder de uitvoerige vertoogen, die van deze reeks onzer wederpartijders uitgegaan zijn, herinneren wij in de eerste plaats aan de met onbetwistbaar talent geschreven brochure van Dr. Fruin: Het anti-revolutionaire Staatsregt van Mr. Groen van Prinsterer.

De hoofdgedachte is, dunkt ons, dat de heer Groen, in al hetgeen hij schreef of deed, telkens de dweepzieke en de despotieke rigting zijner gevaarlijke beginselen verraadt."

CCI.

Amsterdam, 16 Junij 1854.

*** Te Zwol werd gekozen Mr. Baron v. Zuylen v. Nyevelt met 930 tegen 738.
Te Zutphen Mr. Dullert met 917 tegen Mr. v. d. Brugghen met 774.
Dit was mij althans niet onverwacht.

Geliefde Vriend en Broeder! Wij zijn hier allen, zoo velen ik van vrienden en belangstellenden sprak, verslagen over den uitslag der verkiezingen te Zwolle. Wel, liet het zich, bij het acharnement dier vijandige richtingen, gelijk de Nederlander

onlangs te kennen gaf, [1]) eenigermate vooruitzien. Maar nog bleven wij een tegenovergesteld resultaat te gemoet zien. Wat zullen wij zeggen? — dat er geene Natie, in onedele passiën op dit oogenblik met de onze gelijk te stellen, bestaat!.... Zoo is misschien voor de Bijbelsch-historische richting een geheel nieuwe phase van strijd en werkzaamheid geboren, — voor u een tijd van otium nec otium, en voorbereiding, wil het God, tot een versch plan de campagne in Kerk en Staat. Nederlagen zijn voor den Christen in het geloof overwinningen. Gij zult deze nieuwe indigniteit met de u waardige en van God gegevene kalmte dragen; en gij voorwaar! zijt het niet, die bij het gebeurde te beklagen zijt. Mijn broeder! hoe klein wordt alles wat deze eeuw voortbrengt, meer en meer in mijne oogen! Hoe groot en heerlijk zullen zich ten slotte ook in deze de wegen Gods eenmaal openbaren! Groet uwe lieve egade. Met mijne beminde patiënte is de toestand nagenoeg dezelfde. Hoe naar! was bij het

---

1) Ook niet voorbijziende de raadgeving in het orgaan van Mr. v. Hall.

„Het Opstel in de Amsterdamsche Courant van 30 Mei over de aanstaande verkiezingen is voorzeker niet een gewoon dagblad-artikel.

Het is eene uitnoodiging om het Ministerie zoowel van de anti-revolutionairen als van de vrienden van het vorig Ministerie te ontslaan.

Deze uitnoodiging heeft — dit zal ook de Amsterdamsche Courant niet ontkennen — een half-officieel karakter.

Hetgeen in de Staats-Courant niet kan gezegd worden, zegt men in de Amsterdamsche Courant.

Wij keuren dit niet af. Integendeel; het schijnt ons overeen te komen met de goede usantiën van een Constitutioneel Gouvernement."

De rigtingen wier uitsluiting men verlangt, zijn, uit het oogpunt van den heer van Hall, naar het leven geschilderd.

Niet onaardig is de banvloek geformuleerd. „Men gunne den partijmannen de rust die zij zoo dringend behoeven, en roepe onpartijdigen tot het werkdadig staatkundig leven op.

Nu de ondersteuning van onze vrienden wordt gemist, verlangt men van hunne oppositie te worden bevrijd. — Deze poging wordt door ons niet afgekeurd, maar we verlangen dat zij openbaar zij."

ontwaken haar eerste woord, nadat zij 's avonds te voren de tijding uit Zwolle vernomen had.

In haast.

*** Het Antwoord van het slachtoffer ontbreekt. — Gaarne geef ik mijn eersten indruk (behalve in de Nederlander) ook in hetgeen ik (20 Junij) aan mijn vriend Bodel Nijenhuis vertrouwelijk schreef.

„Amicissime! Ik dank u zeer voor uwe hartelijke regelen. Ik mag niet ontkennen dat ik wel eens, onder zoo velerlei smaad en verguizing, naar verademing verlangd heb. Ik durf mij vleijen dat mijne niet-herkiezing daaraan dienstbaar zal zijn, en dat welligt zelfs mijne hevigste wederpartijders een eenigzins minder onbillijk en bitter, en ik mag er wel bijvoegen, lasterlijk oordeel, over mij zullen vellen, nu ik uit de Vergadering geweerd ben. Ook was ik op de uitkomst niet onvoorbereid. Dergelijke wisselvalligheden behooren tot den aard van onzen regeringsvorm; vooral zoolang er bij de meeste kiezers bijkans geene politieke ontwikkeling kan worden ondersteld. Daarbij kwam het mij, met het oog op de felheid van het kerkelijk liberalisme en op de houding van het Ministerie, zeer onwaarschijnlijk voor dat door mijne vrienden de overwinning zou worden behaald."

Aan Mr. I. da Costa.

26 Junij 1854.

Geliefde Vriend! Gisteren avond laat ontvingen wij het aandoenlijk berigt dat voor uw lief kind het einde van haar leven, het einde van haar lijden, het begin van een beter leven zonder lijden met eeuwige vreugde, reeds daar was. Dat de slag u spoedig zou treffen, had ik, na onze ontmoeting van Woensdag, wel gedacht. Ik besef hoe, door zoodanig een wond, elk vader- of moederhart, het uwe vooral, verscheurd wordt. Welk een verlies, en toch bijna, zou ik zeggen: is het een verlies, waar voor haar zelve de winst zoo groot is? Waar ge, bij de herinneringen die ze u, ook nog uit de jongste weken, heeft achtergelaten, weemoedig (en, met het oog naar Boven, ook blijmoedig) aan haar die ge niet verloren, maar voor de eeuwigheid behouden hebt, die ge niet meer ziet, maar die ge zult wederzien, gedachtig

moogt zijn! — Lieve vriend! wanneer ik mij het hartzeer te binnen breng van velerlei aard dat u, vooral ook in de laatste jaren, ten deel viel, dan ben ik ook aan het woord gedachtig: „dien Hij liefheeft, kastijdt Hij. De Heer, door wien ge, in zijne wijsheid en liefde slechts een weinig tijds, zooveel het noodig is, bedroefd wordt, spare, onder zoo menigvuldige beproeving, uw dierbaar leven; ondersteune u en uwe lieve vrouw door zijne onder alle omstandigheden genoegzame kracht; vertrooste u door die uitzigten en beloften, waarmede gij ook anderen zoo menigmaal hebt opgebeurd, en doe u, onder de bitterheid van het leed, ook de zoetheid smaken van het denkbeeld dat ge, ook voor de ontslapene in den Heer, een gids naar den Oversten Leidsman ter zaligheid hebt mogen zijn.

uw Vr. en Br.

's Hage, 26 Junij 1854.

CCII.

Amsterdam, 11 Julij 1854.

Veelgeliefde Vrienden! Ik heb vóór mij liggen uw beider innig troostwoord, na het eerste bericht van het heengaan onzer onvergetelijke dochter. Op dat goede woord, en zoo vele anderen van uwe hand, gedurende deze jongste weken van zielsbeproeving, maar ook van rijke vertroosting, stelde ik mij dag aan dag voor eenig wederschrijven te beproeven. Doch het opvatten van de pen is mij, bij den schok dien wij ook in het brooze gestel ondergingen, nog doorgaans moeilijk. Op gebiedenden raad van onzen doctor, gaan wij heden met ons lieve drietal voor een groote veertien dagen naar buiten, of ons de verandering van lucht en omgeving van dien kant eenig goed mag doen, en ons tot den gewonen arbeid op nieuw bekwamen. Ook op onzen lieven zoon is de schok groot geweest, vooral daar hij zich nog lang met

haar herstel gevleid had, en haar zoo teeder lief had! Nu! welke heerlijke oplossing is haar, en door haar en in haar aan ons, van God te beurt gevallen. Wij wenschen te blijven aanbidden, en den troost genieten, die groot is.

Zoo straks vertrekken wij naar den Geleerden man, nabij de Vogelenzang, alwaar wij een paar kamertjes bespraken en ons adres tot nader schrijven blijft. Eerst evenwel een woord van dank en liefde voor uwl. goed woord op nieuw gister ontfangen! met de innigste bede om de noodige kracht aan mijn geliefden vriend in dit laatste tijdperk zijner tegenwoordige zitting in de Kamer. [1]) Ik blijf altijd in deze schijnbare nederlaag een zegen zien met betrekking tot de toekomst voor onze (neen! Gods) goede en heilige zaak. — Van wederzijde spoedig nader, zoo ik hoop. — Zult ook Gijl. niet eens, na den afloop, een fiksche reis of uitstap doen, na zoo langdurige spanning? [2]) Hier loopt alles de stad uit. Ook onze lieve vrienden Schwartz zijn vertrokken; en de Smiths, zoodra de gezondheid het toelaat, hebben hetzelfde plan. Zaagt gij reeds het fiksche woord van Schwartz aan Broes, die zich over den toon eerder dankbaar betoond heeft in een vriendelijk antwoord per schrift?

Waarom neemt toch de sub-redactie te Utrecht nooit of zelden notitie van hetgeen door ons hier te Amsterdam wordt uitgegeven? niet van den Bogue, niet van den Brief van Schwartz, niet van mijnen Johannes! Ik hoop dat gij de aanmerking aan geen kleingeestige gevoeligheid zult toeschrijven. Maar wanneer

---

1) Inzonderheid voor het Voorstel van eenige tegemoetkoming in het Lager onderwijs. Na eene tweedaagsche discussie verworpen met 31 tegen 17 stemmen. Onder den schadelijken invloed van een bekoorlijk muzijkfeest te Rotterdam. Adviezen II, p. 108.

2) Neen. Ik deed wat da Costa, al te teerhartig voor mij, in mijne plaats zelf zou hebben gedaan. — Uit de Tweede Kamer geraakt, wenschte ik met verdubbelden ijver voor de Nederlander werkzaam te zijn. Totdat in het voorjaar van 1855 gebleken onverschilligheid niet slechts, maar weerzin van geestverwanten mij ook dit wapen uit de hand sloeg.

bevriende bladen, tegenover de hatelijkheden en het ignoreeren van de tegenpartij, een altum silentium bewaren, hoe zullen wij het dan op het terrein van publiciteit houden? Waarlijk, de vijand weet (of course!) beter zijne krachten te doen gelden.

N., bij al zijn welmeenendheid, is ook den Nederlander een compromettante bondgenoot; b.v. in zijnen wonderlijken stap vis-à-vis de Fakkel. Ook Salvador had recht gehad te verwachten dat het gebeurde alhier voor het Hof onder de binnenlandsche tijdingen opgenomen ware. — Waarlijk, zijne zaak in dezen is zuiver als kristal. Hiernevens een brief van hem, dien ik gaarne na lectuur terug ontfang, zonder eenige presse evenwel. Het is een antwoord op mijne uitlegging van het bewuste artikel in den Nederlander, die ik hem, zoo ik meen, nog duidelijker en stelliger in uwen geest gaf dan in de door hem gebruikte uitdrukking oppervlakkig ligt.

Nieuwe aandoeningen gaf ons hier het overlijden van Scheepmaker [1]), een man eenig in zijn vak, en even warm en trouw van hart, als scherp en omvattend van verstand en wetenschap. Acht dagen na mijne Hanna stierf hij; acht dagen na haar is hij begraven in de Oosterkerk, alwaar ik voor een talrijke schaar nog eenige woorden ter zijner gedachtenis sprak. — Doch ik moet eindigen. Ontfangt onzen innigen en onverdeelden heilgroet in den Heer onze Hoop!

Uw liefh. Vr en Br.

CCIII.

Geleerde man, 1 Augustus 1854.

*** Den 25sten Julij schrijft da Costa: „Innig dankt het lijdende moederhart in het bijzonder en danken wij allen u voor de tederhartige woorden van troost, en de herinnering der lieve Elegie van Vinet." Voorts gewaagt hij van boeken „die ik voor eene kleine hier begonnen brochure noodig heb. Ik gevoel mij intusschen nog steeds meer opgewekt dan sterk, bij dringende behoefte aan arbeid, waartoe overigens de gelegenheid hier schier met afwisseling allergunstigst is."

1) Uitstekend hoofdonderwijzer, ook huisvriend van da Costa.

Thans wordt mij de aard en strekking van den aangevangen arbeid medegedeeld. In het onderwerp der kleine brochure lag, met da Costa's rijkdom van denkbeelden en liefde voor Kerk en Vaderland, meer groeikracht dan hij zelf vooruitzag.

Ook reeds bij vroegere verkiezingen was hij casu quo op dergelijk een ontboezeming bedacht geweest.

Zeer waarde Vriend en Broeder! Toen ik hier in de gezonde buitenlucht een weinig op mijn verhaal kwam, trachtte ik eenige gedachten op het papier te brengen, die sedert den 13den Junij, ook te midden mijner huisselijke smert, zich in mijn gemoed vermenigvuldigden. Ik ben daarmede thands genoeg gevorderd om er u, wien deze geringe arbeid in een eerste plaats regardeert, eenige mededeeling van te kunnen doen. Uit Haarlem zal u morgen of overmorgen vroeg de revisie van een eerste blad ter hand komen van een in het openbaar aan u gericht Woord ter gelegenheid uwer aftreding uit de Kamer, door ons allen zoo diep gevoeld. Ik had wel gewenscht u den brief in zijn geheel te kunnen opzenden in kopy, voor dat ik die ter perse gaf. Doch ik vreesde dat daarmede te veel tijd zou verloren gaan, daar het opstel wel een blad zes tot zeven zal opleveren, en, bij den doorgaans langzamen gang onzer drukpers, alle zeilen zullen moeten bijgezet worden, om vóór 1 September geheel gereed te zijn. Later toch moet de Brief niet in het licht komen, wat dunkt u? — Nu heb ik het zoo trachten te schikken dat van ieder blad vóór het afdrukken eene Revisie aan u gezonden wordt, die ik dan met uwe aanmerkingen, mag het zijn, telkens per omgaande terug zoude wenschen. Van die revisiën zullen u twee afdrukken geworden, het eene om te houden, ten einde altijd den zamenhang te hebben; het ander tot 't reeds te kennen gegeven doel.

Over bijzonderheden nog wel nader, bij welzijn. Misschien komen wij in de laatste helft van Augustus nog wel eenige dagen bij Mevr. van Hogendorp logeeren. Hier V. D. blijven wij tot Dingsdag morgen 8 Augustus.

Weest op 't innigst gegroet.

*** De Elegie van VINET (zie p. 200) eindigt met de berusting eener geheiligde droefheid bij het verlies zijner eenige dochter.

Tu peux reprendre, O Père tendre,
Les biens dont Tu m'as couronné;
Ce qu'en offrandes, — Tu redemandes,
Je sais pourquoi Tu l'as donné;
Et le secret de Tes oeuvres si grandes,
S'explique à mon regard borné.

CCIV.

Geleerde man, 's avonds, 4 Augustus 1854.

Veel geliefde Vriend en Broeder! Heb dank voor de met uwe aangename letteren wel ontfangen revisie, met de aanmerkingen, van welke gaarne gebruik is gemaakt, met uitzondering alleen van het bezwaar tegen de plaats over de benaming van antirevolutionairen. Ik geloof dat hetgeen op blad 2 volgt u daarmede meer bevredigen zal, te meer daar ik mij later in den loop van den Brief meer dan eens in den aangenomen zin van het woord bedien. Wel zult gij hier en daar met nadruk mijn niet wel te wijzigen standpunt uitgedrukt vinden, dat ik als ons centre-gauche beschouw, de antirevolutionaire richting als centre beschouwd en, niet Gij lieve vr. en br., maar vrienden en broeders, als bijv. op kerkelijk terrein Wormser enz. als centre-droit. Gaarne verneem ik tegenspraak, het zij bij het terug zenden der revisiën, of (wanneer ik niet veranderen mag) in het openbaar (waarom niet?) in den Nederlander. Ik bereken nu het stukje op een vel vijf à zes.

Tot aanstaanden Dingsdag blijven wij hier, bij welzijn. Woensdag derhalve ben ik weder voor goed te Amsterdam. Bij mevrouw van Hogendorp komen wij waarschijnlijk tegen 21 of 22 dezer. Misschien is er, bij gelegenheid van dit mijn Haagsch bezoek, wel een dag te vinden tot zamenroeping der vrienden voor de zaak der meetings.

Weest innig, als steeds, gegroet in den Heer.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Gravenhage, 7 Augustus 1854.

Geliefde Vriend! Ik zend u de twee revisiën terug. Groot was mijne belangstelling: veel is er waaromtrent het mij niet voegt oordeel te vellen. [1]) De hoofdgedachte der Aprilbeweging is uitnemend gehandhaafd, en het verschil in onze beschouwing van het antirevolutionaire beginsel, zoo er verschil bestaat, kan niet groot zijn. Op het oogenblik moet ik weêr naar de Kamer.

's Gravenhage, 16 Augustus 1854.

Geliefde Vriend! Ik hoop u morgen ook mondeling mijn levendigen dank te kunnen brengen voor uw hartelijke broederlijke toespraak; en voor zoo menige, vooral in deze oogenblikken, belangrijke opmerkingen en wenken, waardoor gij, niet mij alleen, maar zoo velen met mij, verpligt hebt. Ook in dit laatste gedeelte is veel dat op den duur, maar welligt in dubbele mate op dit oogenblik, behartiging verdient. En wat mij zelven betreft, door woorden als mij van u ten deel zijn gevallen, word ik voor velerlei veroordeeling van anderen rijkelijk schadeloos gesteld.

PS. Ik heropen de brief om u te vragen of er niet op pag: 79 een enkel woord zou kunnen gezegd worden van het uitmuntend Adres over de Theologische faculteiten? [2]) Mij dunkt dit is

---

1) En waaromtrent door da Costa mijn oordeel niet gevraagd werd.

2) In Augustus 1854 verscheen het Adres van eenige leden der Hervormde Gemeente te Amsterdam aan den Koning, over de Theologische Faculteiten. De hoofdgedachte was: „De Regering heeft bij het Besluit van 2 Augustus 1815 zich, eigendunkelijk en uitsluitend, belast met de levering van leeraars aan de Nederlandsche Hervormde kerk. Derhalve is de zonderlinge en jammerlijke toestand van die kerk, welke in de meesten van haar leeraars bestrijders ontmoet van haar leer, grootendeels het werk der Regering. Aan deze bestrijding van Gouvernementswege moet een einde komen; door aanstelling bij voorkomende vacatures

een meesterstuk [1]), en, grootendeels althans, als uit uw hart geschreven. Uw stilzwijgen zou voorzeker opgemerkt worden; en ik zou het zeer jammer achten, zoo men daarin eene zijdelingsche afkeuring vond.

---

uitsluitend van hoogleeraren die, in het bezit der overige vereischten, opregtelijk en ondubbelzinnig de Belijdenis der kerk zijn toegedaan."

1) Een meesterstuk van WORMSER. Onderwerp, weldra (al te zeer helaas!) van kritiek en antikritiek, maar alleen reeds genoegzaam om aan den zoo gemoedelijken als scherpzinnigen Christen dankbare hulde te brengen in de geschiedenis van onzen kerkelijken strijd.

Aan de neerlaag bij de Stembus hebben wij twee voortreffelijke getuigenissen omtrent den aard en het gewigt onzer parlementaire pligtbetrachting te danken gehad.

Het eene van onzen vriend CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE.

Over 't algemeen had, in de eerste helft van 1854, de felheid tegen de antirevolutionaire partij en de driestheid der kerkbesturen, in het prijsgeven van elken waarborg tegen het veldwinnend ongeloof, reeds eenigermate voor ons een gunstige werking.

Het Program van Ernst en Vrede bij de intreê van het jaar was eene déclaration de principes, waarop men adhaesie verlangde en van velen verkreeg. Ook welligt omdat het opstel door de meesten der adhaerenten, meer dan de steller zelf bedoeld had, opgevat werd, zoo als hij zelf het uitdrukt, als „un nouveau manifeste, plus ou moins mitigé, du parti antirévolutionnaire et confessionnel."

Ook later ontbrak het niet aan opmerkingen en wenken waaraan de hoop op verstandhouding en zamenwerking billijkerwijs ontleend werd.

Treffend inzonderheid was, op een uitnoodiging van Ds. A. W. van Campen in de Morgenster, het antwoord van de la Saussaye. Onder den titel Bijdrage tot kenschetsing van den strijd in de Ned. Hervormde Kerk.

„Wij kunnen ons de smadelijke eer niet toeëigenen van ons te onttrekken aan de anti-revolutionaire banier, omdat de bewering, dat de leuze, in die banier geschreven zou zijn: onderwerping aan de Formulieren van Eenigheid, ook al zijn zij in strijd met den Bijbel, — in onze oogen niets anders is dan LASTER. Wij kennen geene anti-revolutionairen, die iets anders willen dan: onderwerping aan de Formulieren van Eenigheid in de hoofdzaken, omdat zij, wat die hoofdzaken aangaat, met de H. Schrift overeenstemmen; en ook alzoo nog is de leuze onjuist, omdat zij niet uitdrukt het verschil der sfeeren, waaain de onderwerping plaats vindt: de eene band toch, die der formulieren is kerkelijk; de andere, die der H. Schrift, geestelijk. Tevens

is het onderscheid ijdel dat gemaakt wordt tusschen de orthodoxe en de anti-revolutionaire partij, alsof er twee partijen of immers twee afdeelingen van eene partij bestonden, en alsof het niet veeleer dezelfde partij ware — indien het eene partij is, wat zeer quaestieus is — maar van twee zijden beschouwd, de politieke en de kerkelijke. Wat nu de benaming: orthodoxe partij betreft, deze willen wij laten gelden, omdat de naam van orthodox naar onze schatting niet in strijd is met dien van evangelisch, dien de liberalen als leuze tegen ons gebruiken en tevens nederiger is dan deze en minder beleedigend voor de tegenpartij."

Merkwaardig reeds op zich zelf, werd deze cordate verklaring dubbel belangrijk door hetgeen er, na de Verkiezingen, bijgevoegd werd.

„Indien wij al ooit deze homogeneiteit hadden kunnen ontkennen, dan voorzeker nu minder dan ooit. Nu de anti-revolutionaire leden door medewerking der protestantsch-kerkelijke partij met de „ultramontaansch-vrijzinnige" uit de vertegenwoordiging geweerd zijn, nu schromen wij niet alleen niet, maar wij achten het eenen duren pligt te erkennen, dat naar onze overtuiging het beginsel van geheel hun langere of kortere parlementaire loopbaan is geweest: verdediging van de minderheden d. i. van de vrijheid des gewetens; en dat de getrouwheid aan dit bij uitnemendheid protestantsch beginsel de naamlooze bitterheid verklaart, waarmede zij van de verschillende elkander uitsluitende partijen aangevallen worden, en steeds beschuldigd van te heulen met die partij, die men, van uit de verschillende standpunten, gevaarlijk acht. — Het noodzakelijk exclusisme van het anti-revolutionaire of christelijk-historische beginsel is, naar onze overtuiging, de eenige waarborg van wezenlijke liberaliteit in het beoordeelen en handhaven der regten en belangen van alle partijen. Wanneer wij nu zien dat onze politieke vrienden niet het minst verguisd worden van de kerkelijke of zoogenaamde liberale protestanten, zoodat aan die zijde geene de minste erkenning en waardeering evenmin van verstandelijke gaven als van zedelijke eigenschappen aangetroffen wordt — welke erkenning en waardeering aan de zijde van politieke tegenstanders niet ontbreekt, — wanneer wij verder zien, dat die vijandschap zich niet alleen uitstrekt tot den voorstander en handhaver van het christelijk beginsel in kerkelijken vorm — hetgeen bij de chaotische verwarring die omtrent het begrip der KERK ten onzent bestaat eenigzins te verklaren schoon niet te verontschuldigen is — maar ook tot hem, die, dezen vorm opgevende alleen evangeliseerende werkzaamheid verlangt en oefent, dan kunnen wij niet nalaten hierin een zeer bedenkelijk verschijnsel aan onzen kerkelijken horizont op te merken en een zeer slecht voorteeken voor den VREDE dien wij wenschen en waarvoor wij werken."

Het tweede getuigenis is de thans volgende Brief van DA COSTA. Onder mijn adres, een verdediging van de parlementaire houding en vooral van de beginsels der christelijk-historische en uit dien hoofde antirevolutionaire partij.

---

[1]) CCV.

Augustus 1854.

Geliefde Vriend!

Ik heb behoefte, op het oogenblik uwer aanstaande aftreding uit de betrekking van Vertegenwoordiger onzer Nederlandsche natie u, met een woord, — en dat woord in het openbaar, — uit mijn hart en uit dat van velen toe te spreken.

Gemeenschappelijk, bij wege van een door duizenden in den lande onderschreven adres, u met eene dergelijke uiting van hoogachting, van dankbaarheid, van medegevoel, van leedwezen, maar te gelijk van berusting, van goeden moed, van levendig vertrouwen op de goedheid der zaak door u in 's Lands vergaderzaal voorgestaan, eene openlijke hulde toe te brengen, is (ik vermoed het niet, maar weet en zeg het met zekerheid) eene gedachte, opgekomen in veler harten, geweest. Wat hen wederhouden heeft, wat mij perzoonlijk te rug hield daartoe een voorstel in het midden uwer talrijke vrienden te brengen, is in eene voorname plaats geweest de schroom eener demonstratie, die, hoe welgemeend ook, den schijn eener vertooning kon hebben, hoedanig wij weten dat evenzeer met de richting van uw gemoed als met de stemming van het onze in strijd zoude zijn geweest.

Een dergelijk bezwaar (ik verheug mij des grootelijks) kon den wensch niet in den weg staan, om door een individueel, vriendschappelijk en broederlijk, schoon tevens openbaar schrijven, het een en ander, dat op het hart ligt, aan u te ontboezemen, — gevoelens en gewaarwordingen in eenvoudigheid aan u te uiten, die beide met uwe optreding en werkzaamheid als Lid der Kamer en met uwe oogenblikkelijke aftreding in naauw verband en betrekking staan. Zoo kon men zeer bepaaldelijk ook nog, zonder

---

1) Bij de toezending van den Brief voor de Drukkerij, berigt de Uitgever mij dat dit het laatste exemplaar is.

aan iemand door zijne medeonderteekening voor persoonlijke gedachten, of de uitdrukking daarvan, eenige verantwoordelijkheid op te laden, te gelijk zich het voorrecht bewust zijn, wel niet de gelastigde woordvoerder, toch in meer dan één opzicht de tolk der gezindheid te uwaart, van eene groote menigte in den lande te worden. Ik spreek zonder eenigen twijfel althands niet alleen mijn eigen gevoel uit, — ik voldoe niet blootelijk aan eene eigene behoefte van liefde en erkentelijkheid, — wanneer ik, als vriend van Nederland en van Oranje, als belijder van het Evangelie der H. Schriften en der gezegende Kerkhervorming, kom dank brengen voor hetgeen, èn in het geheel gedurende eene lange reeks van jaren èn in het bijzonder in uwe hoedanigheid van Volksvertegenwoordiger der Natie, bepaaldelijk sedert het jaar 1848, voor de zaak van God en Zijne waarheid, van Vaderland en Koning, met mond en pen door u verricht is.

Op grooten dank en hulde hebt gij onzentwege aanspraak voor de trouw en den moed, de standvastigheid en de waardigheid, waarmede het u gegeven werd ten aanhooren der gantsche natie, zonder eenig aanzien van personen, zonder eenig ontzien van haat en smaad van menschen, getuigenis af te leggen en in de bres te staan.

Op dank en hulde hebt Gij aanspraak voor de wijze waarop, ook wat zijnen vorm aangaat, het getuigenis door u uitgebracht, de last van Volksvertegenwoordiger in Nederland door u uitgevoerd werd. Een billijk, een zij het slechts door de vooroordeelen van het oogenblik minder beneveld nageslacht zal het misschien eens naar eisch waardeeren, wat tot de parlementaire ontwikkeling onzer Vertegenwoordiging, door uwe keurige welsprekendheid niet slechts, maar ook door uwe bewonderenswaardige geestgesteldheid in zeer onderscheidene oogenblikken van den gevoerden kampstrijd is toegebracht. Tot een voorbeeld zult Gij blijven, hoe men op politiek grondgebied den persoon des tegenpartijders ten allen tijde kan eerbiedigen, zonder aan den eisch van eigene overtuiging immer in het minst iets te kort te

doen, — zonder door het bejagen van wat gunst of welwillendheid het ook zijn moge, iets op te offeren van hetgeen tot de handhaving eener geheiligde zaak gevorderd werd, zonder iets los te laten of voorbij te laten gaan, dat middelijk of onmiddelijk tot den veelomvattenden toebetrouwden last behoort. Opmerkelijk zal bij zoodanig een later gantsch onpartijdig onderzoek ook dit zijn, onder velen, hoe de tegenpartij zelve meer dan eens zich beijverd heeft, (niet altijd even gelukkig evenwel,) zich van menigen door u ingevoerden vorm van redevoeren, discutieeren, en polemiseeren te bedienen, om u, kon het zijn, met die u eigene, niet ligt bereikbare, kunst van spreken en schrijven te bestrijden, waardoor ook als politiek redenaar uw naam Europeesch verdient te zijn. Zoo zagen wij in onze jeugd, en sedert, mijnen onvergetelijken Leermeester Bilderdijk, om den gelijksoortigen strijd tegen afgoden der eeuw, aangevallen, ja gehoond en verguisd, in verzen, waarvan soms de eenige waarde daarin bestond, dat zij zich iets of wat hadden weten eigen te maken van het werktuigelijke dier kunst, waarin de groote Dichter evenzeer aan zijne vijanden als aan zijne hoogschatters den toon en de wet gaf.

Doch waar u boven alles de hulde eener in waarheid nationale erkentelijkheid voor toekomt, is de onvermoeide verdediging, toelichting, ontwikkeling dier groote beginsels zelve, die als eene dierbare en Godgewijde banier door u in de Kamer eerst alleen, daarna met waardige u hoogschattende en van ons hooggeschatte medestanders naast en nevens u, met onwrikbare trouw omklemd, en voor het oog van allen in elken strijd en tegen elken aanval moedig om hoog geheven zijn.

Gelijk uwe personen om die beginsels, zoo zijn de beginsels zelve (wie weet het niet?) bij hun innig verband en als zamengroeijing met dat Evangelie, hetwelk ten allen tijde de ergernis van het bijgeloof, de bespotting van het ongeloof was, van allerlei zijde gesmaad, op allerlei wijs mishandeld geworden! Omdat wij ons beroepen in den Staat op de inzetting van God, in de Kerk op die leer der predikers en belijders van het Evan-

gelie der Hervorming, die ook in Nederland tegenover Rome, Spanje, en Frankrijk, tot den bloede toe hebben getuigd en door de kracht van het zwaard des Geestes, hetwelk is Gods geschreven Woord, getriumfeerd, — daarom heeft men onze beginsels waar niet al van beschuldigd en verdacht? bepaaldelijk en tot walgens toe herhaaldelijk voorgesteld en uitgekreten als onpraktisch, als reactionair, als revolutionair, en wederom als absolutistisch, langs den weg van trouw aan den Koning en Oranje, in den Staat, gelijk in de Kerk, over Dordrecht heen, ultramontaansch. Men heeft op de vele bij monde, bij schrifte, door openbaren handel en wandel gegevene verklaringen jaren lang geen acht geslagen. Men heeft van onze vrienden gevorderd, dat zij hunne beginsels zouden toepassen in eene stelling, die hun nooit is toebetrouwd geworden, — dat wij de degelijkheid en deugdelijkheid daarvan door middel eener praktische toepassing zouden bewijzen, waartoe ons nooit de gelegenheid is gegund. Men heeft de beslissing over het al of niet praktisch-deugdelijke uwer Staatkunde laten afhangen van eene uit den aart der zaak even moeilijk te vormen als juist te beoordeelen zamenvatting in een speculatief Staatsrechtelijk stelsel. [1]) En voorzeker niemand meer dan gij stelt er prijs op, dat beginselen en begrippen omtrent de diepste gronden van Staatsrecht en maatschappelijke orde tot een wel zamenhangend geheel worden geordend, — dat de vraag ook theoretisch-wetenschappelijk worde uitgemaakt, of het Staatsrecht eener Christennatie zijnen grondslag hebben kan en moet in den Bijbel, dan wel in een van Gods Woord onafhankelijk verstandsbegrip. Maar wij meenen dan toch ook, dat van het al of niet

---

1) Waarschijnlijk zinspeelt da Costa op het Gids-artikel (Nov. 1853) Het antirevolutionaire staatsregt in Nederland." „Voor een goed deel is het gemis eener stelselmatige wederlegging aan de politieke partij zelve te wijten, die ja! wel gedachten en algemeene begrippen, of een kort overzigt harer beginsels, maar nooit een eigenlijk stelsel voordroeg." — Aldus de heer J. Heemskerk Bz. in een gedeeltelijk apologetische kritiek, wier ondubbelzinnige welwillendheid vroeger leed (zie hierboven p. 53) dubbel vergoedt.

bestaan, het al of niet in alles bevredigend formuleeren van een wetenschappelijk stelsel, niet behoeft, niet behoort afhankelijk te worden gemaakt de deugdelijkheid der beginsels op en in zich zelve. Voor de oplossing der theoretisch-Staatsrechtelijke vraag verwachten wij ongetwijfeld veel, in onzen tijd en voor ons land, van de beweging, waaraan wij de geschriften van geleerden en hooggeleerden, als de heeren Fruin, van Reesema, de Bosch Kemper, Opzoomer, [1]) M. des Amorie van der Hoeven, [2]) te danken hebben, — de uwe (willen wij toch hopen!) in elk geval naar waarde en met waarheidsliefde daarbij in aanmerking en ter harte genomen! Toch meen ik, dat zich, ook nog vóór dat de Wetenschap op het gebied van Staatsrecht een eindvonnis (dat misschien nog al tijd zal vorderen!) gegeven hebbe, aan gezond verstand en geweten, bij al wie slechts voor het eenvoudig getuigenis van Openbaring en Geschiedenis een open oor en hart heeft, zich

---

1) „Vooral in den laatsten tijd hebben verscheidene geachte landgenooten zich ernstig bezig gehouden met de beoordeeling van hetgeen zij noemen de leer, het stelsel, het Staatsregt van de anti-revolutionairen en bepaaldelijk van den heer Groen.

Dr. Fruin schreef: Het antirevolutionaire Staatsregt van Mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld. In de Nederl. n° 1000 enz. door een kundigen en scherpzienden Godgeleerde beantwoord: Het antirevolutionaire staatsregt en Dr. Fruin;

Mr. Siewertsz van Reesema gaf spoedig daarna in het licht: Mr. Groen van Prinsterer en zijne leer. Eene Studie;

Prof. de Bosch Kemper heeft aanmerkingen medegedeeld over het kenmerkende karakter van het zoogenaamde anti-revolutionaire Staatsregt;

Prof. Opzoomer in zijne tegenbedenkingen maakt insgelijks van de leer en het Staatsregt der antirevolutionairen gewag;

En in het dezer dagen verschenen tweede geschrift van Dr. Fruin: „De anti-revolutionaire bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer tegen onzen Staat en onze Maatschappij overwogen," wordt telkens weder Mr. Groen's Staatsregt en Mr. Groen's stelsel ter sprake gebragt. „De Nederl. 20 Junij 1854.

2) Over het wezen der Godsdienst en haar betrekking tot het staatsregt. — Eene bijdrage tot de kritiek der antirevolutionaire rigting. De Nederl. 1292. — Vergelijk Ernst en Vrede, II 334.

genoegzaam zal kunnen rechtvaardigen dat zoo veelzins miskende geheel van beginselen, hetwelk door de dusgenaamde antirevolutionairen in ons vaderland, sedert zoo vele jaren reeds, als het eenig behoudend zout van ons maatschappelijk en nationaal bestaan beleden en verdedigd werd. [1])

Die beginsels! zij zijn voorwaar alles in den grond behalve ingewikkeld of duister. Zij laten zich in eenige zeer weinige en zeer eenvoudige stellingen te zamen vatten. Zijn zij wel andere dan deze? Dat de vestiging en ordening der maatschappij in haren oorsprong geen werk van menschen is geweest, geen contrat social (zij het dan ook volgens sommigen, dat er in de maatschappelijke verplichtingen iets zij van hetgeen men in rechten verstaat door een verplichting quasi ex contractu), — maar eene inzetting van God, openbaar geworden in de historie der menschheid en in de historische wording van den Staat. Dat aan die inzetting, bepaaldelijk mede aan het ampt en recht der Overheid, het geschreven Woord van God (Rom. XIII) zijne sanctie heeft gegeven. — Dat wij dien ten gevolge in het algemeen aan de Macht, die, het zij feitelijk, het zij op grond eener wettige aanstelling of opvolging, in de maatschappij orde houdt, om den wille dier orde en der conscientie, gehoorzaamheid verschuldigd zijn. — Voorts, dewijl wij ook in vele gevallen niet meer, gelijk b. v. de eerste Christenen onder eene Heidensche Overheid, bloot lijdelijk zijn ten deze, dat is, de Machten niet meer blootelijk en eenvoudig als feitelijk bestaande erkennen,

---

1) Ook thans nog herhaal ik wat ik toen in de Nederl. schreef:

„Er is, naar ons voorkomt, eene preliminaire vraag, wier beantwoording aan onze geëerde wederpartijders moeite zou hebben bespaard.

Eer men het systema van den heer Groen bestrijdt, is het onderzoek niet overtollig of hij, in den gebruikelijken zin van het prachtige woord, een eigen systema heeft.

Of vasthouding aan de uitspraken van Gods Woord en aan de lessen der ervaring den naam van eigen systema verdient.

Ongeloof en Revolutie, het werk waarin vooral het stelsel van den heer Groen gezocht wordt, is een historisch betoog."

maar dewijl ons als leden van een Christenstaat ook als Christenen een oordeel toekomt over het al of niet wettige der Overheid, onder welke wij leven, — dat het tot onze plicht en roeping almede behoort de wettige macht van de onwettige te onderscheiden, en daarvoor naar vermogen partij te trekken. — Dat eindelijk (hetgeen vooral niet mag vergeten worden, ter oplossing eener meermalen verweten schijnstrijdigheid in onze godsdienstig-politieke richting), overeenkomstig onze beginselen, God, van wien alle macht en gezag der Overheden is, geëerbiedigd moet worden in Zijne aanstelling niet alleen, maar ook in Zijne afzetting van Vorsten en dynastiën, en dat alzoo het geval denkbaar is, dat eene bestaande Regeering van Gods wege plaats make voor een andere, b. v. in Israël het huis van Saul vervangen worde door dat van David, in Nederland of Groot Brittanje de tiranny en schennis van Goddelijke en menschelijke wetten door eenen Philips of Jacobus den Tweede, de optreding rechtvaardige eener nieuwe dynastie als die van het huis van Oranje! Het spreekt van zelve, dat de toepassing van dit beginsel niet anders mag plaats hebben dan door middel van dat zuiver gebruik van ons menschelijk redevermogen, dat in de vreeze en onder de leiding van God, en onder dure verantwoordelijkheid aan God, ook in andere gevallen geroepen en bevoegd is uitspraak te doen.

Tot dat zelfde geheel onzer antirevolutionaire beginsels behoort, — bij nadere toepassing van den grondregel, dat de menschelijke Staatsmaatschappij met hare Machten van God zijn, — ook nog vooral de stelling, dat onze Europeesche natiën (de Ottomansche tot op dit oogenblik uitgezonderd) met der daad zoowel als rechtens Christennatiën zijn, — onze geheele Europeesche maatschappij eene Christelijke is, — de geheele vorming onzer Europeesche Staten eene van het Christendom afkomstige, van het Christendom, ontfangene, door het Christendom oorspronkelijk bezielde en in beweging gebrachte is. Uit kracht eener gelijksoortige betrekking van historischen oorsprong en nationale bewerking, beschouwen wij met hetzelfde recht ons Nederlandsch volk als een Protes-

tantsch-Christelijk, onzen Nederlandschen Staat, eerst Republiek, daarna Koninkrijk, onder den staf of scepter van het huis van Oranje, als een gewrocht der Kerkhervorming, dat is, der herplaatsing van het Evangelie op den kandelaar der kerken in de zestiende eeuw.

Is er in deze stellingen iets (vraag ik mij), dat wij ons zedelijk of verstandelijk zouden behoeven te schamen? Zijn zij niet in tegendeel (ik vraag het aan allen) in overeenstemming met de sedert eeuwen daaromtrent bestaande zelfbewustheid van het Nederlandsche volk? Men wijze ons, in het tegenovergestelde geval, onze dwaling aan! Men overtuige ons, — niet door ons te schelden of te ignoreeren, of door altijd moeilijke nevenvragen, zoo mogelijk, van het waarachtige terrein der groote hoofdvraag af te brengen, maar door goede redenen, — dat deze stellingen onhoudbaar, dat zij reactionair of stationair, dat zij voor het leven van den Staat, voor de levenskrachten der natie, onpraktisch, dat is, onbeteekenend of onvruchtbaar zijn.

Hoe! het zal ons toegerekend worden als eene soort van ketterij tegen de hoogheid der tegenwoordige eeuw, als wij, op het getuigenis der H. Schriften, uit God de heiligheid onzer maatschappelijke rechten en verplichtingen afleiden, — aan het Evangelie de zedelijke en maatschappelijke zoo wel als Godsdienstige vorming onzer Europeesche natiën dank weten, en dien ten gevolge voor dat Evangelie een blijvenden invloed, ja de uitoefening van het hoogste gezag op alle Christenvolken en Staten verlangen, tot zoo lang men ons bewijze, dat ons Christendom, en zijne maatschappij-en-Staat-ordenende en heiligende kracht, wederom moet plaats maken voor de Godsdienst van Romeinen of aloude Batavieren; of wel, dat dit ons Christendom zich alreeds hebbe opgelost of eerlang zich oplossen gaat in een beter, een ander begrip van Godsdienst, afkomstig uit onze achttiende en negentiende eeuw?

Hoe! men zal het ons als eene willekeurige beweering toerekenen, wanneer wij vast houden, dat zoo waarachtig de Neder-

landen der middeneeuw gevormd en beschaafd zijn geworden door het Evangelie, gelijk het in de dagen van Willebrord, reeds veelzins omneveld en verbasterd, tot deze gewesten kwam, alzoo waarachtig het Nederland der nieuwe historie eene schepping is geweest van het Evangelie der Kerkhervorming! en dat diensvolgens voor dit ons Nederlandsch vaderland ook aan zijn al-of-niet hoedanigheid van Protestantsch, van Christelijk-Hervormd, de vraag hangt van het voortleven of den ondergang van zijn aloud nationaal en zelfstandig bestaan?

Hoe! men zal ons tegen alle deswege zoo klaar en herhaaldelijk afgelegde verklaringen voor anti-constitutioneel, voor in den grond contrarevolutionair of reactionair houden, omdat wij beweeren dat de Grondwet dezen eerst Christelijken daarna ook Protestantschen grondtrek van onze Nederlandsche nationaliteit niet heeft weggenomen of kunnen wegnemen, maar dat integendeel elke Nederlandsche Grondwet zoo wel deze in de historie der eeuwen gewortelde eigenschap, als de op dat zelfde fundament gegrondveste Souvereiniteit des huizes van Oranje als eene hoogere, om dus te zeggen, ongeschrevene Grondwet èn eerbiedigt èn onderstelt, zoo lang niet uitdrukkelijk het Nederlandsche volk (dat God verhoede!) verklaard hebbe op dien Christelijken historischen bodem niet langer te willen staan, — zoo lang het niet, dus doende, zich zelve terug gezet hebbe tot achter het tijdpunt, waarmede te gelijk met de Kerkhervorming het nieuwe Europa zijne geschiedenis begint.

Hoe! men durft aan onze beginselen afkeer toeschrijven van vrijheid en van licht, van vooruitgang en ontwikkeling! omdat wij die vrijheid alleen betrouwen, waarmede het Evangelie zoowel volken als zielen vrijmaakt, en omdat wij daarentegen zeer weinig op hebben met dien blooten klank van vrijheid, waar wij (de geschiedenis ook nog onzer dagen getuigt het) de dierbaarste vrijheden op het gebied van Kerken en Staten in zien ondergaan, of krachteloos worden? Omdat wij licht willen ja, doch van geen schemerende nachtlamp of rookenden avondfakkel, maar

van die Zon der gerechtigheid, die van uit den hemel des waarachtigen Christendoms licht en leven en warmte over alles, wat zich van hare bestraling niet stelselmatig afsluit, verspreidt? Omdat wij vooruitgang willen, op kerkelijk, maatschappelijk, nationaal grondgebied, maar vooruitgang op den weg van waarheid en leven, niet van dwaling en dood! Omdat wij ontwikkeling begeeren, doch niet van welig opschietend onkruid, maar van dat alleen wezenlijk en goed zaad, dat „door den Zoon des menschen wordt gezaaid!"

Hoe! men scheldt onze beginselen voor onpraktisch en onvruchtbaar, omdat wij de ook ons toch wel ter harte gaande belangen en aangelegenheden van het tegenwoordige niet buiten hun verband èn met een verleden èn met eene toekomst mogen betrachten; — omdat wij beweeren, dat die groote en verwonderlijke vorderingen der maatschappij, waarop ook wij hoogen prijs stellen, onder den adem juist van Christendom en Hervorming gerijpt zijn; — omdat wij meenen, dat die vele ontdekkingen en uitvindingen van onzen tegenwoordigen tijd nog beter tieren zullen en vruchten dragen in den saprijken bodem van 1517, dan in het zand van 1789; — omdat wij herinneren wat invloed het Evangelie gehad heeft, en uit zijnen aard alleen oefenen kan op de groote aangelegenheden van vrijheid en orde, van vrijmaking en beschaving, van allerlei nationale en internationale betrekking; — omdat wij daarom, voor en boven alle dingen, in den Staat, in het onderwijs, in het beheer van Oost- en West-Indische koloniën, de stem van het Evangelie willen gehoord hebben, het levensbeginsel van de Kerkhervorming, dat is, de opperheerschappij van God in Christus door Zijn Woord en door Zijn Geest, geëerbiedigd verlangen, en niet verdrongen of verzonken in de holle theoriën van menschelijke wijsheid, die, veel belovend op het papier, zich voor het meest niet laten verwezenlijken in de maatschappij, dan met behulp van de roede of van het kanon.

Omdat wij dan deze overtuigingen belijden, misschien tijdig

en ontijdig (gelijk een Apostel het uitdrukt) verkondigen, maar, in ieder geval, hare nationale erkenning, eerst in het beginsel, dan ook in de toepassing, voor ons Nederlandsch volksbestaan als eene vraag van zijn of niet zijn beschouwen, — daarom zijn wij bekrompene geesten, menschen niet van onzen tijd noch van de hoogte der wetenschap, vijanden van de menschheid en van ons eigen volk, onbekwaam tot handelen, ongeschikt tot iets anders dan het voortbrengen van eenige van tijd tot tijd niet onwelsprekende, maar op den duur vermoeiende, lastige, onduldbare klanken. Alsof, wat deze laatste klachte van praktische onvruchtbaarheid betreft, de veelsoortige tegenstand, en vrees, en ijver, en zorg om ons zooveel mogelijk van alles uit te sluiten, en als in den ban te doen, niet het sprekendste bewijs opleverde, dat men van dat onpraktische bij zich zelve nog zoo volkomen niet overtuigd, en op dien grond althands tegen onze zoo hoogst verderfelijke dwalingen nog niet geheel gerust is.

Maar neen! wij zijn niet eens ter goeder trouw. Geheel iets anders bedoelen wij, dan onze in schijn zoo onschuldige, of liever onnoozele theoriën te kennen geven. Wij zijn Protestantsche Jesuïten, (een dagblad sprak het onlangs uit, dat evenwel kort na den dertienden Junij met een voorstel van vrede tot ons kwam,) Protestantsche Jesuïten, die het wenschelijk ware dat men niet alleen uit de Kamer, maar uit geheel het Koningrijk der Nederlanden verdreef. Wij willen door het prediken van de groote waarheden der Hervorming de natie eigenlijk brengen naar Rome. Wij willen onder de leus van Nederland en Oranje eigenlijk de oude Spaansche Inquisitie, en daartoe vooreerst eene nieuwe Dordtsche. Wij willen, door het levend houden der herinneringen van den tachtigjarigen krijg en van geheel de geschiedenis van Oud-Nederland met Oranje, eigenlijk de natie brengen hetzij dan onder den Russischen of onder den Franschen adelaar! Wij willen, met ons beroep op de historie en haar getuigenis, eigenlijk terug tot voor 1795, tot den chaos van de constitutie der zeven geüniëerde provinciën, tot de Stadhouderlijke (misschien ook

Stadhouderlooze?) Republiek; wij willen terug tot voor 1581, tot voor 1566, tot voor 1517! Wij hebben geheime bedoelingen, alleenlijk aan uwe intieme vrienden bekend; ja, zoo geheim en kunstvol overlegd, dat wij tot hunne verwezenlijking zelfs niet, als anderen, geheime genootschappen of ongeoorloofde bondgenootschappen behoeven, — zoo overkunstig, dat wij te werk kunnen gaan met de meest onbeperkte openbaarheid, en in het geheel met zoodanige middelen, als anders gebezigd plegen te worden door menschen van onverdenkbare eerlijkheid en goede trouw.

Onze aanklagers spreken op dat punt luid genoeg. Zij verzwijgen niets, dan alleenlijk hunne namen voor het meest, en hunne bewijsgronden altoos. Wel! dat ook de nameloozen, zoo zij in hunne conscientiën daarbij vrede vinden, voortgaan de pijlen dezer hunne beschuldiging van uit hun donkeren schuilhoek op ons te richten. Ofschoon elke volstrekte anonymiteit aan den belasterde even goed het recht geeft om zijnen beschuldiger voor den verachtelijkste als voor den uitnemendste zijner tegenpartijders te houden, ofschoon het bekend worden van den naam des beschuldigers in vele gevallen bij de publieke opinie met eene vrijspraak van den aangeklaagde zoude gelijk staan, — wij dagen de mannen, die zich noemen en die zich niet noemen, voor het aangezicht van God en van de Nederlandsche natie, uit, het vermoeden dat de antirevolutionairen iets anders zeggen dan zij meenen, iets anders op den voorgrond plaatsen dan zij in de verte bedoelen, ten minste voorloopig te rechtvaardigen door hetgeen zij kennen van ons openbaar en burgerlijk leven, van onze daden en geschriften, van onze betrekkingen en verbonden, van de voordeelen of de schitterende vooruitzichten, die de uiting onzer gevoelens ons voor het tegenwoordige alreeds verkregen heeft of voor de toekomst verzekert. Wij vorderen, in het belang ook van menschkunde en politieke wetenschap, eenige zich aanbevelende oplossing van dit raadsel onzer meer dan machiavellistische Staatkunde, door welke wij langs den weg van den meest openbaren strijd, die misschien immer gevoerd

werd, tot juist het tegenovergestelde einddoel hopen te geraken, van hetgeen sedert meer dan vijf-en-twintig jaren in onze van zoo vele zijden tegengesproken en aangevallen uitingen ligt. Wij willen het ons recht gaarne eens van de schrijvers van den Fakkel of van het Tielsche Weekblad of van de Morgenster laten verhalen, op wat al ridderorden van den Paus en alle Pauselijke Mogendheden de Nederlandsche antirevolutionairen, wegens hunnen (gewaanden) openlijken en standvastigen tegenstand aan Rome, hebben te hopen; — en, omgekeerd, van den Tijd en den Noord-Brabander, wat al belooningen in lof en bescherming diezelfde antirevolutionairen, bij den triumf van het liberalismus in Kerk en Staat, voor hunne voorbeeldelooze goede diensten aan die zaak te gemoet mogen zien.

Of bepaalt men zich (gelijk misschien sommigen onzer meer gematigde tegenstanders zich verwaardigen) bij het verdacht maken niet van onze vrij onbeduidende of onnoozele personen, maar van onze, meer dan wij zelve in staat zijn te bevatten, gevaarlijke gevoelens? beweert men, dat die gevoelens, consequent in toepassing gebracht, onze natie noodwendig naar Rome, naar het despotisme, naar de anarchie, naar wat niet al verderflijks op politiek en kerkelijk terrein, moeten voeren? Welaan! men geve zich voor 's hands de kleine moeite om de jaarboeken althands dezer laatste zestig jaren der wereldgeschiedenis na te slaan, en zich vervolgens af te vragen, welke weg spoediger en voorspoediger voert naar Rome, de liberale neologie of (zoo zij heet) onze steile en onbuigzame Hervormde orthodoxie, — welke verwantschap wezenlijker is met de dictatoriale alleenheerschappij het zij dan der Napoleons of der Doctor-Francia's: de Staatsleer, die de souvereiniteit afleidt van God en haar levensbeginsel en regel zoekt in den Bijbel, of die, welke tot haren grondslag de souvereiniteit des volks heeft? Ja, wij zouden het niet ongaarne door den Paus van Rome, den Czaar aller Russen, den Keizer der Franschen hooren uitspreken, van wie zij voor hunne geestelijke en tijdelijke oppermacht het meeste vreezen of, omgekeerd, wel

het meeste verwachten: van de dusgenaamde liberale of van de Christelijk-historische partij.

Christelijk-historisch! want dus, meen ik, dat ook gij onze richting in de bewegingen van den tijd en van het land liever ziet gekarakteriseerd, dan door de gewone betiteling van antirevolutionair? [1]) Van mij althands is het u en velen bekend, dat ik met die laatste benaming voor onze gemeenschappelijke gevoelens op staatsrechtelijk grondgebied weinig op heb. [2]) Wel is het door u en anderen onzer vrienden herhaaldelijk en goed gezegd, dat de Revolutie, waartegenover onze benaming van antirevolutionair staat, bepaaldelijk zoo al niet uitsluitend die van 1789 met inbegrip van hare wettige nakomelingen is. Wel laat ik gaarne hier eene toepassing der spreuk toe: „Het gaat met woorden en benamingen als met de geldmunt, het gebruik bepaalt de waarde." Maar het is in den grond juist tegen die spreuk, dat ik, eigenlijk reeds om de eer zelve der menschelijke spraak, bezwaar heb. De uitspraak in den grond is in beiderlei opzicht onwaar. Zij is onwaar met betrekking tot de onstoflijke taal zoo wel als tot het stoflijke metaal. De waarde eener geldmunt mag

---

1) De onafscheidelijkheid der twee benamingen, ter constatering van positieven grondslag en polemische rigting, heb ik bovenal gewaardeerd. Ten allen tijde. Van daar in 1853 het antwoord aan Thorbecke:

„Ik had, in mijne veranderlijkheid, nu plotseling gesproken van eene Christelijk-historische partij. Eerst nu? vóór twintig jaren reeds heb ik dit in uitgegevene geschriften gedaan; ook zijn wij anti-revolutionairen, juist omdat we staan op Christelijk-historisch terrein.

2) Zie evenwel hierboven p. 44, 46, 49, 54, 77, 92, 105, 109, 119.

Ten bewijze onzer staatsregtelijke homogeneïteit kan elke dezer aanhalingen evenzeer als deze laatste volstaan. — „Het Utrechtsche element, hoe ook in dit oogenblik van crisis te waardeeren, mag toch op den duur niet domineeren, of wij verliezen het karakteristieke, ik mag zeggen, het nobele zoowel als eenig proefhoudende van ons anti-revolutionnair beginsel, en worden als in een oogenblik reactionnair, immers contra-revolutionnair, hetgeen voor God en onze conscientiën niet mag."

Desniettemin bleef mijn wensch (p. 202, vg.) onverhoord. Er was in da Costa, bij vastheid van beginsel, eene misschien ook daaruit voortspruitende vreesachtigheid van aan den band te worden gelegd van menschelijke terminologie.

immers, naar zuivere beginselen van recht en Staathuishoudkunde, niet willekeurig, niet conventioneel zijn, maar moet aan de wezenlijke gehalte evenredig zijn. Even weinig is het voor eene richting of partij, welke dan ook, rechtvaardig of wenschelijk, dat zij haren gewonen naam ontfange van het geen zij, naar den eisch der taal en de wezenlijke waarde van het woord, in haar wezen of strekking eigenlijk niet is. Veel nadeel heeft dit gebrek aan overeenstemming tusschen de zaak en de benaming, tusschen de partij en de leus, bepaaldelijk aan het geen door ons voor de goede zaak van ouds gehouden werd, te weeg gebragt. Waarom toch b. v. hebben het zich onze voorgangers in de echt-vaderlandsche gehechtheid aan het stamhuis van Oranje moeten laten welgevallen, dat juist de tegenstanders zich den naam van Patriot, dat is Vaderlander, eigenden? Waarom moeten wij ook nog in dezen tijd ons den naam van anti-liberalen getroosten, schoon wij toch wel niet toegeven, of dat liberaliteit een kwaad, of dat illiberaliteit eene juist ons onderscheidende eigenschap is? [1]) Waarom, vooral dan ook, zullen wij ons bij voorkeur antirevolutionairen noemen en laten noemen, als of het eigenaartige, het kenmerkende van ons gevoelen in den afschuw lag van alle revolutie, d. i. omkeering van zaken, in kerk en wereld? Of kennen ook wij niet onze zeer gewenschte revolutiën? Of spreken ook wij niet, en te recht, van gezegende revolutiën als die van 1813, van 1748, van 1672? Of is ook ons in den meest waarachtigen zoo wel als heilzamen zin des woords, die Reformatie, die geheel het gelaat der Europeesche wereld veranderde, geene wezenlijke, groote en schoone revolutie? Beweert

1) „Auch das, was man Liberalismus nennt, im technischen, geschichtlich festgestellten Sinn des Worts — wohl zu unterscheiden von dem, was man nach blosz sprachlichem Sinn unter liberaler Denkart und liberalen Einrichtungen verstehen müszte — ist nichts Anderes als das System der Revolution, sey es nun in seiner vollen energischen Durchführung, oder sey es in einer Abschwächung, wie die natürlichen Lebensbedingungen, der äuszere Widerstand oder die eigne Schlaffheit sie mit sich zu bringen pflegen." STAHL.

misschien hierop de Roomschgezinde tegenstander, dat juist in die vereenzelviging de veroordeeling ligt onzer Kerkhervorming? Wij zullen hem vragen of niet ook volgens hem het Christendom eene revolutie, ja van alle revolutiën de meest wezenlijke (in den zin van omwerking en radicale vernieuwing) der Maatschappij is geweest?

Doch ook wanneer wij onzen afkeer van revolutiën bepalen tot die van 1789 en de met 1789 in dezelfde lijn van ontwikkeling en voortgang liggende, dan ook nog zijn wij, zoo ik meen, nog geene volstrekte antirevolutionairen. Wij zijn het voorzeker niet in eenigen reactionairen of contra- (dat is toch eigenlijk in het Latijn niets anders dan in het Grieksch anti-) revolutionairen geest. [1]) Bij al onzen wettigen afkeer van de beginsels der evengenoemde Staatsomwentelingen, zijn wij het voorwaar niet, die de misbruiken, de verouderde of afgeschafte toestanden, den staat van zaken, in één woord, van vóór 1795 en 1789 terug zouden wenschen, of die in ons vaderland, bij name, zoo bepaaldelijk ingenomen zijn of ooit geweest zijn met de wijze van regeeren en ons constitutiestelsel van vóór 1848. Het is integendeel in het algemeen eene door u met het veel zeggend woord van een Franschen Schrijver meer dan eens herinnerde, in de praktijk door u nimmer uit het oog verlorene waarheid: „On ne refait pas le vieux." Van de oude en beproefde beginselen van Gods Woord, toegepast ook op de ordening en de behoeften der menschelijke maatschappij, steeds nieuwe en versche werkingen en uitwerksels te winnen, zie daar juist een der wezenlijkste wenschen en pogingen onzer in hare waarheid opgevatte Christelijk-historische richting. Ook wij willen (met God en Zijne waarheid en Zijnen zegen!) niet achterwaarts, maar voorwaarts! Alles wat, het zij dan door goede of door kwade werktuigen, onder het hooge Godsbestuur eenmaal in waarheid eene blijkbaar gevestigde en in Zijnen raad opgenomene zaak geworden is, dat nemen wij

1) Hier juist blijkt het alvermogen der magtspreuk Verba valent usu. Anders zou er tusschen anti- en contra-revolutionair hoegenaamd geen verschil zijn.

gaarne, dat nemen wij gretig en dankbaar of geloovig ook in onze stelsels of uitzichten voor het welzijn, de toekomst van kerk en wereld en vaderland op. Geen enkele van onwaarheid overtuigde stelling of bewijsvoering verlangen wij in onze Godsdienst of Godgeleerdheid, in onze Staatsleer of hare toepassing, terug. Geen enkele waarheid, door de wrijving en schudding der tijden en der partijen aan het licht gekomen, wenschen wij ter zijde te leggen, onbemerkt of ongebruikt te laten. Geen enkel recht, ook door middel of tusschenkomst van in zich zelf niet prijzenswaardige revolutiën eenmaal verkregen of gevestigd, wenschen wij terug genomen. Wij gunnen van gantscher harte hunne sedert bijna zestig jaren in Nederland verzekerde burger- en Staatsburgerrechten zoo wel aan den Israëliet als aan den Roomschgezinde, al is het dat wij, waar het de vraag geldt de jure constituendo, in Groot-Brittanje b. v. bezwaar zouden maken in de algeheele politieke gelijkstelling van alle Godsdiensten in een wettelijk verklaarden Christelijk Protestantschen Staat, en schoon, omgekeerd, uit de gelijkstelling van alle Godsdiensten in het burgerlijke en Staatsburgerlijke, naar onze innigste overtuiging, niet volgt, dat dan nu ook Christendom en Protestantisme alle wezenlijke betrekking tot den Staat zouden hebben verloren. [1]) Tegen de meest naauwgezette eerbiediging der rechten evenmin van Israëliet als van Roomschgezinde is immer, zooveel ik weet, iets door u gezegd, geschreven, ik durf er bijvoegen, in de verte gedacht, al is het dat wij overigens met al de kracht onzer Christelijk-Nederlandsche overtuigingen, èn als schrijvers, èn als kiezers, èn als vertegenwoordigers, niet anders mogen doen, dan elken toeleg om hetzij het Protestantsche hetzij in het geheel het Christelijke levensbeginsel in den Staat te ondermijnen, evenzeer tegenover den Lichtvriend als tegenover den Ultramontaan, openbaar en standvastig, te wederstaan.

Ziedaar dan nu die hetzij dan Christelijk-historisch of in gezonden zin anti-revolutionair genoemde partij in hetgeen zij uit-

---

1) Vergelijk bij v. p. 43, 44.

spreekt en bedoelt, zoo ik meen, ook overeenkomstig uwe opvatting, op nieuw geschetst. Ziedaar de beginselen, door u en die met u zoo smadelijk en hatelijk bejegende „vrienden" met mond en pen jaren lang beleden, en voor elk, die ons niet willens ignoreert, niet met opzet iets anders hoort dan gezegd is en iets anders leest dan geschreven werd, zoo dikwerf toegelicht en verdedigd. Dat eene richting, die in dergelijke beginselen het heil van volk en Staat zoekt, in een land vooral als het onze, dat door zoovele lessen zoo uit Parijs als uit Rome bewerkt werd, noch door overmacht van cijfers, noch door flaauwheid van den weêrstand, noch door eigene innemende buigzaamheid, noch door gunst bij de machtigen, even weinig als bij de wijzen der eeuw zich vleien kan immer te triomfeeren, ligt in den aard der dingen. En toch (gij zeidet het bij herhaling naar waarheid!) juist in het geïsoleerde van ons standpunt is gelegen onze kracht. [1])

Ik zal wel allerminst in eenen aan u zelven gerichten Brief de geschiedenis van uw parlementaire loopbaan nagaan. Het

---

1) Ten jare 1871 in de Tweede Kamer wedergekeerd, heeft de Graaf v. Zuylen v. Nyevelt aan mijne zinspreuk Christelijkheid ontzegd.

„In plaats van de spreuk: „In mijn isolement is mijne kracht," zoude ik de christelijke leuze aanbevelen: „In mijne afhankelijkheid ligt mijne kracht." Naarmate toch dat gevoel van afhankelijkheid sterker is, wordt men onafhankelijker van de menschen en over hun oordeel meer onverschillig. Men tracht dan niet met onverbiddelijke vasthoudendheid zijn eigen wil door te drijven, maar men is er op uit liever de leidingen Gods te erkennen en te volgen."

Eenzelvigheid, is er hier, was mijn antwoord, geen verschil! — De vasthoudendheid aan eigen standpunt is, bij mij althans, afhankelijkheid van beginselen wier kracht in de ordeningen Gods ligt. — Isolement, als gevolg der onderworpenheid aan een beginsel. In deze onvoorwaardelijke onderworpenheid alleen (dit is steeds mijne ervaring geweest) ligt de wezenlijke kracht van elk die het belijdt.

Geen tegenstelling dus, maar variant. — Evenzoo met Doe wel en zie niet om. — Fais ce que dois, advienne que pourra. Ook met het Ik kan niet anders van Luther. God helpe mij!

Dezelfde gedachte als in het Saevis tranquillus in undis.

behoeft ook naauwelijks meer dan met een woord herinnerd te worden, hoe in meer dan één opzicht en op meer dan ééne wijze dat geïsoleerde van ons standpunt gebleken is. En toch! met een iegelijke der drie hoofdpartijen, in de Kamer vertegenwoordigd: de liberale, de Roomsch-Catholieke, de conservative, bestonden er, evenzeer uit den aard der zaak, punten van aanraking, die voorzeker van uwe zijde nooit onvriendelijk vergeten, nooit overmoedig miskend geworden zijn.

Met de liberalen! Buiten allen twijfel vonden dezen in u geenen tegenstander, die, bondgenoot van reactie of contra-revolutie of beginselloos conservatisme, hetgeen van God in den gang en de wet des tijds gelegd is, hardnekkig of roekeloos wenschte tegen te houden of als niet geschied te beschouwen. Een edel denkbeeld, een billijke vordering, een welgemeend streven naar vrijmaking, naar lot- en levensverbetering, naar allerlei beweldadiging van menschen, van volken, vond uwerzijds, door wat mond ook uitgesproken, medegevoel en medewerking. Aan de leiders der pur-sang-liberale partij, in het bijzonder aan den begaafden Staatsman, die als het hoofd of liever de ziel dier partij nog heden beschouwd wordt, heeft niemand meer dan gij met edele onbekrompenheid recht en lof doen wedervaren, behoudens — onverzwakten tegenstand aan het beginsel. Dat beginsel, — klaar en scherp kenmerkt het zich, in tegenstelling van het onze, als de voltooijing van het menschenwerk, in 1789 gegrondvest, tegenover de ontwikkeling, die wij willen, van het Godswerk dat, in 1517 op den grondslag van het eeuwig Evangelie openbaar geworden, ook voor dit ons Nederland vrijmakend, reddend, op allerlei wijze zegenvol is geweest. Van hier het allezins opposite streven daar, om het tegenwoordig oogenblik alleen te betrachten zonder terugzicht op het verleden, zonder bestemd uitzicht voor de toekomst, — hier, om den boom, aan dezen tijd ter kweking gegeven, door eerbiediging, door vast- en natmaking zijner wortelen vruchtbaar te houden voor eene hoogere dan bloot materieele toekomst, voor eene toekomst, die de Christen zich gehouden

weet in getrouwheid aan onveranderlijke waarheden eensdeels voor te bereiden, anderdeels te verbeiden.

Met betrekking tot de Roomsch-Catholieke partij waren uit den aart der zaak de punten van aanraking (altijd zonder bondgenootschap of opzettelijke gemeenschap!) veelvuldiger. Waardeering der Christelijke Godsdienst, ook in hare verhouding tot de Staatsmaatschappij, — bovenal, zelfstandigheid der Kerken, — onafhankelijkheid der kerkelijke Armverzorging, — vrijheid van het Onderwijs, — afkeer van alle ongeloovige het zij bespiegeling het zij praktijk. Maar daartegenover ook een waarlijk onoverkomelijke kloof; ter zake van het oppergezag van den Heiligen Geest, daar gezocht in den Paus, hier in de door God ingegeven Schrift, — ter zake van den oorsprong en het wezen onzer Kerkhervorming, — ten aanzien der beschouwing van ons vaderland als rechtens Protestantsch of Roomsch-Catholiek terrein, — ten aanzien, dien ten gevolge, van geheel de opvatting der geschiedenis van dat Nederlandsche vaderland en de roeping van het huis van Oranje. — Gij ontveinsdet of verloochendet even weinig de eene als de andere dezer tweederlei verhouding tot den Roomsch-Catholieken medeburger. Maar men was aan die zijde met de waardeering der punten van aanraking, van sympathie zelfs, niet te vrede. Men zoude ons rechtzinnig Protestantisme nog wel gewild hebben als ongemerkte voorbereiding tot een Roomsch-Catholiek Nederland. Toen alle hoop op dergelijke uitzichten moest opgegeven worden, bleef men zeker nog wel altijd meer hart of achting hebben voor ons politiek-Christelijk standpunt, dan voor het liberale in Godsdienst en maatschappij; maar het belang der Kerk (la raison d'état, zegt men op gelijksoortig wereldlijk gebied) wees elders heen. Van liberalismus en ongeloof (het kan nooit genoeg herinnerd worden) had Rome ten allen tijde meer te hopen, dan van het in zijn wezen onverbasterd Protestantismus onzer wenschen. Van het liberale recht voor allen was nu, als in de dagen van Jacobus II van Groot-Brittanje, voor de over- en oppermacht des éénen, meer te hopen dan

van eene Protestantsche vrijheid van conscientie en van onderzoek met onderwerping enkel aan Gods Woord. De onpartijdige Geschiedenis, hoe dit zij, zal het leeren wie van beiden, de Roomsch-Catholieke of de Christelijk-historische partij, als het op daden aankwam, op het stemmen b. v. in de Kamer, aan de gemeenschappelijke belangen, aan de gelijktijdig beledene beginsels, al of niet onveranderlijk gestand heeft gedaan.

Met de conservative richting waren er, evenzeer uit den aart der zaak, punten van aanraking zoo wel als van afstooting. In zoo ver behouden (maar behouden met en uit kracht van een beginsel) noodwendig in de strekking ligt eener Christelijk-historische, zoo bestonden en bestaan er steeds noodwendig gemeenschappelijke neigingen en wenschen bij u en onze vrienden, uwe medestanders, ter eener zijde, en de mannen van het eigenlijk behoud, beide in de Kamers en in de ministeriën ter andere. Alleenlijk geen gemeenschap met reactie of velleïteiten, van wat aart ook, om tot den staat van zaken b. v. van vóór 1848 terug te keeren! Alleenlijk geen verwantschap (even min!) met een conservatismus van louter egoïstischen aart, van kleingeestigen castegeest, kleurloos voor het overige en beginselloos! Niets, zeer bijzonder ook in mijne oogen, meer strijdig met den zin voor wasdom en leven, als wij uit het Evangelie ook voor de Staats- en volksmaatschappij verlangen, dan dat voorstaan van wat het ook zijn mag, eenig en alleen om dat het bestaat en zoo als het bestaat, — om dat de weg tot verbetering gevaarlijk of moeilijk is, — om dat het alzoo in het belang van dezen of genen persoon, dit of dat lichaam, deze en gene familie oirbaar is. Niets strijdiger met den geest van ons Evangelie, dan het beginsel of liever de beginselloosheid van dien conservativen decaloog, waarin zy lezen, niet: Gij zult niet dooden, maar: niet dooden zult gij mij, en voorts: Gij zult eerbiedigen — niet: het recht zoo van de Overheid als van den onderdaan, zoo van de souvereiniteit eener wettige dynastie als van uw bijzonder eigendom, en van de zelfstandigheid en van de vrijheden van

Kerk en volk en maatschappij, gelijk die allen in hare soort en orde van Goddelijke ordening en heiligheid zijn, maar — Gij zult eerbiedigen in elk geval mijne rechten, mijne renten, mijne grenzen! Het spreekt wel van zelve, dat tusschen die richting en eene van hooger dan enkel stoffelijke beginselen uitgaande partij de ontmoeting op punten van algemeen belang niet dan toevallig, niet dan oogenblikkelijk kan zijn. Het bloote bestaan alreede eener Christelijk-historische partij onder de natie en hare vertegenwoordigers is een protest tegen elke, het zij dan destructive of conservatieve (hoe veelsoortig ook gewijzigde) beginselloosheid.

Het spreekt insgelijks van zelve, dat eene partij als de antirevolutionaire in het geheel, — dat zeer bijzonder ieder Spreker en Schrijver in dezen geest, — dat allerbijzonderst Gij, mijn edele vriend en in het even dierbaar geloove broeder! aan wien niemand wel de eer zal betwisten, van (behoudens de meest gewenschte zelfstandigheid uwer medestanders) aan het hoofd dezer fractie in de Kamer gestaan te hebben, — noodwendig boven alle andere leiders, sprekers, schrijvers, of richtingen, het voorwerp der meest hartstochtelijke bestrijding wezen moest. De aart dier bestrijding van de zijde aller partijen, dan eens bij beurten, dan eens als bij instinct gelijktijdig en eenstemmig, heeft intusschen alle van voren daaromtrent te denken waarschijnlijkheid verre, verre te buiten gegaan.

Zoo hevig en geweldig, en hoe kan het anders dan bitter, hatelijk, en beneden alle waardigheid genoemd worden? als, van jaar tot jaar bij toeneming, zoo wel aanval als verdediging tegen u, als spreker in de Kamer, als schrijver in den Nederlander, geweest zijn, en tot op dit oogenblik zich gelijk blijven, is misschien (indien men den strijd tegen Bilderdijk en zijne vrienden insgelijks in de zaak tegen den eeuwgeest uitzondert) zonder voorbeeld. De onwederlegbare bewijsstukken voor hetgeen door u in beide evengenoemde betrekkingen gezegd is, en van de wijze waarop het gezegd is, zijn ter kennisneming van vriend en vijand, ook

ten behoeve van een later geslacht, aanwezig, die redevoeringen en adviezen in de Kamer, — die hoofdartikelen, betoogen, wederleggingen, beantwoordingen en verantwoordingen in het Dagblad, — welke gedurende alle deze veelbeteekenende jaren van 1848 tot 1854 door u uitgesproken en in het licht gegeven zijn. Het zal uit die onafwijsbare getuigenissen kunnen blijken, door wat vergrijp, het zij in den toon, het zij in den vorm, de onverzoenlijke vijandschap verdiend werd, welke even kleingeestig als blind hartstochtelijk in uwe niet-herkiezing tegenover den heer van Zuylen van Nyevelt zich te goed deed. Het zal uit deze onvervalschbare bescheiden kunnen blijken, in wat echten zich zelven gelijk gebleven parlementairen toon en vorm, neen! op wat ook uit het zuiver Christelijke standpunt even waardige als waarachtige wijze, beginsels en overtuigingen door u gehandhaafd, praktische belangen behartigd, dwalingen en misleidingen ontdekt en bestreden zijn; maar tevens de politieke tegenstander, ja ook de bitterste smader, behoudens het recht der waarheid in zaken en beginselen, zijn behandeld geworden. Het zal blijken of niet even voorbeeldig in de Kamer en daarbuiten uwe hoogschatting eener talentvolle tegenpartij, uwe onpartijdigheid in het waardeeren harer redenen, ja in het handhaven (waar het pas gaf) van haar betrekkelijk goed recht, is geweest, als uwe onbezweken standvastigheid tegenover allen. Wel mag men zeggen dat, waar het aankomt op het prijzen en op prijs stellen van verdiensten, zelfs uwe innigste vrienden op geen ruimer erkenning uwerzijds kunnen roemen, dan — (ook dit misschien overfijne Jesuïtische en Machiavellistische berekening!) uwe meest openbare, besliste, en over het geheel alles behalve ridderlijke partijen. Maar wat te zeggen van uwe tegenstanders buiten de Kamer, van uwe stelling tegenover de talrijke tegen u zonder eenigen zweem van edelmoed als zamengezworen journalen? van den toon en taal dier anoniemen, wier onbetamelijkheden in den vorm hunne onredelijkheid omtrent zaken en personen, zoo mogelijk, nog hebben overtroffen? Of welke zijn doorgaans,

ja voor het meest de wapenen geweest, die de drukpers, het zij de liberaal-politieke of de liberaal-kerkelijke of de Ultramontaansch-Roomsche, zich tegen ons, als tegenover een exceptioneele en als vogelvrij verklaarde partij, heeft veroorloofd? Tegenover het Attisch zout uwer nimmer onbeleefde, veelal sparende, somtijds bijtende, nimmer bitse, scherts of ernst, — het zoutelooze zout van beleedigende persoonlijkheden, van snaaksche bespotting, van aan het scheldwoord grenzende, zoo niet daarin werkelijk overgegane grofheid! Zoo dikwerf met den gladden slingersteen uit de beek eene wonde toegebracht was aan den overmoedigen Tijdgeest, namen zijne vrienden, verontwaardigd, uit den modder straatsteenen op. [1])

Ik wensch u geluk, mijn hooggeschatte vriend en wapenbroeder! met al dien smaad voor een goede en geheiligde zaak ondervonden. Voor zoo ver tot dien zelfden smaad ook de niet-herkiezing op den dertienden Junij gerekend moge worden, zij u (onafhankelijk van de rust, na zoo veelsoortige inspanning, tot nieuwe krachtsontwikkeling onder Gods zegen u wel gegund) ook met die oogenblikkelijke niet-herkiezing geluk gewenscht! Gij hebt in de Tweede Kamer der Staten-Generaal uw getuigenis voor de hoogste waarheid, en hare veelsoortige toepassing naar de eerbiedwaardigste overtuiging, ten einde toe, met onwrikbaren moed en volharding afgelegd. Dat getuigenis, — al ware het ook (des neen!) dat

---

1) Naauwelijks was er een blad, op politiek of kerkelijk terrein polemizerend, waar men niet, in elken jaargang, overvloedig stof tot het vlechten van distelkransen voor de Nederlander vond.

De heftigheid van den onderlingen strijd was welligt zoo sterk niet als van den eensgezinden en onophoudelijken aanval tegen de Nederlander, en persoonlijk tegen mij, gerigt.

Geen uitdrukking waarin weerzin of verachting zich lucht geeft, werd, noch door het talloos tal van politieke vrijbuiters, noch door de erkende tolken van invloedrijke partijen, de Tijd, de Catholieke Nederlandsche Stemmen, de Grondwet, de Morgenster, de Fakkel, de Arnhemsche Courant, aan de Nederlander gespaard. — Zie de Narede in 1855, p. 103—106.

wij het onzen tegenstanders zouden moeten toegeven, dat uw lidmaatschap in de Kamer weinig invloed op praktische vragen en zaken zou gehad hebben, — dat getuigenis-alleen zoude, om zijne groote zedelijke beteekenis, voor eene natie en eenen tijd vooral, als waarin wij geplaatst zijn, reeds van onberekenbare waarde zijn geweest. In eenen tijd, waarin bij beurten of gezamenlijk Ongeloof en Bijgeloof door allerlei poorten en poriën in ons Nederlandsch volksbestaan dreigen in te dringen en het te zullen vernietigen, is de interveniëerende stem van het Christelijk-Hervormd beginsel bij alle gelegenheden, en in verband met allerlei aangelegenheden, reeds op zich zelve een groote kracht, die, ook waar het niet onmiddelijk in het oog valt, op den praktischen gang der dingen, op natie en vertegenwoordiging, hare zeer wezenlijke invloeden heeft. Maar dat uwe adviezen in de Kamer zich immer bij theoriën omtrent hoogere beginselen zouden bepaald hebben, en gij te dezer oorzake, gelijk iemand zich eens veroorloofde van u te zeggen, buiten de orde waart, zoo dikwijls het op de behandeling van praktische onderwerpen aankwam, zie daar wat met ons ieder onpartijdige lezer van het Bijblad gedurende de jaren van uwe werkzaamheid als Vertegenwoordiger der natie wel ten stelligste zal willen of moeten ontkennen. Uwe adviezen, wier drieledig karakter van Christelijk, vrijgevig, en bedachtzaam aan zich zelf altoos gelijk gebleven is, hebben zich, zoo veel ik mij herinneren kan, nooit bepaald bij de theoretische zijde der vragen, maar hebben te gelijk op den eisch der praktische toepassing ten allen tijde met naauwgezetheid acht gegeven. Dat die adviezen praktisch genoeg geweest zijn, om achtervolgens aan de onderscheidene fractiën der mannen van 1848 de kracht te doen gevoelen van uwe beweering der ongenoegzaamheid hunner eigene praktijk zoo tot verwezenlijking hunner theoriën als tot voldoening aan de wezenlijke behoeften en verwachtingen der natie, is een feit, dat door hen zelve genoegzaam erkend wordt, om het u en uwen antirevolutionairen vrienden niet ligt te vergeven. Wat mij betreft, ik

ben geen Staatsman; maar wat mij vooral in de door u gevolgde politieke gedragslijn altijd getroffen heeft, als bewijs te gelijk uwer onbekrompene waardeering van personen en uwer schrandere berekening van het bereik hunner stelsels, is uw streven geweest, om, zoo veel in u was, de liberale partij vertegenwoordigd te zien door hare meest bekwame en consequente leiders, ja het voor deze laatsten tegen de minder consequente eerder op te nemen. Een ministerie te zien optreden, dat èn door het besliste van zijn standpunt èn door het groote talent van zijn werkelijk hoofd geacht kon worden de beginselen van het liberalismus te verwezenlijken, indien zij slechts te verwezenlijken waren, was alzoo eene gebeurtenis in uwe oogen eerder welkom dan ontmoedigend. Langs dien weg toch zouden eerst recht de tegenovergestelde beginselen in de gelegenheid zijn, zich zuiverst te ontwikkelen en met elkander te meten. Gij hadt u in de even moedige als verstandige berekening niet bedrogen. Het bleek weldra dat de talenten zelfs van eenen man als Thorbecke, ondersteund door bekwame medeleden in zijn ministerie, ondersteund door eene belangrijke meerderheid in de Kamer, ten slotte tot de oplossing van het groote probleem ongenoegzaam waren. Het moge zijn, dat de natie in liberalen zin nog niet rijp genoeg was voor de volle verwezenlijking, zoo veel is zeker, dat aan de eischen en uitgedrukte verzekeringen der grondwet niet voldaan heeft kunnen worden; zoo veel, insgelijks, is gebleken, dat het ministerie Thorbecke zich even min bij de natie als bij den Koning had aangenaam gemaakt. Lang genoeg voor dat de dusgenaamde Aprilbeweging aan de tijden van dat ministerie door een onverwachten in den grond bijkomstigen stoot een einde had gemaakt, waren voor het oog reeds van velen de klippen zichtbaar, waarop het in de richting, die het met zoo hoogen moed voor het overige volgde, weldra schipbreuk zou moeten lijden. De geduchtste dier klippen was de Armenwet, op welker antinationale zoo wel als antiëvangelische strekking het niet ontkend mag worden, dat èn de kerkgenootschappen èn in het geheel de natie grootelijks door

u het eerst opmerkzaam en wakker zijn gemaakt. [1]) En wat was voorts die Armenwet zelve, dan eene der vele vertakkingen van dat stelsel van Staatsalvermogen, tegen hetwelk in zijn geheel, insgelijks, door u en uwe vrienden met mond en pen een zoo volhardende kamp is gevoerd? Ik schrijf mij ook hier den blik eens Staatsmans in geenen deele toe, maar uit kracht misschien van dat meer of min intuïtief vermogen, waarmede eene zekere mate van poëtischen aanleg wel eens pleegt gepaard te gaan, werd bij onderscheidene gelegenheden, waarin ik het mij ten plicht achtte tegen de handelingen en beginselen van het ministerie Thorbecke eene stem te verheffen, mijne overtuiging van zijnen op handen zijnden val, een geruimen tijd reeds voor de verhaasting dier gebeurtenis door de aanmatigingen uit Rome, aan velen bekend.

Het gebeurt bij doodelijke krankheden meermalen, dat de lijder niet aan de regelmatige ontwikkeling van het ziektegeval bezwijkt, maar aan een onverwacht toeval, dat wel niet buiten verband met de oorspronkelijke krankheid, toch eenigermate bij wege van een

---

1) Da Costa bedoelt het artikel in de Nederl. no. 254 over een veelbeduidende zinsneê in den brief van THORBECKE aan Mr. v. Nierop: „De diaconiefondsen zijn, mijns inziens, geen eigendom der kerkelijke gemeente, veel min der diaconie, zij zijn goed der armen, ten hunnen behoeve door de bestuurders volgens de reglementen te gebruiken. En deze reglementen is het, geloof ik, hoog noodig aan de heerschappij eener algemeene wet te onderwerpen, strekkende om een gebruik dier fondsen te verzekeren, overeenkomstig zoowel met hunne bestemming als met de burgerlijke regels der armenzorg; en om tevens eene werkzame magt van toezigt of oppervoogdij over alle kerkelijke en bijzondere armengestichten in te stellen."

Ik voegde er (nº. 260) deze aanmerkingen bij: „Hoogstens, ofschoon welligt oneigenlijk, zou men de fondsen der diaconie kunnen noemen: het goed van armen; van die armen waarvoor zij door de gevers bestemd zijn: van die armen welke, naar kerkelijken regel, door de dienaren (diakenen) der Kerk, daarvoor geschikt zullen worden gekeurd. De uitdrukking goed der armen, is eene geheel onjuiste en verkeerde voorstelling der zaak; en waardoor hier de grondslag gelegd wordt van een stelsel hetwelk regtstreeks naar de meest ondraaglijke en gevaarlijke staatswillekeur leidt."

verrassende, te voren niet berekende omstandigheid, den dood veroorzaakt. Zoo ging het ook het ministerie Thorbecke. Niet door eigen zwaarte bij de ongenoegzaamheid zijner grondslagen, gelijk het vroeg of laat zou hebben gedaan, is het ingestort, maar door de gantsch onverwachte en ongedachte tusschenkomst van eene alles behalve vijandige, maar veeleer vriendelijke en vriendschaplijke hand. Het was de Allocutie van den Paus van Rome, die de Aprilbeweging, — de Aprilbeweging, op hare beurt, die den afloop der ministerieele regering van den Heer Thorbecke met zijne vrienden en leerlingen ten onmiddelijk gevolg heeft gehad.

Wat is zij dan toch eigenlijk geweest, die Aprilbeweging, door hare tegenstanders zoo bijster hevig aangevallen, door hare, althands aangenomene, zonen zoo diep en treurig miskend? Men heeft haar in een opzettelijke beschouwing, die voor het minst jegens de antirevolutionairen hoogst partijdig en eenzijdig is uitgevallen, uit een tweederlei gemengd element van vrees en vijandschap pogen te verklaren: ongrondwettige vrees voor de invoering der Bisschoppelijke hierarchie in de Roomsch-Catholieke Kerk in Nederland, vijandschap tegen die Kerk niet alleen, maar ook, en niet minder sterk, tegen het ministerie of den Minister Thorbecke. Ik wil het bestaan van de beiderlei gemoedsrichtingen bij een groot gedeelte der Nederlandsche natie niet ontkennen. Evenmin wil ik den invloed dien beide, en vooral de antibisschoppelijke richting, op de Aprilbeweging in hare werking gehad hebben, tegenspreken. Dit alleen komt mij onwaar voor, dat de Bisschopsvrees òf op zich zelve genomen, òf zelfs in vereeniging met de toenemende afkeuring, om niet te zeggen, den toenemenden afkeer van het stelsel Thorbecke, genoegzaam zou geweest zijn om het algemeen petitionnement, dat de eigenlijke kern der Aprilbeweging was, te weeg te brengen. Ongetwijfeld had zich bij het Protestantsche gedeelte der natie tegen het concordaat van 1827 en het ten uitvoer brengen van zijne bepalingen in 1841 groot bezwaar en groote afkeerigheid geopenbaard. Maar iets anders was ongetwijfeld het tot stand brengen van een concor-

daat, dat even als het Placet; mijns inziens, alleen tusschen den Paus en eenen Roomsch-Catholieken Staat op zijne plaats is, — iets anders de vrije regeling der Roomsch-Catholieke kerk overeenkomstig de natuur harer inrichting, en derhalve door den Bisschop van Rome, dien zij als haar opperhoofd op aarde erkent. Tegen eene zoodanige constitutioneel wettige, ordelijke, en niet in ongepaste vormen en ergerlijke bedreigingen tot stand gebrachte regeling had, meen ik, geen algemeen petitionnement van Protestanten mogen of kunnen stand grijpen. Het moge zijn, dat zulk een wettige regeling met leede oogen aangezien ware geworden door dat gedeelte der Protestantsche bevolking, dat tot elken prijs geen Rome wil, eveneens als wij, omgekeerd, weten dat Rome tot elken prijs geen Hervorming wil. Maar dat zich ook zelfs de zoodanigen aan een openbaar verzet of protest tegen de regeling der R. Kerk, zuiver als zoodanig, zouden hebben gewaagd; dat vooral de tweemaal honderd duizenden, die in April 1853 in beweging kwamen, zich tot een algemeen petitionnement tegen diezelfde regeling, buiten verband met de tergende vormen en omstandigheden, waardoor zij een in den grond geheel ander karakter had aangenomen, zouden hebben laten opwekken, mag zonder duchtiger gronden, dan tot hiertoe zijn aangevoerd, van onze toch inderdaad nog al duldzame Nederlandsche bevolking niet geloofd worden. Het algemeen petitionnement, of in het geheel de Aprilbeweging, is in zijn begin en beginsel niet anders geweest dan een nationaal-Protestantsch antwoord, protest, kreet van verontwaardiging, tegen de in het bekende opstel in den Gids [1]) zoo partijdig naar den achtergrond terug gedreven, bij de natie in 1854 zoo onverantwoordelijk, althands onbegrijpelijk, in vergetelheid geraakte Pauselijke allocutie.

Wij weten het! beoordeeld naar dat strengste recht, dat, volgens eene bekende spreuk, het hoogste onrecht is, was eene toespraak van den Paus in een vertrouwelijk consistorie tot zijne

---

1) De Aprilbeweging. Eene historische studie. — Door KOORDERS.

Cardinalen gericht, geene feitelijke aanranding, waardoor, tot nog, eenig recht van niet-ultramontaansche Nederlanders gekrenkt werd. Het waren toch geene daden, maar alleenlijk voornemens, of, wil men, aanmatigingen op het tolvrij gebied der gedachten, wat door de Pauselijke Allocutie op de meest ondubbelzinnige wijze wereldkundig gemaakt werd. Stond het den Paus dan niet vrij, om de bekendmaking der in Nederland op handen zijnde regeling zoodanig voor te dragen of in te kleeden, — om die regeling zelve zoodanig te beschouwen en te doen beschouwen, — als hij zelve goed vond? Men is zelfs zoo ver gegaan, van te beweeren dat de Allocutie juist om hare groote oprechtheid bijzonderen lof verdiende. En ongetwijfeld! het heeft ditmaal voorzeker aan geene openhartigheid van die zijde ontbroken; de uitdrukking van gevoelens, van uitzichten, met betrekking tot de Protestanten, met betrekking tot de oude Klerezy, liet in duidelijkheid en stelligheid niets te wenschen overig. Maar juist daardoor was het, dat de vreedzame manifestatie dan ook als een manifest van oorlog werd beschouwd, en door de Nederlandsche bevolking ontvangen. Eene openhartigheid als die der Allocutie was voor het minst van een gantsch niet beminlijken of geruststellenden aart. Men verplaatse eens voor een oogenblik het document op zuiver politiek gebied! Men verbeelde zich eens een groote Mogendheid in Europa, aan wier zucht naar de algemeene heerschappij (het mag zijn) niemand ooit getwijfeld heeft, doch die nu op eens, bij gelegenheid b. v. van een verdrag in onderhandeling, bij een openbare verklaring aan al wie het leest of hoort lezen met zoo vele woorden verkondigt, dat hare plannen zich tot niets minder uitstrekken, dan tot uitroeijing van elken tegenstander en tot te onderbrenging van alle andere wereldmachten. Wat zouden de Europeesche Staten en volken van zoodanig eene gulle openhartigheid wel zeggen? Zouden zij haar prijzen, op grond dat toch wel buitendien en te voren de gedachten dier Mogendheid genoegzaam bekend waren? Of zouden zij niet veel meer in de onbeschaamde bekentenis van eene heerschzucht, die tot hier toe rechtens slechts vermoed kon

worden, eene beleediging zien, waaraan zij niet ongevoelig konden blijven, — eene bedreiging, waartegen zij daadwerkelijk geroepen werden op hunne hoede te zijn? Dergelijk eene beleediging, dergelijk eene bedreiging tegen geheel het nog niet volstrekt Ultramontaansche Nederland was dan nu de Pauselijke Allocutie, niet enkel om de daarin geuite (trouwens van elders bekende) bedoelingen, neen! maar om de onbeschaamdheid zoo wel als om de ontijdigheid der openhartige uiting zelve. Tegen die beleediging, tegen die bedreiging, was de Aprilbeweging, in hare zuivere en essentieele richting, een kreet van verontwaardiging en van nationaal protest in antwoord. Niets meer, maar ook niets minder. Niets minder, maar ook niets meer. Zij bedoelde, ook niet bij wege van wedervergelding, de schending van iemands rechten. Zij bedoelde handhaving alleen ook der Protestantsche, — handhaving, vooral ook, van de eer der nationale geschiedenis. Want toch voorwaar! niet de billijke en grondwettige regeling der Roomsch-Catholieke kerk en hierarchie in Nederland was het thema van den Pauselijken vreugdezang geweest, maar de algeheele herovering van Nederland als terra Catholica, — maar de uitroeijing der ketterij, Protestantsche en Jansenistische, over geheel de uitgestrektheid ook in Nederland van dat kerkelijk-wereldlijk gebied, dat Rome zich toekent niet alleen over de zielen maar ook over de lichamen van alles wat Christen zal mogen heeten op aarde, — maar het trekken van een smadelijke streep van bastaardij over de glorierijke wapenschilden van heel dat Nederland, welks geschiedenis zich tusschen de episcopale jaartallen van 1559 en 1853 beweegt.

Maar daar waren nog bovendien, om op dat oogenblik vooral de Allocutie onrustbarend en grievend te doen zijn, verzwarende omstandigheden. De aanmatigende uitzichten in de Pauselijke Aanspraak, met de even gekarakteriseerde oprechtheid der minachting te kennen gegeven, staan in verband met Romes streven in en over geheel de Christelijke wereld naar de opperheerschappij, — stonden in 1853 zeer bepaaldelijk in verband met

Romes jongste grepen en aangrepen in Groot-Brittanje, in Frankrijk, in Italië, in Spanje, in Oostenrijk, op de vrijheid der conscientiën, op de zelfstandigheid der van God gestelde Machten, op de van God gewilde evangelisatie aller volken naar en door zijn Woord. Ook het grondwettig-, zoo wel als nationaal-Protestantsche Engeland, was met nog wel andere dan geestelijke bedoelingen in Roomsche Bisdommen en Aartsbisdommen door den Paus verdeeld geworden. In Frankrijk had men de Roomsche geestelijkheid met dezelfde ingenomenheid bereid gezien te zegenen en te zalven de Restauratie en de Revolutie, — de abstracte en de in den persoon van Keizer Napoleon concrete Volkssouvereiniteit, — mits slechts de Oppersouvereiniteit van Rome werde bevorderd, mits slechts het zaad der Hervorming aldaar en alom werde uitgeroeid. In Spanje zag men den Protestant zelfs na zijnen dood eene eerlijke rustplaats ontzegd. In de Oostenrijksche Staten werden stelselmatig de Protestantsche Gemeenten met vernietiging bedreigd. In Italië was op het lezen of verspreiden van den Bijbel gevangenschap en dood gezet. Een kreet van droefheid en verontwaardiging was over de behandeling der Madiaïs en hunne talrijke geloofsgenooten in Toscane uit half Europa opgegaan. In Nederland was noch in de Kamer noch daarbuiten een enkele Catholieke stem tegen eene barbaarsche onverdraagzaamheid vernomen, die toch nog, al ware het slechts om der schaamte wille, door enkele Iersche Catholieken was afgekeurd. Neen! maar men ontzag zich niet het om hun geloof ingekerkerde echtpaar van Florence in Nederland "belachelijke figuren" te heeten. Belachelijk inderdaad (gelijk ik destijds aan een bij mij hooggeschatten Catholieken vriend schreef) belachelijk inderdaad wist van ouds de Roomsche Inquisitie dergelijke figuren te maken, door die bloedig bespottelijke San Benitos b. v., waarin hare slachtoffers naar den brandstapel werden gesleept!

Dat, onder dergelijke indrukken, pamphletten en geschriften van den dag wel eens verder gingen dan billijk beklag en onberispelijke verdediging, — dat zelfs hier en daar de adressen zich

niet naauwgezet binnen de palen van grondwettige verontwaardiging en bezorgdheid voor de vrijheid der conscientie en de veiligheid van het Protestantismus hebben gehouden, geeft voorwaar aan niemand het recht om geheel de Aprilbeweging wegens dat bijkomstige en voorbijgaande harer verschijnselen te verwerpen. Wij rekenen niemand iets tot lof toe, waarvan het tegendeel in onze oogen een onverantwoordlijke schennis zoude zijn geweest; maar mogen het toch wel als eenvoudig feit, vooral bij de tegenwoordige reactie tegen de gebeurtenis in 1853, herinneren, dat persoonlijke smaad of krenking bij de Aprilbeweging, zoo veel wij weten, nergens van de zijde der zich beklagende Protestanten waargenomen is.

Hoe het zij, de Aprilbeweging, zoo ver zij nationaal-protestantsch mag heeten en door de antirevolutionairen als een verblijdend verschijnsel in hunne richting begroet is, had noch krenking, noch wedervergelding, noch beperking van iemands grondwettige regten ten doel. Niet tegen de benoeming en erkenning van Bisschoppen binnen de palen van het Roomsch-Catholieke Kerkgenootschap, maar tegen wat de Pauselijke Allocutie ons geleerd, ja gedwongen had als de wezenlijke eind-bedoeling van Romes zijde daarin te erkennen, was de billijke gevoeligheid der natie gaande gemaakt. Niet tegen den eenvoudigen tekst: grondwettige regeling der Roomsch-Catholieke hierarchie in Nederland, — maar tegen de authentieke commentarie van dien tekst had het nog niet geheel ultramontaansche Nederland met zijne ernstige bede ne quid detrimenti zich tot zijnen Koning gewend.

Wij weten, hoe onderscheidene onzer antirevolutionaire vrienden, schoon in de algemeene verontwaardiging over de Pauselijke aanmatiging van harte deelende, toch om den schijn zelfs te vermijden van verzet tegen het grondwettig recht der kerken van zich zelve vrij te organiseeren, aan de onderteekening der adressen geen deel namen. Gij herinnert u misschien ook nog, hoe op onze halfjarige Christelijke meeting van diezelfde Aprilmaand door mij de wensch werd te kennen gegeven, dat, gelijk ten allen

tijde, alzoo ook bij deze gelegenheid ons positief Protestantisme zich van het naakte Antipapisme zoo kenlijk mogelijk mocht onderscheiden. En wel acht ik, ook nog van achteren, dat het een goede zaak ware geweest, indien door die van ons gevoelen een geheel afzonderlijk adres, met geheel den aart en het standpunt onzer Christelijke historische richting daarin ten overvloede uiteengezet des noods, ware ingediend geworden. Doch men wilde zich in eene zaak van algemeen kerkelijk- en nationaal-Protestantsch belang buiten volstrekte noodzaak niet afzonderen; en ook door mij werd het adres uit Amsterdam, na rijp beraad, onderteekend. Ik had zeer zeker wel in geen geval aan dit stuk mijne handteekening geschonken, indien ook daarbij niet ondersteld was en op den voorgrond had gestaan de eerbiediging van het recht onzer R. Catholieke landgenooten om Bisschoppen en Aartsbisschoppen in hunne Kerk te hebben, maar op gelijken voet met die der Oude Klerezy, en zonder voorrecht of voorrang boven alle andere bedienaars der Godsdiensten, allen gelijkelijk in onze grondwet erkend.

De Aprilbeweging, uit haren aart en in beginsel tegen het bedenkelijk Pauselijke manifest gericht, bracht in hare gevolgen de omverwerping van het ministerie te weeg, dat zich tegen dat protest op de meest ondubbelzinnige wijze verklaard had. De geschiedenis zal, hopen wij, den onpartijdigen draad eenmaal aangeven, om uit het labijrinth te geraken dier voor alle partijen zoo hoogst aangelegen vraag, of het gevallen ministerie, gedurende heel den loop der onderhandelingen met Rome, al dan niet in hare gantsche plicht is geweest, — of het al dan niet voor de belangen der geheele natie, van al de godsdienstige gezindheden, niet alleen naar de letter, maar ook naar den geest der grondwet behoorlijk heeft gewaakt, — of het niets verzuimd heeft van hetgeen het in het belang van godsdienstvrijheid en van vrede tusschen de gezindheden had kunnen verrichten, en niets gedaan of geduld, dat het uit het standpunt eener wezenlijk Nederlandsche regeering niet had behooren te dulden of te doen.

Doch indien ook het ministerie Thorbecke van niets anders te beschuldigen is geweest, dan hetgeen waarvan zelfs het opstel in den Gids zijne vrienden niet durft vrijspreken, dan is reeds daarom alleen zijn ontslag niet slechts (gelijk niemand betwist) overeenkomstig het recht des Konings, maar ook overeenkomstig de billijke ontevredenheid der natie, gevolgd. Wettig en billijk was de ontevredenheid eerst over het hooghartig stilzwijgen van het ministerie, daarna over den laatdunkenden raad aan Z. M. gegeven ter eenvoudige afwijzing van de adressen, eindelijk over den oneerbiedigen eerbied, waarmede door diezelfde ministers aan den Koning de keus werd voorgesteld tusschen de meest volledige toetreding tot hun stelsel of hun ontslag. Zoo viel dan het ministerie Thorbecke, doch (gelijk door u zoo dikwerf naar waarheid gezegd is) door de Aprilbeweging niet als oorzaak, maar als aanleiding. De onderhandeling met Rome was in den boordvollen bitteren beker de laatste droppel geweest, die hem eindelijk overloopen deed.

Op den dag der aanbieding van het Amsterdamsche adres bevond ik mij toevallig, dat is, om eene van de Aprilbeweging gantsch afgescheidene aangelegenheid, ter audientie. Ik behoef u mijne gemengde aandoening van het geen ik aldaar hoorde en bijwoonde niet te schetsen: bij een diep gevoel van het bedenklijke van den toestand in zoo vele opzichten, toch ook dat van eene hartelijke vreugde in het levensteeken, dat de Protestantsche bevolking van ons Nederland tegenover de grievende aanranding gegeven had. En verder! de vraag, die, bij het algemeen voorgevoel en de geruchten eener verandering van ministerie op aller aangezichten te lezen stond, — de vraag: wat nu? maakte ik (dichter wederom en geen Staatsman als ik ben) geene zwarigheid luide en onbewimpeld te beantwoorden met de zeer eenvoudige wedervraag: "Wat anders dan een ministerie Groen?" De uitwerking laat zich gissen: bedenkelijke schoon dan ook niet zoo geheel meer onwelwillende of verschrikte blikken, — voor het meest evenwel betwijfeling van de mogelijkheid, van de tijdigheid! Dat in die

Deel I, p. 36, r. 1, Box. Niet Bax, zoo als in de *Errata* abusivelijk is veranderd.

Deel II, p. 146, r. 2 v. ond. 7 lees 27.

*** Voor de nauwkeurigheid der correctie ter drukkerij heb ik, ook nu, alle reden van erkentelijk te zijn. Weinigbeteekenende *errata* zullen óf in het oog vallen óf althans weinig schâ doen.

Anders is het met de drukfeil in de zoo even aangehaalde bladzij. Daar leest men: 41 tegen 7; zoodat de daaruit ontleende redenering omtrent het overwigt van *ons votum* ongerijmd wordt.